

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

CİLD 7, №5, 2016

VOL 7, №5, 2016

TOM 7, №5, 2016

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSİYA HEYYƏTİ:

1. Akif Bayramov – (Azərbaycan)
2. Alan Reed Libert – (Avstriya)
3. Aynur Sabitova – (Azərbaycan)
4. Azad Məmmədov – (Azərbaycan)
5. Bilal İsmayilov – (Azərbaycan)
6. Çəmən Babaxanova – (Azərbaycan)
7. Dilarə İsmayılova – (Azərbaycan)
8. Əsgər Zeynalov – (Azərbaycan)
9. Fəxrəddin Veysəlli – (Azərbaycan)
10. Fikrət Cahangirov – (Azərbaycan)
11. Gülnar Hüseynzadə – (Azərbaycan)
12. Həbib Zərbəliyev – (Azərbaycan)
13. İkrəm Qasımov – (Azərbaycan)
14. Sevda Vahabova – (Azərbaycan)
15. Sərxan Abdullayev – (Azərbaycan)
16. Şaban Şabanov – (Azərbaycan)
17. Vilayət Hacıyev – (Azərbaycan)
18. Vladimir Aleksandroviç Yatsko – (Rusiya)
19. Yanq Hyun Kvon – (Koreya)

BAŞ REDAKTOR:

Dünyamin Yunusov

MƏSUL KATİB:

Vahid Ərəbov

KORREKTOR:

Xatirə Aslanova

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

Bakı, Rəşid Behbudov, 134
ADU II mərtəbə, otaq 216
Tel: 441-39-74

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

prof. Dünyamin Yunusov
ADU

NİSBİ ƏVƏZLİKLƏRİN MƏHDUDLAŞDIRICI TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: nisbi əvəzlik, sintaktik, semantik, budaq cümlə, əlaqə

Keywords: relative pronoun, syntactic, semantic, subordinate clause, relation

Ключевые слова: относительные местоимение, синтаксический, семантический, придаточное предложение, связь

İngilis dilçiliyində təyin budaq cümlələrinin bölünməsi barədə dilçilər müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya “A Course in English Grammar” adlı monoqrafiyalarında təyin budaq cümlələrinin nisbi və əlavəli tiplərə bölündüyünü qeyd etmişlər [1, s.289]. Daha sonra qeyd olunur ki, nisbi təyin budaq cümlələri nisbi əvəzliliklərlə işlənməklə yanaşı, onlar da iki qrupa a) məhdudlaşdırıcı, b) təsviredici qruplara bölünür.

Əlavəli təyin budaq cümlələrinə isə əksər vaxtı mücərrəd isimlərdən “idea”, “thought”, “feeling”, “fact”, impression“, “reason”, “doubt”, “question” və s. kimi sözlərdən sonra rast gəlmək mümkündür.

Professor O. Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” adlı dərsliyində məhdudlaşdırıcı və təsviredici təyin budaq cümlələrindən geniş söhbət açır.

O qeyd edir ki, məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri təyin olunan sözü məna məhdudlaşdırır, dəqiqləşdirir və müəyyənləşdirir. Bu qəbildən olan təyin budaq cümlələri baş cümləyə nisbi əvəzliliklərdən “who”, “which” və “that” –lə bağlanır [2, s.433].

Məsələn: 1) Mr. Brocklehurst, I believe I intimated in the letter which I wrote to you three weeks ago, that this little girl has not quite the character and disposition I could wish; should you admit her into Lowood school, I should be glad if the superintendent and teachers were requested to keep a strict eye on her and, above all, to guard against her worst fault, a tendency to deceit.

(Ch. Bronte, Jane Eyre)

2) I dimly perceived that she was already obliterating hope from the new phase of existence which she destined me to enter; I felt, though I could not have expressed the feeling that she was sowing aversion and unkindness along my future path; I saw myself transformed under Mr. Brocklehurst’s eye into an artful, noxious child, and what could I do to remedy the injury?

(Ch. Bronte, Jane Eyre)

3) But there had developed around Clyde Mercer an insistent, growing circle of men who were shouting that the chair should invite the member of Parliament to voice his opinion.

(Dyson Carter, Fatherless sons)

4) No one could penetrate Clyde Mercer's wide smile that had a blazing desire to punch the chairman's their head through the floor.

(Dyson Carter, Fatherless sons)

5) He would invariably irritate the smug, clothes – conscious youth and girls of the better families who were spending four years university simply for social and sexual experiences.

(Dyson Carter, Fatherless sons)

6) It was possible because of the new, highly advanced and extremely expensive machinery which the company's shareholders purchased and installed.

(Dyson Carter, Fatherless sons)

7) It has no rhythm at all, for it is a kind of stumble quickly caught, the hurried momentum of powerful legs that have been racked by an unbearable frenzy of labor, legs that seek rest hurriedly, before the muscles entirely give way.

(Dyson Carter, Fatherless sons)

8) He encountered every variety of voter, from the stalwart old English woman who supported the Fories because they were "Chirchill's people, up to the young one - armed veteran who filled the car five times with friends, who never had voted before, all of them peace votes".

(Dyson Carter, Fatherless sons)

9) By the time the speaker had sweated far along in his oration, and had reached a description that was intended to make a strong spiritual appeal to the Matawaska miners – that vision so dear to Washington's fascist heart, the picture of great cities being instantly converted into atomic hells of roasting, disintegrating, screaming men and women and children – by that time the sparkle of amusement was fading in the audience, and the heckling was less frequent, tope sharply barbed.

(Dyson Carter, Fatherless sons)

10) You could not but feel sympathy for a man who took so much delight in simple things.

(Maugham)

11) .... but there is no private life which has not been determined by a wider, public life.

(Eliot)

12) And then she had a nightmare conviction that she'd lost her sense at direction and was going the wrong way.

(Lindsay)

13) For variety, he quoted an archbishop on the menace of Socialism, and a farmer who had discovered the bodies of two women, fallen five thousand feet out of an exploded airliner.

(Dyson Carter, Fatherless sons)

Yuxarıdakı cümlələrin təhlilindən aydın olur ki, birinci, ikinci, altıncı və on birinci məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrində “which”, üçüncü, beşinci, səkkizinci, onuncu və on üçüncü cümlələrdə “who”; dördüncü, yeddinci, doqquzuncu və on ikinci cümlələrdə isə “that” nisbi əvəzlilikləri işlənmişdir.

Cümlələrin hamısında təyin olunan söz mənaca məhdudlaşdırılmış, dəqiqləşdirilmiş və müəyyənləşdirilmişdir.

O. Musayevdən fərqli olaraq, K.N.Kaçalova və E.E.İzrailieviç təyin budaq cümlələrinin üç tipini müəyyənləşdirmişlər:

- 1) fərqləndirici;
- 2) təsnifedici;
- 3) təsviredici;

İlk iki təsnif izah etdiyimiz məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrini əhatə etdiyindən onlar haqqında və onların hansı nisbi əvəzliliklə işlənməsindən geniş söhbət açacağıq.

K.N.Kaçalova və E.E.İzrailieviç “fərqləndirici” təyin budaq cümlələrinə o cümlələri daxil etmişlər ki, yalnız müəyyən şəxsə, əşyaya xidmət qabarıq şəkildə ifadə edilmiş olsun. Burada qeyd olunan şəxs və ya əşya eyni sinfə daxil olan əşya və şəxslərdən fərqləndirilir [3, s.553].

Məsələn:

- 1) The letter that I received from him yesterday is very important.
- 2) The vessels which arrived at the port yesterday were built in great Britain.
- 3) The children who live in that house are my son’s friends.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrinin baş cümləyə ancaq yanaşma üsulu ilə birləşən növü də mövcuddur. Bu tip ingilis dilçiliyində “contact clauses” (kontakt budaq cümlələri) adlanır. Təyin budaq cümləsinin bu növü baş cümlə ilə daha sıx əlaqədə olur. Buna görə də bu tip cümlələrdə baş və budaq cümlə arasında nə fasilə edilir, nə də vergül qoyulur.

Məsələn:

1) The same adventitious causes which gave birth to the book determined its scene and its general character.

(J.Fenimore Cooper, The Spy)

2) Several weeks before the chapters which precede it were even though of.

(J.Fenimore Cooper, The Spy)

3) Frances blushed yet deeper at this direct appeal to her opinions upon a subject on which she had incautiously spoken in the presence of a stranger.

(J.Fenimore Cooper, The Spy)

Təsnifedici təyin budaq cümlələri fərqləndirici təyin budaq cümlələrindən fərqli olaraq, hər hansı bir sinfə, yaxud əşyaya xas olan cəhətləri daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün işlədilir. Lakin bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu iki yarım tip digər dilçilərin irəli sürdükləri məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri-

nə uyğun gəlir. Həmin yarım tip təyin budaq cümlələrin komponentləri bir-biri ilə “that”, “which”, “who” nisbi əvəzlilikləri ilə bağlanır. Onlar cümlədə təyin, mübtəda, tamamlıq funksiyalarında çıxış edirlər.

Məsələn:

- 1) A letter which is written in pencil is difficult to read.
- 2) Vessels which are used for the transportation of oil are called tankers.
- 3) Children who live by the sea usually begin to swim at early age.

L.S.Barxudarov və D.A.Ştelling də təyin budaq cümlələrinin məhdudlaşdırıcı və təsviredici tiplərini qeyd etmişlər. Onlar göstərirlər ki, məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri təyin olunan sözü mənaca məhdudlaşdırır, dəqiqləşdirir. Bunlarsız baş cümlə yarımçıq və mənaca dolğun ola bilməz [4, s.417].

Məsələn:

- 1) Don't you hate people who have no character? (B.Shaw)
- 2) The woman he had known did not shake hands that way. (J.London)

Nisbi əvəzliliklərin təyin budaq cümləsinin ayrı-ayrı yarım tiplərində işlənməsinə dair Cefri Liçin və Jan Svartvikin fikirləri başqa dilçilərin fikirlərindən tamamilə fərqlənir. Müəlliflər nisbi əvəzliliklərin işlənmə xassəsini nəzərə alaraq aşağıdakı cədvəli göstərmişlər [5, s.266].

	Restrictive and non-restrictive		Restrictive only
	personal	non-personal	personal and non-personal
subjective case	who	which	that
objective case	who (m)		that, zero
genitive case	whose		

Cefri Liç və Jan Svartvik qeyd edirlər ki, nisbi əvəzlilikləri üç qrupda araşdırmaq lazımdır: A) “wh” - əvəzlilikləri; B) “that” - və C) sıfır.

A) “wh” - əvəzlilikləri.

Bu əvəzlilik seriyası izah olunan sözün şəxslə və şəxssiz olduğunu göstərir.

Şəxslə: who, whom, whose

Şəxssiz: which, whose

Məsələn:

- 1) There's a man outside who wants to see you.

2) Before vacating his seat in Congress, he reposted to that body an outline of the circumstances related, necessarily suppressing the name of his agent, and demanding an appropriation in behalf of a man who had been of so much use at so great risk.

(J.Fenimore Cooper, The Spy)

3) I watched it ascending the drive with indifference. Carriages often came to Gates head, but none ever brought visitors in whom I was interested.

(Ch. Bronte, Jane Eyre)

4) Many years later, circumstances, which it is unnecessary to relate, and of an entirely adventitious nature, induced the writer to publish a novel, which proved to be what he little foresaw at the time, the first of a tolerable long series.

(J.Fenimore Cooper, The Spy)

Əgər nisbi əvəzlik izah olunan sözlə mənsubiyyət əlaqəsində olarsa, bu halda “whose” – nisbi əvəzliyi işlənir.

Məsələn:

1) Rights! Repeated her sister, impatiently whose right can be stromger than those of a soverign and what duty is clearer, than to obey those who have a natural right to command?

(J.Fenimore Cooper, The Spy)

2) The father of Mr. Wharton was a native of England, and of a family whose parliamentary interset had enabled them to provide for a younger son in the colony of New York.

(J.Fenimore Cooper, The Spy)

Qeyd etmək lazımdır ki, “who” və “whom” – nisbi əvəzlərin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərində müəyyən fərq olduğu kimi, onların işlənmə dairəsində də fərqli cəhətlər mövcuddur. “Whom” – nisbi əvəzliyi rəsmi danışiq üslubunda daha geniş işlənir.

“That” – nisbi əvəzliyi isə şəxslə, həm də şəxssiz hallarda işlənə bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, o, təsviredici təyin budaq cümlələrində işlənə bilmir, yalnız məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrində işlənir.

Beləliklə, araşdırmalardan aydın olur ki, təyin budaq cümlələrində, xüsusən məhdudlaşdırıcı yarımtdə işlənən nisbi əvəzlərin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərində fərqlər olduğu kimi, onların dildə işlənmə dairəsində də müəyyən fərqli cəhətlər meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.İ. A Course in English Grammar. M., 1967, 298 p.
2. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət nəşriyyatı, 2007, 608 səh.
3. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка, 1960.
4. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка, Изд-во «Высшая школа», М., 1973, 423 стр.
5. Leech G., Svartvik J. A Communicative Grammar of English. M., 1983, 303 p.
6. Biber D. Longman grammar of spoken and written English. London: Longman, 1999
7. Börjars K., Burridge K. Introducing English Grammar. London: Edward Arnold, 2001
8. Yunusov D.N. A Guide to English Grammar. Baku: Mutarjim, 2006, 282 p.

Summary

The use of relative pronouns used in restrictive attributive subordinate clauses

The article is devoted to the explanation of the syntactic-semantic properties of the relative pronouns used in restrictive attributive subordinate clauses in modern English. The author tries to define the use of different relative pronouns of that type and comes to

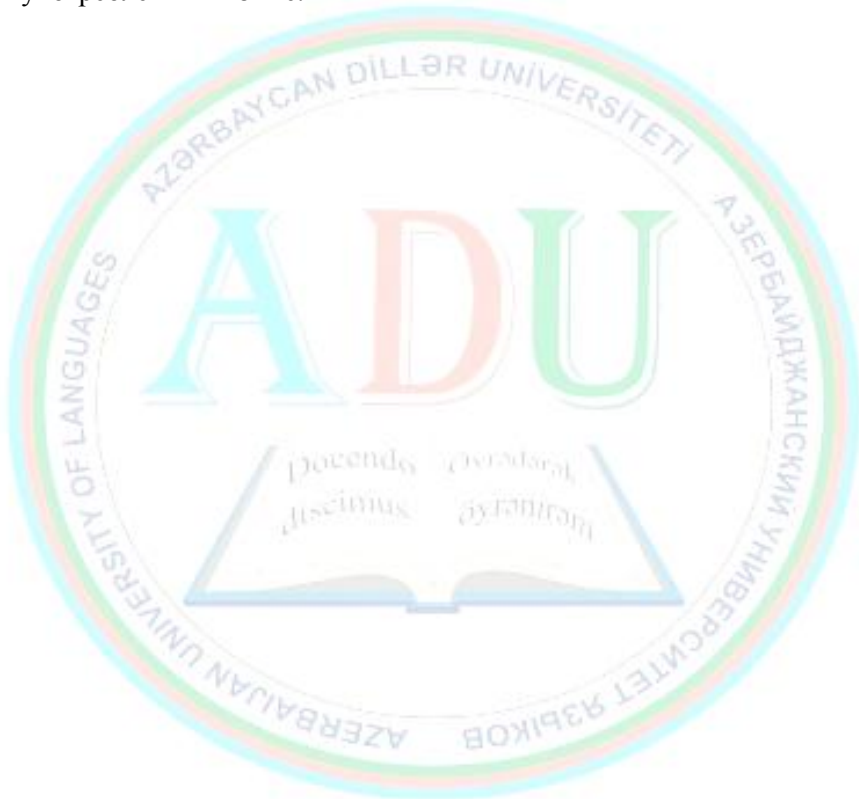

conclusion that there are some allomorphic and isomorphic characters not only in their use but also in the semantic-syntactic characters.

Резюме

Употребление относительных местоимений в индивидуализирующих определительных придаточных предложениях

Статья посвящена изучению синтактико – семантических характеристик относительных местоимений, употребляемых в индивидуализирующих определительных придаточных предложениях в современном английском языке. Автор статьи старается исследовать употребление разных относительных местоимений в этом же подтипе и приходит к выводу что, имеются некоторые похожие и различительные черты этих же местоимений не только в их синтактико – семантическом характере, а также в употреблении в языке.

fil. f. d., dos. Həbib Mirzəyev
Azərbaycan Texniki Universiteti

ASSONANS LİRİK JANRIN FONOLOJİ ETALONU KİMİ

Açar sözlər: lirik janr, assonans, fonoloji etalon, səs təkrarları, lirik forma, lirik-patetik düşüncə, fonetik obraz

Keywords: lyric genre, assonans, phonological standard, sound repetitions, lyric form, lyric-pathetic thought, phonetic image

Ключевые слова: лирический жанр, ассонанс, фонологический эталон, звукоповторения, лирическая форма, лирико-патетические думы, фонетический образ

Şeirdə lirik ünsürlərin sintezini yaratmaq işində, lirik formaya incə səslənmə məziyyətləri qazandırmaqda assonanslar vacib və zəruri üslubi fonetik fiqurlardır. H.Arifin lirik istedadı, yetkin qələm təcrübəsi assonanslar vasitəsilə geniş poetik sahə əldə edir, müfəssəl, lirik-patetik düşüncələrini poetik obraza çevirməkdə assonanslara üz tutur. Lirik intonasiya səs təkrarlarının intensivliyini tələb etdikcə assonansın sahəsi də böyüyür, şeirin ən vacib fərqləndirici əlamətlərindən biri kimi, zahiri göstəricilərinin estetik tərəfi olaraq nəzərə çarpır, misranın ritmik-struktur əsasını təşkil edir, “ahəngdar misralara nail olmaq vəzifəsini” yerinə yetirir [9, s.443].

İzah etməyə xüsusi ehtiyac yoxdur ki, assonansın misralara verdiyi musiqili səslənmə keyfiyyətləri konkret fikir daşıyıcılarını mündəricənin mükəmməliyinə yönəldir. Səslə onun doğurduğu fonetik obraz arasında uyğunluq fikir və təfərrüatların qavranılma tezliyinə səbəb olur. Hər bir sait səs və onun təkrarı şairin təsəvvüründə müəyyən bədii ovqat doğurur və bunlar da bir-birini formalaşdıraraq poetik mətnin tərkib hissələrini təşkil edir. “H.Arif şeiri xalq bədii düşüncəsinə köklənmiş poeziyadır” [5, s.11]. Buna görə də onun şeir dili xalq poeziyasında özünü büruzə verən estetik gözəlliklərin ən gözəl vasitələri, xüsusilə fonetik tərtibatındakı incəliklər diqqət çəkir. Misralarında geniş yer tutan assonanslar onun bədii mətn quruluşu ilə bağlı sənətkarlıq cəhətləri və qazandığı uğurlar diqqətdən yayınmır.

ö, ü – Ömrünü ömrümə köçürüb onun,

a, ı – Adını adımla yanaşı saldım. [4, s.360]

ü – Elə oldu güldü könül, güldü üz,

Güldü dərə, güldü tərə, güldü üz. [3, s.47]

i – İnamın şöhrəti ellərə düşdü,

İnam işdə hünər, döyüşdə zəfər.

İnamla dillərdən dillərə düşdü

İyid Koroğlular, cəsur Nəbilər. [2, s.207]

o, ü – Gözümün önündə müasir həyat,

Gözümün önündə ötən əsrlər. [2, s.56]

u, ü – Uddum harayımı, uddum ünümü,

a – Haraya boylandım, haraya baxdım. [1, s.168]

Misraların səs tərkibində assonansın yaratdığı estetik gözəlliklər göz önündədir. Assonansın əmələ gətirdiyi gözəl səslənmə misralara hopmuş daxili poetik

məna ilə çulğaşıb oxucuda xüsusi zövq mənbəyinə çevrilir. Mükəmməl fonetik tərtibatı və gözəl səslənmə keyfiyyəti şeir formasının diləyatımlılığını təmin edir, səs effekti şairin incə və dərin poetik fikirlərinin oxucu tərəfindən daha sürətli mənimsənilməsinə yardımçı olur. Beləliklə, səs quruluşu şeirin məzmunlu forma ilə təminatçısına çevrilir. “Bu, o deməkdir ki, formanın məzmununa etinasızlığı yoxdur, səs quruluşu eyni zamanda məzmunun təşəkkülündə vasitəçidir, mündəricə ilə birlikdə forma bədii əsərin daxili məğzini bizə təlqin edir” [10, s.131].

Gətirilən nümunələr söz sənətkarının səs effektindən yaradıcı bəhrələnməsinin ən bariz örnəyidir. Mətdə səs təkrarının effektiv alınmasında sözlərin üslubi çevikliyi ilə bərabər sintaktik mütəhərriklik də mühüm yer tutur. Bu amillər bütövlükdə poetik intonasiyanın gözəlliklərinə yol açır. Oynaq intonasiya səs təkrarlarını çevikləşdirib mətni aydın arxitektonik quruluşda meydana çıxarır. Assonans və alliterasiya emosiya və ekspressiyanın zəngin ifadə qaynaqlarına çevrilib gərçəkliyin orijinal və rəngarəng poetik tədqiqində, təsvir - təənnüm prosesində fəallıq göstərir. Şeirdəki poetik informasiya ona görə kəskin şəkildə duyulur ki, burada assonanslar onun təsirsiz səslənməsinə əngəl törədir. Fikrin yeni tərzdə yeni şeiriyyətlə səslənməsini təmin edir. Deməli, H.Arifin assonansa ardıcıl və ciddi marağı heç də təsadüfi hal deyildir. Assonans görkəmli söz ustasının qələm məhsullarını üslubi kamilləşmə mənbələrinin birinə çevirmişdir. Bu maraq ona görə təkidlidir ki, assonans səslərin bütün poetik imkanlarını bürüzə verir, onun qədim üslubi köklərini, bu köklərin dərinliyini və zənginliyini də aşkara çıxarır. Assonanslarla H.Arif deyim və ifadə tərzinin təzəliyinə nail ola bilir:

a – Alovdan qovrulmuş yazıq aranı,
Dumandan ağlayan yağışım sənsən. [3, s.74]
Çalışır, düşünür hər gün, hər saat,
i – İnsanda eşqə bax, təbiətə bax.
İnanır, əbədi deyildir həyat
İnanmır ölümə, inanmır ancaq. [1, s.207]
a – Yaman düşdü aralığa qan-qada,
Yandı Laçın, yandı Ağdam arada.
Qarabağ da, Qubadlı da, Şuşa da
Bizim olub, bizim olar, inşallah! [3, s.213]

Assonansın üslubi özünəməxsusluğundan danışarkən onun təsvir obyektinin – lirik keyfiyyətlərini, lirik çalarlarını və üslubi-poetik istiqamətlərini də diqqət mərkəzində saxlamaq zəruridir. Poetik təxəyyül və onun əhatə miqyasının genişləndirilməsi prosesində həlledici üslubi mövqeyə malik olan assonans hər şeydən öncə təsvir vasitələrinə, konkret desək, şeirin mətn strukturuna müəllif münasibətidir. Bədii təsvirin forma və imkanlarını zənginləşdirmək naminə assonansın sənətkarlıq amilinin mükəmməl görüntüsü poetik ehtiyacları ödəyir və bu cür əzəmətli poetik işin məna və əhəmiyyəti əyaniləşir. Məzmunlu forma, tutumlu ifadə qəlibləri axtarmaq yolunda çəkilən sənət qayğılarının nəticəsi olaraq müəyyən sait səslərin assosiasiyası şairin istedadına dair yeni cəhətləri meydana çıxarır. Bütün hallarda istənilən səviyyədə assonans yaratmağa nail olmaqla mətni zənginləşdir-

mək və kamilləşdirmək prinsiplərinə əməl edir. O da maraqlıdır ki, assosiasiya sahəsi də müxtəlif ölçülərdə və məzmununda özünü göstərir. Bütün hallarda “assonans şeir dilinin, poetik enerjinin qidalandığı əsas mənbələrdən biri” (7, 15) kimi dərhal təsirləndirmək, sirayət etmək keyfiyyətləri ilə yadda qalır:

ü – Gülüşündən gül çilənir.

a – Yanaqların qönçələnir. [3, s.80]

Kişi görəndə arvad,

Arvad yanında bərbad,

Yada dost, yaxına yad,

Xalqa naz köpəkoğlu. [2, s.340]

y, a – Ya vaxtlı, ya vaxtsız o şey ki haqdır,

Yetişiib yaxandan yapışacaqdır. [2, s.389]

O – O gölüm, o çeşmə, o çayım mənim,

Onlarsız nə günüm, nə ayım mənim. [4, s.181]

Sevinc ola, kədər ola, mən olam.

Sənət ola, əsər ola, mən olam.

Qələm ola, dəftər ola, mən olam. [3, s.101-102]

Şeir dilinin emosiya yaratmasında, oxucunun şüuruna akustik fakt kimi daxil olmasında assonans, göründüyü kimi, olduqca mühüm yer tutur. Bu üslubi-fonetik fiqur əslində şairanə ifadələri formalaşdırır. Sait səslərin poetik nitqdəki davranışı musiqili səslənmə keyfiyyətlərini tənzim edir. Ana dilinin təbiiliyi şeir dilinin qanunlarına uyğunlaşdırılaraq misraların səs həcmində harmoniya doğurur. Bununla da sait səsin estetik əmsalı böyüyür, intonasıya çalarları misra vüsətinə xüsusi genişlik gətirir.

Deyilənlərdən belə fikir hasil olunur ki, lirik janrda dil bədiiliyi yalnız onun məcazlarının, mübaligələrinin, qeyri-adi təşbəhlərin dolğunluğunda deyil. H.Arifin şeir dilində bütün incəlikləri ilə üzə çıxan və poeziya üçün olduqca vacib üslubi əlamət kimi dəyərləndirilən səs təkrarları da mühüm faktordur.

“Poeziya sözlərin musiqisidir” [8, s.27]. Amerikayazıçısı Marqaret Fullerin bu ifadəsi dərin fəlsəfi məzmun, bədi qüdrətli dərk etmə meyli, klamillik, aydın məntiqi nəticə ilə zəngin H.Arif poeziyasının musiqisindəki, səs düzümünün ahəngindəki gözəlliyi də bütün təfrruatları ilə təsəvvür etməyə istiqamət verir. Assonans lirik formanın ən bariz nümunəsi olaraq konkret məzmunundan təcrid olunmuş vəziyyətdə təsəvvür olunmur. H.Arifin poeziya dilində assonansın yaratdığı forma əlamətləri məzmunla anlayış kimi qavranılır. Onun şeir dilində saitlərin nizamı ən əvvəl orijinal bədi-estetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Lirik təhkiyənin ritm və ahəngin üslubi naxışları kimi assonanslar H.Arifin poeziyasını deyim və duyum boyatlığından xilas edir, obrazlar sistemində şablonların yaranmasına əngəl törədən vasitəyə çevrilir. Şeirin ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində, lirik düşüncənin mətləb, məna və məntiqi səviyyəsinin artmasında yaxından iştirak edir. Assonansın fəal iştirakı ilə yaranan forma zənginliyi söz sənətkarının bədi mətləblərindən, mövzularından, poetik ovqatlarından, düşüncə tər-

zindən, klassik ənənələrə bağlılığından qaynaqlanır. Səslərin musiqiliyindən faydalanmaq istiqaməti göstərilən amillərə söykənərək inkişaf edir.

H.Arifin şeir dilində assosiasiyalar ilk növbədə oxucunun hissələrini tərpətməyə, bədilik formalarında şüuruna daxil olub düşüncələrə intensivlik verməyə, estetik həzz təlqin etməyə hesablanır. Ən əsas göstərici ondan ibarətdir ki, assonansla yaranan şeiriyyət forma və məzmun vəhdətinin harmoniyasını gerçəkləşdirir.

- a, ı – Anıb ağlamağa gözmü qalıbdır?
 d - Dinib, danışmağa sözmü qalıbdır? [1, s.52]
 ö - Öz halına təkcə özü ağladı,
 a – Kimi var ki, kim dayana yanında. [3, s.34]
 b, a - Bir dağ kəli yaraladım zirvədə,
 Baş titrədi, ayaq əsdi, daş axdı.
 b – Bir canlımı candan saldı bir zədə,
 b, i – İki gözdən iki damla yaş axdı. [3, s.34]
 o – Yanaşı dolanaq qolum qolunda,
 Oturam sağında, duram solunda. [4, s.266]

Assonans musiqilik, lirik akkord hər cür bədii informasiyadan güclüdür. Burada güclü lirizm faktı olduğu üçün misralar bədii ifadə axarına düşür. Misra cıllığı, lirik patetika deyim sərrastlığı ilə qovuşaraq şeirin dilinə poetik effekt gətirir. Assonansı yaradan “səs səsə söykənməkdə insan qəlbini ovsunlayan musiqili bir dünya yaranır. Səslər aləminin yaratdığı əsrarəngiz söz çələngində ideya və məzmun daha asan dərk edilir, emosionallıq ən uca zirvədə dayanır. Eynicinsli səslərin misralardakı nizamlı düzülüşü kəmiyyət çoxluğundan daha çox poetik zəriflik yaradır. Sanki səslər durna qatarı kimi sıralanaraq misraların ruhuna xəfifcə söğəl çəkir. Sığala uyan misralardan incə, zərif ahəng, melodiya səsləri qəlbimizi oxşayır. Səs təkrarlarının şeirin misralarına vurduğu naxış təbiətin yaz fəslində çöl-çəmənə, dağ-dərəyə vurduğu naxışlara bənzəyir. Al-əlvan rənglər silsi-ləsində ruhun dincəlik, könlün qanadlanıb uçmaq istəyir” [6, s.13]. Bu, onu göstərir ki, bütün səviyyələrdən təkrarlar, o cümlədən sait səslərin yaratdığı assonanslar uğurlu alınarkən öz nümunəvi ruhu və intonasiyası ilə şeir dilinin bütün parametrlərinə uyğun gəlir, lirik şeirin fonoloji etalonu kimi özünü təsdiq edir.

Assonanslardan istifadə H.Arif qələmində əsl sənət və sənətkarlıq prinsiplərinə yönəldiyi üçün şeirlərindəki məzmun fikir dərinliyi və məna genişliyi ilə müşayiət olunur. Miralara hopmuş bədii düşüncə vüsəti assonansın yaratdığı ahəngdarlıqla qovuşub oxucunun poetik zövqündə müəyyənlik yaradır. Hiss olunur ki, xalqın nəfəsindəki hərərəti, xalqın düşüncə tərzini bütün incəlikləri ilə qavrayıb onu canlandırmaq üçün eyni məxrəcli sait səsin təkrarlanmasından üslubi niyyətlərə müvafiq faydalanmaq olduqca zəruridir. Şairin üslubunda assonanslar ekle üslubi əməliyyatdır ki, onun sayəsində onun qələm məhsullarının böyük bir qismi adi nəzm nümunəsi deyil, məişətimizə gündəlik ünsiyyətimizə və təbiidir ki, leksikamıza nüfuz edən aforizmlərdir. Bunun bir sirri də ondan ibarətdir ki, söz sənətkarı xalqın bədii düşüncəsinə yaxından bələddir. Və o, oxucunun şüuruna təsir etmək üçün xalqı deyim tərzinə uyğun gələn assonanslara intensiv şəkildə müraciəti

bu amillə bağlıdır. Bunun bilavasitə nəticəsidir ki, H.Arif lirikasında xalq yaradıcılığının, xüsusən aşiq poeziyasının səmimiliyi duyulur.

Assonans H.Arif poeziyasının təbiətinə uyğundur, orada hər bir sait səsin təkrarı elə sərrast səciyyə daşılır ki, bununla sənətkarın üslubunun əsas səciyyəvi əlamətlərini də müəyyənləşdirmək olur. H.Arif lirik janrda qələmə aldığı poetik nümunələrdə assonanslar çox sıqlətlidir, çünki o, emosional məqamlarla, lirik ünsürlərlə zəngindir. Buna görə də H.Arif poeziyası, həm forma, həm məzmununa görə, ritm və intonasiya qaynaqlarına görə xalq poeziyasıdır. H.Arif müdrik xalq ədəbiyyatı üzərində yüksəlidiyi üçün milli şairdir.

Ədəbiyyat

1. Arif Hüseyn. Xatırla məni... Bakı, Şirvanəşr, 2009.
2. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Xalq Bank, 2011.
3. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
4. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər. 9 cildə. II c. "MBM", Bakı, 2014.
5. Əliyeva S.Ə. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri və folkloru. Bakı, 2006.
6. Hümətova Rəhilə. Aşiq Mikayıl Azaflının poetikası. Bakı, Elm və təhsil, 2015.
7. Hüseynova Mahirə. Aşiq və el şairlərinin fonopoetikası. Bakı, 2015.
8. İpə-sapa düzölmüş incilər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
9. Огнев. Горизонты поэзии. В двух томах, II том. Москва, «Художественная литература», 1982.
10. Вишневский К.Д. Мир глазами поэта. Москва, Просвещение, 1979.

Summary

Assonans as the phonological standard of lyric genre

Assonans as phonological standard of lyric genre is used, to create the harmony of lyric elements and to get sounding. In that direction according to lyric form it has been investigated in article as the important style figure. Here assonans play the main role by means in the turning to poetic image of the lyric-pathetic thoughts, H.Arif's lyric talent gets wide poetic field. When lyric intonation requires the sounding intense of the assonans field is growing as important matter differing details of verse, the elements of aesthetic side and is organized on the base of rhythmic –structure of verse.

Poetic fragments of H.Arif's creation have been explained according to H.Arif's poetry, there every vowel sounds so that, thus may is used define the main features of poetic style.

Резюме

Ассонанс как фонологический эталон лирического жанра

В статье исследуется ассонанс как фонологический эталон и универсальный элемент, создающий и лирические формы и тонкое звучание при создании стилистических фигур. Автор статьи отмечает ведущую роль ассонанса в лирическом творчестве Г.Ариффа при освоении широкого творческого пространства, он же позволяет лирико-патетическим думам преобразоваться в поэтический образ. Лирическая интонация, требующая интенсивности звукоповторения, увеличивается и пространство ассонанса является основным отличительным признаком стихотворения. Ассонанс, являясь внешним показателем эстетической стороны, структурно-ритмически оформляет строки поэтических образцов.

На основании привлеченных поэтических произведений разъясняется тот факт, что ассонанс соответствует природе поэзии Г.Ариффа, каждый повтор гласного звука точно достигает поставленной цели и является показательным элементом творчества поэта.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Mikaylova
Azərbaycan Texniki Universitetinin
“Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının”
17.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.11.2016

д.ф.ф., доц. Малахат Велиева

E-mail: malahat.06@mail.ru

АУЯ

ЯВЛЕНИЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ, ОБУСЛОВЛЕННЫЕ ЭКСПОНЕНТНЫМ ВАРЬИРОВАНИЕМ МОРФЕМ

Ключевые слова: двуязычные индивиды, интерференция, экспонентное варьирование, морфемы

Açar sözlər: ikidilli şəxslər, interferensiya, eksponent varyasiya, morfemlər

Keywords: bilingual individuals, interference, exponential variation, morphemes

Морфемы языка – это двусторонние единицы, которые воплощают в себе единство фонетической, иначе говоря, экспонентной, и семантической стороны. Как полагает отечественный лингвист Ф.Вейсялли, морфемы языка – это двусторонние единицы, отличающиеся своей независимостью, их количество в каждом языке ограничено, и, главное в их распознавании – это единство фонетической, иначе говоря, экспонентной, и семантической стороны [2, с.188].

Эти свойства морфем должны непосредственно учитываться при изучении явлений морфемной интерференции в речи двуязычных индивидов, в нашем частном случае, в англоязычной речи студентов-азербайджанцев. В результате экспериментальных исследований можно ясно проследить случаи явлений морфемной интерференции, обусловленных экспонентным варьированием морфем.

Итак, явление интерференции наблюдается при употреблении вариантов морфем с отрицательным значением «in-», «im-», «un-», «mis-», «dis-». Например, наблюдается употребление префиксальной морфемы «in-» в слове «impossible» вместо «im-», в слове «inapplicable» ошибочное употребление морфемы «un-» вместо «in-», в слове «dislocated» неверное употребление префиксальной морфемы «mis-» вместо «dis-».

Хотя вышеуказанные морфемы имеют отрицательное значение и придают слову негативный оттенок, их правильное употребление не подчиняется какой-либо закономерности в языке, а объясняется историческими факторами развития языка. Среди них наименьшее количество составляют исконно английские, большинство же являются заимствованными английским языком из латинского, греческого и французского языков в различные исторические периоды развития английского языка [1, с.10].

Подобные отклонения от нормы наблюдаются и в употреблении суффиксальных морфем, образующих прилагательные в английском языке. Например, морфемы «-ant», «-ent», «-able», «-ible», студентами-азербайджанцами употребляются в неверных позициях:

1) морфема «-ent» вместо «-ant» в словах «pleasant» (приятный), «tolerant» (терпеливый), «fragrant» (душистый, ароматный, благоухающий);

2) морфема «-ible» вместо «-able» в словах «drinkable» (питьевой), «breakable» (ломкий, хрупкий), «suitable» (подходящий);

3) морфема «-ful» вместо «-ous» в прилагательных «troubloous» (беспокойный, взволнованный), «desirous» (желающий), «mischievuos» (озорной, злобный), «slanderous» (клеветнический) ;

4) морфема «-ment» вместо «-al», обе морфемы, образующие существительное в таких случаях как «approval» (одобрение), «disapproval» (неодобрение), «portrayal» (изображение).

5) варьирование морфем «-or», «-er», образующих существительное, употребление морфемы «-er» вместо «-or» в словах «decorator» (декоратор, маляр), «ventilator» (вентилятор), «investigator» (следователь), «accelerator» (ускоритель), «investor» (инвестор).

6) варьирование морфем «-ar», «-er», также образующих существительное, в результате которого студентами-азербайджанцами употребляется наиболее часто встречающаяся морфема «-er» вместо морфемы «-ar»; например, в словах «beggar» (нищий), «burglar» (грабитель), «vicar» (священник), «bursar» (стипендиат).

7) в разговорной речи студентов зачастую встречается ошибочное употребление морфем «-ian», «-ese», обозначающих национальную и языковую принадлежность. Так, например, в словах, требующих морфему «-ese», употребляется морфема «-ian»: «Portugalian» вместо «Portugese» (португалец, португальский язык), «Vietnamian» вместо «Vietnamese» (вьетнамец, вьетнамский язык).

8) явление интерференции наблюдается также в ошибочном употреблении морфем «-il», «-dis», в слове «disloyal», например, употреблении морфемы «-il» вместо «-dis».

К явлениям интерференции, обусловленной экспонентным варьированием морфем относится также ошибочное употребление морфемы «-ness», участвующей в образовании существительных вместо морфемы «-y», имеющей подобную функцию, но отличающаяся в плане выражения в случае «jealousness» вместо «jealousy» (ревность), «curiousness» вместо «curiosity» (любопытство), «prosperiousness» вместо «prosperity» (процветание) и т.п.

Аналитическое чтение художественной литературы очень эффективно помогает преодолеть вышеуказанные сложности и концентрируя внимание студентов на словах, морфемный состав которых представляет трудность для студентов, изучая их деривативы и морфемное строение в какой-то мере может предупредить возможные явления интерференции.

В ходе исследования встречались также ошибки неверного употребления прилагательного и наречия «fast» (быстрый, быстро), который как в функции прилагательного, так и в функции наречия имеет одинаковую форму.

В форме наречия, студенты на примере наречий «briefly» (кратко), «carefully» (осторожно), «entirely» (полностью, всецело) и т. д., учитывая правило прибавления аффиксальной морфемы «-ly» к корню слова для образования наречия, употребляют «fastly», не учитывая тот факт, что это прилагательное имеет сходную форму с наречием, не принимая окончания «-ly», характерного для всех остальных наречий.

Во всех вышеуказанных случаях, в которых двуязычные индивиды систематически допускают ошибки, невозможно установить определенные правила, закономерность, которому бы подчинялись эти слова. В грамматике английского языка также не существует определенной классификации аффиксальных морфем и корневых морфем, употребляющихся вместе. В морфологии английского языка есть всего лишь подразделение словообразующих морфем на морфемы, образующие существительные, прилагательные, глаголы и словоизменяемых морфем, употребляющихся для формирования определенных грамматических категорий числа, времени, лица.

Для преодоления случаев интерференции, обусловленных экспонентным варьированием морфем в английской речи студентов-азербайджанцев, необходимо учитывать этот фактор и при обучении языку, постоянно акцентировать внимание на проблемных моментах, давать специальные упражнения на исправление реальных и потенциальных ошибок студентов с целью улучшения и эффективности процесса обучения иностранному языку.

В этом вопросе большая ответственность лежит на школьных преподавателях, которые впервые преподносят иностранный язык ученикам. В школе на уроках английского языка они впервые сталкиваются с иноязычной речью и воспринимают ее так, как преподает их первый учитель. Это очень деликатный вопрос, так как ошибочное произношение, неверное употребление грамматических морфем со стороны преподавателя усваивается учениками в раннем возрасте, и в дальнейшем, когда они становятся студентами и продолжают свое лингвистическое образование в высших учебных заведениях бывает довольно-таки сложно устранять эти недостатки в речи студентов, а иногда практически невозможным.

Речь первого преподавателя, от которого изучающие впервые воспринимают иностранный язык, является для них эталоном, образцом, который запоминается ими на долгое время, что очень трудно бывает позднее искоренить или исправить в их памяти. И это в дальнейшем приводит к явлению интерференции в их речи.

Для предупреждения такого рода ошибок постоянно перебивать и исправлять ошибки студентов не всегда дает желаемый результат. Так как некоторые студенты в таких случаях смущаются, теряют концентрацию, что автоматически сказывается на их речи, и даже может привести к полному торможению говорящего. В таких случаях необходимо разработать специальную систему упражнений на произношение, обоснованное грамматическими правилами для предупреждения подобных ошибок студентов в речи.

Литература

На азербайджанском языке

1. Tağıyeva S.E. İnkâr prefikslərin struktur-semantik xüsusiyyətləri (ingilis dilinin leksikologiyası üzrə metodik vəsait). Bakı –Mütərcim, 2014, 64 s.
2. Veysəlli F.Dil., “Təhsil” NPM, 2007, 298s.

На русском языке

3. Сусов И.И. Введение в языкознание. М.: Восток - Запад, 2006. 382 с.

4. <http://scicenter.online/russkiy-yazyik/varirovanie-fonemnogo-sostava-morfemyi-kak-71324.html>
5. <http://studopedia.org/6-25640.html>

Xülasə

Morfemlərin eksponent variyasiyası ilə şərtləndirilmiş interferensiya hadisələri

Məqalədə morfemlərin eksponent və sematik tərəfləri qeyd olunur və onların eksponent variyasiyası ilə şərtləndirilmiş interferensiya hadisələri haqqında dil faktları göstərilir. Həmçinin azərbaycanlı tələbələrin ingilis dilli nitqində müxtəlif cür morfem səviyyəsində interferensiya halları tədqiq olunur. Bura inkarlıq mənasında işlənən, sifətdüzəldici və isimdüzəldici morfemlərin eksponent variyasiyası ilə şərtləndirilmiş interferensiya hadisələri aiddir. Məqalədə ingilis dilini tədris edən müəllimlərə dilin tədrisi zamanı yuxarıda göstərilən interferensiya hadisələrini nəzərə almaq tövsiyyə olunur və bəzi məsləhətlər verilir.

Summary

Interference phenomena determined by exponential variation of morphemes

Exponential and semantic sides of morphemes are mentioned in the article. The language facts about interference phenomena determined by exponential variation of morphemes are also represented. Besides that various kinds of morphemic interference in Azerbaijani students' English speech, such as morphemes expressing negation, adjective and noun-forming suffixes, are in the centre of attention. In the article teachers of English are recommended to take into consideration the above-mentioned phenomena of interference and advised how to deal with such phenomena.

Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Tağıyeva

*ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
22.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.11.2016

fil.f.d., dos. Elmar Abdurəhimov
Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filiali

İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ AGENTİVLİK BİLDİRƏN SİNTAKSEMLƏRİN VARIANTLARI

Açar sözlər: sinsemantik əlamət, substansiallıq, agentivlik, aksionallıq, kvalitativlik, emfativ variant, əvəzlikli variant

Keywords: syntactic and semantic feature, substantiveness, agentiveness, activeness, qualitativeness, emphatic variant, pronominal variant

Ключевые слова: синсемантический признак, субстанциональность, агентивность, акциональность, качественность, эмфатический вариант, местоименный вариант

Sadə cümlədən ibarət ingilis atalar sözlərində cümlənin xəbəri mövqeyində işlənən sintaksem mübtədə mövqeyində olan sintaksemlə predikativ əlaqəsinə girir. Belə bir substantiv element cümlədə iş və hərəkətin icraçısı mənasında işlənilib, özünəməxsus sintaktik-semantik (yaxud sinsemantik) əlamətləri ilə səciyyələnir. Cümlənin əsas komponentlərindən biri sayılan və substansiallıq sinfinə aid olan bu sintaksem tutduğu mövqe və məna xüsusiyyətlərinə görə agentivlik statusunu alır. Beləliklə, agentivlik bildirən sintaksemnin ifadə vasitələri və distributiv xüsusiyyətlərinə əsasən fərqləndirici sinsemantik əlamətləri, eləcə də onların yaratdığı variantlar sistemi müəyyən edilir [1].

Təqdim etdiyimiz məqalədə sintaktik vahidin variantları sistemində invariant kimi çıxış edən agentivlik mənalı sintaksemnin paradiqmatik oppozitiv (qarşılaşdırma) sıralarında iki və daha artıq sinsemantik əlamətə malik olan məna və mövqe variantları təhlil edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis atalar sözləri dilin müxtəlif inkişafı dövrlərində, qədim zamanlardan müasir dövrə qədər formalaşan və sabit söz sırasına görə konkret və dəyişilməz sintaktik quruluşa malik olduğundan, xəbər mövqeyində olan sintaksemlər mübtədə mövqeyində hansı növ sintaksemnin işlənməsini müəyyən edir. Buna görə də o, substansiallıq sinfinə aid olan agentivlik, obyektlik, instrumentallıq (vasitə, alət) və s. bildirən sintaksemlərin ayırd edilməsində mühüm rol oynayır.

Bütün dillərdə olduğu kimi, dil sisteminin müxtəlifliyindən, eləcə də dil daşıyıcılarının mədəniyyətindən asılı olmayaraq, atalar sözlərinin əksəriyyətində istər həqiqi, istərsə məcazi mənada işlənən, hətta müxtəlif üslubi vasitələrlə ifadə olunan və hərəkətin icraçısını bildirən agentivlik mənalı sintaksemlər mövcuddur.

Məlumdur ki, müasir ingilis dilində agentivlik mənalı sintaksemlər müəyyən və ya qeyri-müəyyən artıqla və ya artıqlasız, bəzən isə aralı mövqedə sözünü ilə işlənən isimlərlə ifadə olunur. Beləliklə, digər sintaktik kateqoriyalara aid olan sintaksemlərdən fərqli olaraq, agentivlik mənalı sintaksemlərdə substansiallıq sinfinə xas olan distributiv xüsusiyyətləri ayırd etmək mümkündür. Bu zaman biz onların determinativ sözlərlə - əvəzliyin müxtəlif növləri ilə (işarə. qeyri-müəyyən, sual) birləşmə qabiliyyətini nəzərdə tuturuq.

Məsələn:

1. *A fool* may sometimes speak to the purpose. (≈ Dəlidən doğru xəbər.)
2. *The leopard* cannot change its spots. (≈ Qozbeli qəbir düzəldər.)
3. *Adversity* makes a man wise. (≈ Dar gün adama ağıl öyrədir.)
4. *Actions* speak louder than words. (≈ Dilini yox, hünərini göstər.)
5. *He* robs his belly to cover his back. (≈ Boğazından kəsib, əyninə tikir.)
6. *One* must howl with the wolves. (≈ Qurda qoşulan ulasın gərək; əyriyə qoşulan əyilsin gərək.)
7. *Everything* must have a beginning. (≈ Hər işin bir başlanğıcı olmalıdır.)
8. *Nothing* comes from nothing. (≈ Yoxdan heç nə olmaz.)
9. *That cock* won't fight. (≈ Bu kələk baş tutmaz; keçəl suya getməz.)
10. *Every country* has its customs. (≈ Hər ölkənin öz adəti var.)
11. *Each day* brings its own bread. (≈ Bu gün ye, sabah Allah kərimdir.)
12. *Gossiping* and *lying* go hand in hand. (≈ Qeybət olan yerdə yalan da var.)

Verilən misalları nəzərdən keçirdikdə, mübtəda mövqeyində işlənən agentivlik mənalı sintaksemlərin həm şəxs, canlı və cansız, konkret məfhumu bildirən (*a fool, the leopard, cock, country*), həm də mücərrəd və s. isimlərlə (*day, gossiping, lying*) ifadə olunduğunu müşahidə etmək olur. Onlar əsasən təsirli və təsirsiz feillərlə ifadə olunan aksionallıq (hərəkət) mənalı sintaksemlərlə sintaktik əlaqəyə girir. Agentivlik bildirən sintaksemlərin substansiallıq sinfinə aid olan isimlərin distributiv xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, onların müəyyən (*the leopard*) və qeyri-müəyyən artıqla (*a fool*), artıqlıqsız (*adversity, actions, gossiping, lying*), eləcə də işarə əvəzliyi (*that*), qeyri-müəyyən əvəzliliklərlə (*every, each*) yanaşı işlənməsi nəzərə çarpır. Tətbiq etdiyimiz nəzəriyyəyə əsasən yuxarıdakı cümlələrdə *a fool, the leopard, cock, country, day, gossiping, lying* agentivlik mənalı sintaksemin *substantiv variantıdır*.

Misallarda *he, one, everything, nothing* əvəzlilikləri ilə ifadə olunan variantlar eyni mövqedə agentivlik kimi sinsemantik əlamətini daşdığına görə onlar həmin sintaksemin *əvəzlilikli variantı* adlanır [2].

Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, əvəzlilikli variantlar içərisində *one* variantı qeyri-müəyyənlik, *everything* topluluq, *nothing* inkarlıq kimi əlavə sinsemantik əlamətləri də özündə birləşdirir.

Funksional cəhətdən əvəzlilikli variantlar isimlərlə eynilik təşkil etdiyindən agentivlik mənalı sintaksemin emfatik variantı “*it is ... who / it was ... which; it is ... that; that's who...; that's which ...*” kimi sintaktik cəhətdən bölünməz konstruksiya vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn: *It is a good horse that never stumbles.* (≈ Səhvsiz insan olmaz)

Agentivlik mənalı sintaksemlərin üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, isimlə ifadə olunan sintaksemlərin geniş leksik tutumu vardır. Onlar agentivlik sinsemantik əlamətlə yanaşı, aksionallıq (hərəkət), kvalitativlik (keyfiyyət), stativlik (hal-vəziyyət) bildirən sinsemantik əlamətlərindən birini əlavə olaraq özündə birləşdirir. Bu sinsemantik əlamətləri eksperiment vasitəsilə aşkar etmək mümkündür. Məsələn, yuxarıda sadaladığımız atalat sözlərinin arasında “*Actions speak louder than words.* (≈ Dilini yox, hünərini göstər.)” atalar sözündə “*actions*” agen-

tivlik mənalı sintakseminə eyni zamanda aksionallıq (hərəkət) mənasını bildirən sinsemanik əlamət də mövcuddur. Bu əlaməti “*actions*” ismini eyniköklü feil ilə əvəz edib cümlədə işlətməklə açıqlamaq mümkündür: *actions* → *your actions* → *you act*. Burada “*act*” feili aksionallıq (hərəkət) mənasını bildirir. Daha bir misal: “*Envy never enriched any man. (≈ Paxıla Allah pay verməz.)*” Əvəz etmə (substitusiya) transformasiyasını tətbiq etməklə “*envy*” isminin eyniköklü “*to envy*” feilini cümlədə işlətməklə aksionallıq sinsemanik əlamətini yoxlamaq mümkündür: *envy* → *to envy* → *he envies*.

Aparılan eksperimentdə görüldüyü kimi, agentivlik və aksionallıq bildirən sintaksem insanlara xas olan iş fəaliyyəti və hərəkəti öz semasında əks etdirən isimlərlə ifadə olunur.

Leksik bazası isimdən ibarət olan agentivlik mənalı sintaksemdə kvalitativlik (keyfiyyət) kimi sinsemanik əlamətin olmasını da müşahidə etmək olur. Belə isimlər şəxs və ya əşyanın rəngarəng fiziki keyfiyyətini səciyyələndirir. Kvalitativlik (keyfiyyət) kimi sinsemanik əlamətin mövcudluğunu biz əvəz etmə transformasiyasını tətbiq etməklə yoxlaya bilərik: 1. *Unkindness* destroys love. → *unkindness* → *his unkindness* → *he is unkind*. 2. None, but *the brave* deserves the fair. → *the brave* → *he is brave*. 3. *Idleness* rusts the mind. → *idleness* → *his idleness* → *he is idle*. 5. *Two wrongs* don't make a right. → *two wrongs* → *they two are wrong*.

Cümlələrdə aparılan transformasiyalarda görüldüyü kimi, isimlə ifadə olunan keyfiyyət mənalı sintaksemi eyniköklü sifətlə ifadə olunan sintaksemə əvəz etmək olur. Bununla yanaşı sifətlə ifadə olunan sintaksemələr transformasiya nəticəsində “*he, it, they*” keyfiyyət daşıyıcısı ilə sintaktik əlaqəyə girir. Bu da agentivlik mənalı sintaksemdə kvalitativlik kimi sinsemanik əlamətin olmasına sübutdur.

Agentivlik mənalı sintaksemələr özündə stativlik (hal-vəziyyət) bildirən sinsemanik əlaməti də özündə birləşdirə bilir. Bu əlaməti transformasiya yolu ilə yoxlamaq mümkündür. Transformasiyada isimlə ifadə olunan agentivlik və stativlik mənalı sintaksem eyniköklü sifətlə ifadə olunan stativlik bildirən sintaksemə əvəz olunur. Məsələn: 1. *Silence* gives consent. (Susmaq razılıq əlamətidir.) → *silence* → *her silence* → *she is silent*. 2. *Despair* gives courage to a coward. (≈ Ümitsiz vəziyyətdə qorxaq da ürəklənir.) → *despair* → *his despair* → *he is desperate*.

Transformasiyalarda sifətlə ifadə olunan sintaksemələr “*she, he*” hal-vəziyyətin daşıyıcısı əlamətini bildirən sintaksemə sintaktik əlaqəyə girir.

Leksik bazası əvəzlilərdən ibarət olan agentivlik mənalı sintaksemələr də əlavə sinsemanik əlamətləri özündə birləşdirir. Məsələn:

1. *One* must howl with the wolves. (≈ Qurda qoşulan ulasın gərək; əyriyə qoşulan əyilsin gərək.) – agentivlik və qeyri-müəyyənlik mənalı sintaksem;

2. *Everything* must have a beginning. (≈ Hər işin bir başlanğıcı olmalıdır.) – agentivlik və topluluq mənalı sintaksem;

3. *Nothing* comes from nothing. (≈ Yoxdan heç nə olmaz.) – agentivlik və inkarlıq mənalı sintaksem;

4. Every *why* has a wherefore. (≈ Hər şeyin bir səbəbi var.) – agentivlik və səbəb mənalı sintaksem;

5. *Those who live in glass houses should not throw stones.* (≈ Hamı dinsə də, sən dinmə barı) – agentivlik və nisbilik mənalı sintaksemlər.

İngilis atalar sözlərində agentivlik bildirən sintaksemlər mövqe variantları ilə də çıxış edir. Mübtəda mövqeyində işlənən variant qüvvətli mövqedə, feilin məchul növü ilə ifadə olunan xəbərlə tabelilik əlaqəsinə girən agentivlik mənalı sintaksemlər isə zəif mövqedə hesab edilir. Hər iki mövqe variantı agentivlik bildirən sintaksemin paradigmatik oppozitiv sırasının müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. А.М.Мухин. Функциональный анализ. Санкт-Петербург. 1999. с.74-82.
2. А.М.Мухин, Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. Изд. «Наука» Ленинград. 1980. с.190-236.

Summary

Variants of agentive syntaxemes in English proverbs

The article deals with the analysis of variants of agentive syntaxemes widely used in English proverbs. Syntactic and semantic features of agentive syntaxemes such as substantiveness, activeness, qualitiveness, emphatic variant, pronominal variants are thoroughly analyzed in the article.

Резюме

Варианты агентивных синтаксем в английских пословицах

В настоящей статье анализируются парадигматические оппозитивные ряды агентивных синтаксем которые широко употребляются в английских пословицах. Автором выделены синсемантические признаки такие как субстанциальные агентивные, акциональные, квалитативные, стивные, а также местоименные варианты агентивных синтаксем.

*Rəyçi: fil.f.d.M.Əbdüləliyev
Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin
Bakı filialının Xarici dillər
və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
28.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

NİTQ ETİKETİNİN BƏZİ ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: nitq etiketi, müraciət formaları, pragmatinqvistika, psixolinqvistika

Keywords: speech etiquette, forms of address, pragmalinguistics, psycholinguistics

Ключевые слова: речевой этикет, формы обращения, прагматингвистика, психолингвистика

Müasir dilçilikdə nitq etiketlərinin araşdırılmasına güclü bir maraq yaranmışdır ki, bunun bir səbəbi müasir dilçilikdə dilin kommunikativ funksiyasını öyrənməyə meylin artmasıdır, digər səbəbi müvafiq dil vahidlərinin ictimai dəyərinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsidir. Dil bütün ictimai, o cümlədən, əxlaqi-etik münasibətləri öz formaları və kateqoriyaları sayəsində əks etdirir. Bunların içərisində cəmiyyətin bütün üzvləri üçün zəruri hesab edilən etiket normaları xüsusi yer tutur. “Etiket” sözü fransız mənşəli olub, cəmiyyətdə qəbul olunmuş nəzakətlik və ədəb qaydaları daxil olan davranış normalarıdır.

Elə bir dil mədəniyyəti yoxdur ki, orada nitq fəaliyyəti etiket tələbləri ilə tənzimlənməsin. Nitq etiketinin mənbəyi dil tarixinin qədim dövrlərinə təsadüf edir. Hər bir xalqın adət-ənənələri, estetik zövqü, davranış normaları tarixən formalaşmış və dildə öz əksini tapmış nitq etiketi kimi müəyyən edilmişdir. Cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində dil daşıyıcıları kollektivinin qəbul etdiyi, sabit ifadələr sistemində təsbitlənmiş nitq davranışı insanlar arasında nəzakət münasibətlərinin verbal ifadə formalarından istifadə edir.

Müasir həyatın əsas prinsiplərindən biri insanlar arasında normal münasibətlərin saxlanması və konfliktlərdən qaçma meylidir. Bu, öz növbəsində, hörmətə, diqqətə, nəzakətliyə və təmkinliliyə riayət etdikdə mümkündür. Elə buna görə də, nitq etiketi ifadəsinin «nəzakət ifadələri» adlandırılması daha düzgün olardı. Ünsiyyətin ən ümumi şərti nəzakətlikdir. Təəssüf ki, Servantesin bu gözəl deyişi tamamilə unudulub: «Heç nə nəzakət qədər ucuz başa gəlmir və onun qədər yüksək qiymətləndirilmir».

Nəzakətliyin əsas elementlərindən biri adları yadda saxlamaq hesab olunur. Bu bərdə A.Leontyev belə deyir: «İnsanların əksəriyyəti adları ona görə yadda saxlamırlar ki, onlar adları yaddaşlarına həkk etməkdən ötrü vaxt və enerji sərf etmək istəmirlər. Onlar həddindən artıq məşğul olmaları ilə özlərinə haqq qazandıрмаğa çalışırlar. Lakin onlar çətin ki, Franklin Ruzveltdən daha çox məşğul olsunlar, o hətta rastlaşdığı mexaniklərin belə, adlarını yadda saxlamağa vaxt tapırdı... F.Ruzvelt bildirdi ki, ətrafdakıların hörmətini qazanmaq üçün ən sadə, ən səmərəli və ən fəal üsullardan biri insanların adlarını yadda saxlamaq və öz əhəmiyyətliliyini onların şüuruna yeritməkdir» [1, s.97].

Psixolinqvistikada belə bir fikir var ki, insan yalnız özü haqqında danışarsa, o yalnız özü haqqında düşünür. Yalnız özü haqqında düşünən insan mədəniyyətsizdir, o, nə qədər yüksək təhsilli olsa da, yenə də mədəniyyətsizdir. Heç vaxt danışığa bu cür başlamaq olmaz: «Mən sizə sübut edərəm». Psixoloqlar hesab edir-

lər: bu o deməkdir ki, «Mən sizdən ağıllıyam, mən sizə elə bir şey deyəcəyəm ki, siz fikrinizi dəyişəcəksiniz». Bu cür olmaz, çünki bu, həmsöhbətdə daxili müqavimət və mübahisə etmək istəyi yaradacaq. Nəyisə sübut etmək üçün bunu o qədər incə, ustalıqla etmək lazımdır ki, onu heç kəs hiss etməsin. Məsələn, «Xahiş edirəm, bir dəqiqə mənə qulaq asın!» və s. N. Formarovskaya bunu qızıl qaydalardan biri hesab edərək yazır: «İnsanları elə öyrətmək lazımdır ki, elə bil heç nə öyrətmirsiniz və tanış olmayan şeyləri unudulmuş kimi təqdim edirsiniz» [2, s.43].

T. Qabriel yazır: «Siz insanın haqlı olmadığını ona baxışınızla, intonasiyanızla və ya jestlə söz ilə olduğundan daha yaxşı başa sala bilərsiniz, lakin siz ona haqsız olmadığını söylədikdə bununla onu sizinlə razılaşmağa məcbur edə bilərsinizmi? Heç vaxt! Çünki bununla siz onun intellektinə, sağlam düşüncəsinə, onun mənliyinə və ləyaqət hissinə zərbə vurmuş olursunuz. Bu isə onu öz fikrini dəyişməyə deyil, sizə cavab zərbəsi vurmağa təhrik edəcək» [3, s.14].

Nitq etikətləri geniş mənada lingvistik pragmatikanın ümumi problemi ilə birləşir və pragmatik sahəsində öyrənilməlidir. Pragmatik cəhətdən dil kommunikasiyası aktına kommunikasiyanın iştirakçılarının müxtəlif məqsədlərə nail olması baxımından yanaşılır. İfadəyə ayrıca yox, bu məqsədlərin konteksti baxımından yanaşılır. Məsələn: «Saatınız yoxdur?» - deyə, sual verdikdə saatin neçə olmasını soruşmaq nəzərdə tutulur. Ona görə də bu suala qarşı «Bəli, var» - cavabı (saatin neçə olmasını göstərmədikdə) kontekstdən uzaqlaşmadan xəbər verir, nitq etiketi tələbləri pozulur. Və yaxud: «Burada nə baş verir?» - sualı (xüsusən müəyyən kontekstdə) baş verənlərə qarşı narazılıq hissəyə işarə olub, etiketi poza bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, nitq etiketi çox vaxt tipik şəraitdə daha geniş pragmatik kontekstə daxil olur. Məsələn, üzr istəyərkən istənilən bütün ifadələr şəxsin öz suçunu etiraf etməsindən xəbər verir. Beləliklə, “məni bağışlayın” ifadəsi ilə yanaşı, digər ifadələr də işlətmək olar: “mən nə üçün üzr istəməliyəm”, “mən başqa cür edə bilməzdim”, “mənim günahım elə də böyük deyil”, “mən nə edim, siz bundan sonra heç vaxt məni bağışlamayacaqsınız” və s. üzr istəmə formulunda dil daşıyıcısı istənilən an bəzi elementləri çıxara bilər.

Hər bir cəmiyyət müraciətlərin tarixən həmişə eyni mənə və funksiyada işlənməsində maraqlıdır. Hər hansı müraciət müəyyən situasiyada, müəyyən kommunikasiya aktında işlədilir və müraciət etikətləri kontaktlı ünsiyyətdə, dialoq nitqində özünü göstərir. Müraciət etikətləri dedikdə, nitq davranışının mühüm sosial meyarlarını əks etdirən, rituallaşdıran etiket nəzərdə tutulur. Müraciət formalarının təhlili göstərir ki, etiket formullarının seçimi adresatla adresantın bir sıra əlamətlərindən (sosial status, təhsil, yaş, cins), eləcə də, onların tanışlıq, ünsiyyət şəraitindən, nitqin emosional tonundan və s. asılıdır. Məsələn, yaşa görə: gənclərin jarqonu ilə bağlı ifadələr və ya yaşlı nəslin nümayəndələrinin nitqində nəzakət bildirən xüsusi formalar (“təşəkkür edirəm”, “zəhmət olmazsa” və s.); təhsil və tərbiyəyə görə: daha savadlı və tərbiyəli insanlar bir çox hallarda nitq etiketi ifadələrindən aydın, yerində istifadə etməyə çalışırlar, “siz” ifadəsini çox tez-tez işlədirlər; cinsə görə: qadınlar adətən daha nəzakətli ifadələr işlətməyə çalışırlar, bir qayda olaraq, kobud söz və ifadələrdən intina edirlər və s.

Nitq etikətinə daha çox kommunikasiya yaratmaq vasitəsi kimi həmsöhbətin diqqətini cəlb etmək, ona öz hörmət-ehtramını nümayiş etdirmək, onun simpatiyasını

yasını qazanmaq, ünsiyyət üçün rahat, sağlam şərait yaratmaq baxımından yanaşılır. Mental- iyerarxiya təsəvvürlərinin reliktləri də bu vəzifələrə cavab verir. Müqayisə üçün deyək ki, məsələn, “cənab” müraciət formasının tarixi və digər dillərdə ona uyğun olan müraciət formaları; vaxtilə adresatın sosial statusunun göstəricisi kimi yaranmış söz sonralar nəzakətli müraciətin ümummilli formasına çevrilir. Digər tərəfdən, nitq etiketi milli dilin və mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi qalır.

Nitq etiketi vahidlərinin istifadəsində üslub fərqi bir çox hallarda nitqin müxtəlif funksional üslublara aid olması ilə müəyyən edilir. Faktiki olaraq hər bir funksional üsluba özünəməxsus etiket qaydaları mənsubdur. Məsələn, işgüzar nitq formallığının yüksək dərəcəli olması ilə fərqlənir: kommunikasiya iştirakçıları haqqında danışılan şəxs və yaxud əşya tam şəkildə və rəsmi adları göstərməklə ifadə olunur. Elmi nitqdə etiket tələbləri çox mürəkkəbdir, çünki burada fikrin sırası, kimə məxsus olması və s. göstərilir. Məsələn, elmi nitq etiketində öz adından çıxış etdikdə belə müəllif çox vaxt “biz” ifadəsini işlədir. Bundan başqa, müxtəlif funksional üslublarda müraciətin xüsusi formalarından istifadə olunur.

Yazılı və şifahi nitqin bir-birindən fərqli olması da əsasdır. Adətən, yazılı nitq bu və ya digər funksional üsluba aiddir, şifahi nitq isə stilistik sərhədin olmamasına cəhd göstərir. Nümunə olaraq, məhkəmə işindəki yazılı sənədləri və məhkəmədə ayrı-ayrı şəxslərin çıxışlarını müqayisə edək: ikinci halda tez-tez etik normadan kənara çıxma halları və qeyri-formal ifadələrdən istifadə halları müşahidə olunur.

Hazırkı vaxtda ümumi vətəndaş etiketinə aid edilən bir çox şərtlərin sadələşdirilməsi meyilləri, demək olar ki, hər yerdə qeyd olunur. Bu, zamanın rəmzlərindən biridir: dəyişmiş həyat tempi və çevik dəyişməkdə davam edən sosial-məişət şəraiti etiketə güclü təsir edir. Buna görə də əsrin əvvəllərində və ya ortalarında qəbul edilmiş bir çox şeylər əsrin sonunda absurd görünə bilər. Bununla belə, ümumvətəndaş etiketinin əsas və yaxşı ənənələri hətta dəyişilmiş formada belə öz mövcudluğunu davam etdirir.

Ədəbiyyat

1. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, 1965
2. Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. Москва, 1982
3. Габриэль Т. Этикетные формулы обращения и привлечение внимания в современном русском языке. АКД. Воронеж, 1977
4. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1978
5. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001

Summary

Some elements of speech etiquette

One of the most widely used kind of speech etiquette is on appeal. Every appeal is used in a definite situation and in a definite communication act.

In the article have been investigated the lexical-semantic position of appeal forms in the Azerbaijani language and their history of development have been traced. The forms of appeal as significant components of dialogical speech involve very important material form the point of view of investigation the language functions.

Резюме

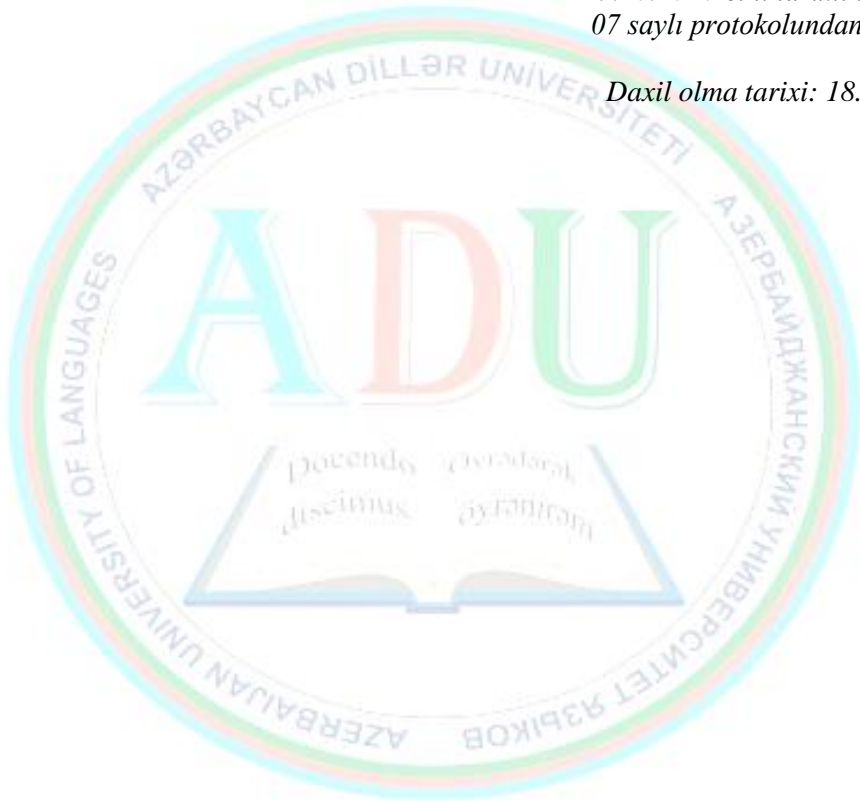
Некоторые элементы речевых этикетов

Одним из распространенных речевых этикетов является обращение. Обращение употребляется в определенном коммуникационном акте.

В статье выявлена лексико-семантическая позиция и прослежена история развития форм обращения в азербайджанском языке. Формы обращения как важный компонент диалогической речи дают ценный материал для изучения функционирования языка.

*Rəyçi: fil.f.d.,dos. S.Əliyeva
AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
“Müasir Azərbaycan dili” şöbəsinin
27.10.2016-cı il tarixli iclasının
07 sayılı protokoldan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

SİNTAKTİK YOLLA YARANAN AVİASIYA TERMİNLƏRİ

Açar sözlər: *termin, sintaktik üsul, semantik üsul, söz birləşməsi, mürəkkəb terminlər*

Keywords: *term, syntactical method, semantic method, word-combination, compound terms*

Ключевые слова: *термин, синтаксические методы, семантические методы, слова сочетание, сложные термины*

Hər hansı bir dil olursa olsun, həmin dilin əsas meyarı sözdür. Söz dil vahidi olmaqla hər hansı bir dilin daxili imkanları hesabına, qayda-qanunları hesabına yaranır. Bəşəriyyət öz fikrini dilin əsas vahidi sayılan sözlə ifadə edir. Beləliklə, lüğəvi vahid olan söz hər hansı bir dilin leksik tərkibini təşkil edir.

Elm və texnika inkişaf etdikcə dilin lüğət tərkibində yaranan sözlər də artır, zəngin bir xəzinəyə çevrilir. Müasir ingilis dili də dünya miqyasında yayılmış, nüfuz qazanmış ən zəngin dillərdən biridir. O cümlədən Azərbaycan dili də öz zənginliyinə görə seçilən dillərdəndir.

Müstəqil Azərbaycanın bir çox ölkələrlə beynəlxalq əlaqələr yaratması bir sıra sahələrdə olduğu kimi, aviasiya terminlərinə də tələbat kəskin sürətdə artmışdır. Bu baxımdan aviasiya terminlərinə tələbat da artmışdır.

İngilis və Azərbaycan dillərində digər sahə terminologiyalarında olduğu kimi, aviasiyada da terminlər ümumi qayda olaraq leksik-semantik, sintaktik və başqa üsullar vasitəsilə yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dilçilər ilk növbədə semantik üsulu əsas götürürlər. Semantik üsul dedikdə sözlərin çoxmənalılığından, sinonimliyindən, antonimliyindən və s. söhbət açılır. Ancaq leksik üsul müəyyən bir sahə ilə əlaqədar olub, yalnız o sahədə işlənən terminlərdir.

Sintaktik üsul dedikdə iki və daha artıq söz birləşməsindən ibarət mürəkkəb sözlər nəzərdə tutulur. Bu cür sözlər də həm semantik, həm də qrammatik yolla yaranan sözlərdir.

Başqa terminoloji sahələrdə olduğu kimi, aviasiya terminlərinin də böyük bir hissəsini sintaktik üsulla yaranan terminlər təşkil edir. Bu yolla yaranan terminlər terminologiyada iki şəkildə mürəkkəb terminlər və termin-söz birləşməsi şəkillərində özünü göstərir.

Hər iki dildə sintaktik üsuldan olduqca geniş istifadə edilir. Aparılan müşahidələr və aviasiya sahəsində mövcud olan lüğətlər də bunu sübut edir.

Mürəkkəb aviasiya terminlərinin yaranmasında sintaktik yolun iki üsulu göstərilir [3].

- 1) leksik - semantik üsul;
- 2) morfoloji - sintaktik üsul.

Leksik – semantik üsulda leksik vahidlər birləşərək yeni bir anlayışı ifadə edən terminlər yaranır.

Morfoloji – sintaktik üsulla yaranan terminlərdə həm leksik şəkilçilərdən, həm də morfoloji şəkilçilərdən istifadə olunur. Sözlərə şəkilçi qoşularaq yeni termin əmələ gəlir:

flightway – uçuş zolağı	lightplane – yüngül təyyarə
skiplane – xizəkli təyyarə	flyability – uçuş keyfiyyəti
lighthouse – işıq mayakı	lightplane – yüngül təyyarə
spacecraft – kosmik uçuş	aparatailplane – təyyarə qurğusu

Dildə bir qrup sözlər də vardır ki, onlardan bir neçə mürəkkəb aviasiya termini əmələ gəlir. Bu cür sözlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

aero (aero, air), avia (avia), avto (auto), radio (radio), hidro (hydro), foto (photo), anti (anti), anemo (anemo).

-aero mürəkkəb sözlərin əvvəlində işlənir və aviasiyaya aid olduğu bildirilir. İngilis dilində bu söz aero, air kimi ifadə edilir, təyyarə anlayışını bildirir:

aerobat – mahir təyyarəçi	airbus – aerobus
aerocar – təyyarə	avtomobilaircraft – uçan aparat, təyyarə
airport – aeroport	airstream – hava axını
aerodynamic(al) – aerodinamik	aeromodell(er) – aeromodell(çi)

-avia mürəkkəb sözlərin əvvəlində aviasiya mənasını ifadə edir. Məsələn: *aviation* – *aviasiya*, *aviator* – *aviator*, *aviatress* – *qadın təyyarəçi* və s. Bunu da qeyd edə bilərik ki, avia ilə başlanan terminlər azdır.

Aviasiya terminologiyasında üç sözdən ibarət bəzi sözlərə də rast gəlmək olur. Misal olaraq aşağıdakı terminləri göstərə bilərik:

aero-chronomete – aeroxronometr
aerothermodynamics – aerothermodinamika
magnetoturbulence – maqnitoturbulentlik

Göstərdiyimiz bu morfemlər həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində geniş yayılmış olduğundan bu terminlər artıq ümumişlək səviyyəyə anlaşımağa xidmət edir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən elmi-texniki terminlərlə yanaşı aviasiya terminlərinin də bir hissəsini qoşa sözlər şəklində işlənən terminlər təşkil edir. Qoşa sözlər şəklində işlənən terminlərin tərkibində müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlər vardır. Belə sözlərin əksəriyyətini isimlər təşkil edir. Aşağıdakı misalları nəzərdən keçirək: *all-weather* – hər cür hava şəraitində *call-back* – geriye siqnal; *crew-served* – heyət tərəfindən xidmət olunan; *deck-landing* – göyertəyə enmə; *double-decker* – iki göyertəli sərnişin və yaxud yük təyyarəsi; *daisy-clipping* – səthi uçuş, alçaqdan uçuş.

Dildə sintaktik yolla aviasiya terminlərinin yaranmasında mürəkkəb söz modelindən əlavə söz birləşməsi modeli də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılan araşdırmalardan belə məlum olur ki, aviasiya terminlərinin böyük bir hissəsi söz birləşmələri şəklində işlədilər terminlərdən ibarətdir.

Adından məlum olduğu kimi söz birləşməsi şəklində olan aviasiya terminləri iki və daha artıq terminin birləşməsi ilə əmələ gəlir. M.Qasimov söz birləşməsi formasında olan terminləri iki qrupa ayırır:

- 1) tərkibindəki elementlərin hansı əsasdan olmasına görə;
- 2) nitq hissələrinə görə [4, s.132]

Aviasiya terminologiyasında söz birləşməsi şəklində olan terminlər çox mürəkkəb quruluşa malikdirlər. Dilimizdə elə birləşmələr var ki, tərcümə prosesində iki, üç sözdən ibarət olur, elə birləşmələr də vardır ki, dörd, hətta beş və daha artıq sözdən ibarət olur. Üç sözdən ibarət olan söz birləşmələrinə misal: *uçub keçmə hərəkəti* - *overflying traffic*; *kompresorun işçi təkəri* – *impeller*;

dörd sözdən ibarət olan söz birləşmələrinə misal:

təhlükəli yüklərlə əlaqədar hadisə - *dangerous goods accident*; *izobarik səth üzrə uçuş* – *flight radio operator*; *hava giriş yollarının səthi* – *approach surface*;

beş sözdən ibarət olan söz birləşmələrinə misal: *uçub-qalxmada hündürlüyə qalxma səthi* – *take-off climb surface*;

altı sözdən ibarət olan söz birləşmələrinə misal: *orta fəaliyyət radiuslu axtarış hava gəmisi* – *medium range search aircraft* və s.

Terminoloji sahədə bəzi terminlər mütəxəssislərin adları ilə bağlı olur. Aviasiya terminoloji sahəsində də bəzi sözlər, terminlər aviasiya mütəxəssislərinin, texniklərin adı ilə əlaqədardır. Aşağıda göstərilən nümunələr dediyimizi bir daha təsdiq edir: Venturi borusu – Venturi tube, Pito borusu – Pito tube, Max sayı – Much number, Reynolds sayı – Reynolds number, Dopler effekti – Dopler effect, Tu təyyarəsi – air Tu, An təyyarəsi – air An və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, Bakı, Elm, 1987.
2. Англо-русский авиационный словарь, Москва, Советская Энциклопедия, 1964, 688 стр.
3. Əliyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində Aviasiya terminlərinin struktur-semantik və funksional tədqiqi. Nam.dissert., Bakı, 2002, 122 s.
4. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları, Bakı,1973,186 s.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, Maarif,1985, 267 s.
6. Y.Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı,1992, 182 s.

Резюме

Авиационным термины на образованные синтаксическим методом

В этой статье рассматривается об авиационных терминах, образованные синтаксическим методом. Термины, образованные синтаксическим методом изучается как сложных терминов, а также терминов словосочетания. Автор попытается изучить синтаксическим методом в английском, так и в Азербайджанском языках и объясняются примерами.

Summary

The syntactical method of formation of aviation terms

This article deals with the syntactical method of formation of aviation terms. In this article the author touches upon both compound terms and terms created by the method of

syntactical way. The author tries to study method of formation of aviation terms in English and Azerbaijan languages and is explained with examples.

*Rəyçi: dos. S.Tağiyeva
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
22.11.2016 tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.11.2016

Röya Abdulrahimova

E-mail: mammadovaroia@yahoo.com

Rəna Tahirova

E-mail: renayaqub@box.az

Avropa Azərbaycan məktəbi

İSİMLƏRDƏ CANLILIQ-CANSIZLIQ KATEQORYASININ TƏZAHÜRÜ

Açar sözlər: canlılıq, cansızlıq, leksik kateqoriya, semantik kateqoriya, atroponim

Key words: onomastics, animateness, inanimateness, the category of lexics, the category of semantics, atroponym

Ключевые слова: одушевленность, неодушевленность, лексическая категория, семантическая категория, атропоним

«Mücərrədliyin, ümumiləşmənin məhsulu və müxtəlif bölmələri olan qrammatik kateqoriyalar bu və digər dilin uzun müddətli inkişafının nəticəsidir. Hər bir qrammatik kateqoriyaya məxsus olan forma, əlamət, bir sözlə, qrammatik vasitə müəyyən inkişaf pilləsi keçmiş və nəhayət, bu günkü vəziyyətə gəlib çatmışdır» [1, s.4].

Canlılıq-cansızlıq anlayışları sözlərin leksik mənalarında daha geniş təzahür edir. Bu mənada canlılıq-cansızlıq bəzi dillərdə (məsələn, Azərbaycan dili) leksik-semantik kateqoriya kimi təzahür edirsə, bir sıra dillərdə (məsələn, rus, fransız və s.) onun qrammatik göstəriciləri olduğundan ona qrammatik kateqoriya kimi yanaşılır. Belə ki, bu kateqoriyanın əhatə dairəsi düşünüldəndən çox genişdir. Həmin kateqoriyanın tərkib hissələri, yəni müxtəlif sözlər, söz birləşmələri, cümlələr özlərində konkretliklə ümumiliyin, leksik və qrammatik mənaların birliyini əks etdirir.

Canlılıq-cansızlıq ümumi və geniş semantik-qrammatik kateqoriyadır və onun ifadə vasitələri müxtəlifdir. Çünki canlılıq-cansızlıq konkret bir nitq hissəsi dairəsində qapanıb qalmır.

Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası haqqında danışarkən hər şeydən öncə isimlər yada düşür. Amma «canlılıq» («cansızlıq») əlaməti yalnız isimlərdə deyil, digər keyfiyyət bildirən sözlərdə də əks oluna bilər. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, canlılıq-cansızlıq isimlərə aid olduğu kimi, bəzən fel və sifətlərə də şamil edilə bilər. Feil və sifətlərdə canlılıq-cansızlığın əlaməti hərəkət və ya əlamətin canlı və ya cansız varlığa aid olduğunu bildirdikdə ifadə oluna bilər. Məsələn: «yazmaq» (писать, to write) feli canlı varlıqlara şamil edilir.

Y.Seyidov nümunə verdiyi on altı sözün hər birinin (kitab, qələm, ev, adam, ağ, sarı, yaxşı, uca, beş, çox, az, xeyli, oxuma, yazmaq bilmək, öyrənmək) özünə-məxsus leksik mənasının olduğunu, leksik mənənin bu sözlərin heç birini o biri ilə birləşdirib bir toplu, bir qrup əmələ gətirə bilmədiyini yazır [3, s.210]. Müəllif «kitab» sözünün leksik mənasına görə «qələm»dən fərqləndiyi kimi, sarı, az, oxumaq sözlərindən də eyni dərəcədə fərqləndiyini deyir.

«Əşya ərəbcə «şey» sözünün cəmidir, əşyalar deməkdir. Azərbaycan dilində hər iki forması işlənmir, lakin onlar dildə eyni sözün tək və cəmi kimi deyil, yaxın

mənəli müxtəlif leksik vahidlər kimi anlaşılır. Şey sözü Azərbaycan dilinə məxsus kəmiyyət şəkilçisi qəbul edərək cəmlənə bilər.

Əşya - termin kimi geniş əhatəlidir. Canlı və cansız varlıqlar, mücərrəd anlayışlar, varlığı olmayan və varlıq kimi təsəvvür edilən hər şey əşya adı ilə tanınır [3, s.218].

Canlılıq-cansızlıq dünya dillərinin hamısında olduğu üçün ümumdil hadisəsidir. Şəxs-xəbərlik və mənsubiyyət kateqoriyaları ilə canlılıq-cansızlıq kateqoriyası arasında sıx bağlılıq vardır. Şəxs-xəbərlik kateqoriyası da ümumi qrammatik kateqoriyadır. Əslində kəmiyyət, mənsubiyyət və şəxs-xəbərlik kateqoriyaları da canlılıq-cansızlıq kateqoriyasından ayrılmazdır.

Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasına aid sözlərin, yəni isimlərin leksik (fərdi, konkret) mənaları vardır. Leksik mənə fərdi, konkret xarakterli olduğundan isimlərin mənə qruplarını yarada bilmir. Yalnız fərdi, konkret mənaların müəyyən mənə ətrafında toplanması, birləşməsi ayrı-ayrı tematik qruplarının yaranması ilə nəticələnir. Buna görə də isimlərin leksik-semantik qrupları yaranmışdır. Şəxs adları, heyvan adları, bitki adları, qohumluq münasibətlərini əks etdirən söz qrupları və s.

İnsan sözü geniş anlayış bildirir. İnsan anlayışı ilə bağlı şəxs adı, antroponim, antroponimiya, ata, ana, övlad, oğul, qız, baba, nənə, əmi, dayı, bibi, xala, kürəkən, gəlin, nəvə, nəticə və s. leksemlər vardır.

Şəxs anlayışım (leksik şəxs) bildirmək üçün həm ümumi, həm də xüsusi sözlərdən istifadə edilir. Ümumiyyətlə, şəxs anlayışını bildirən sözlər zəngin bir sistem təşkil edir.

1. Hər hansı bir şəxsi və ya müəyyən insan qrupunu bildirmək üçün işlədilən xüsusi ad antroponim adlanır. Buraya şəxs adı, ata adı, soyadı, ləqəb, təxəllüs, titul, kriptonim, əzizləmə və kiçiltmə bildirən adlar daxildir.

2. Antroponim səciyyəli, antroponim xüsusiyyətinə malik olan.

Antroponim söz, Antroponim birləşmə [2, s.56]

«Şəxs adı cəmiyyətdə insanın birinin digərindən fərqləndirilməsi üçün şərti işlədilən sözə deyilir. Şəxs adı - idionim insan tarixində çox qədimdən meydana gəlmişdir.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini heyvan anlayışını bildirən isimlər təşkil edir. Həmin isimlər leksikologiyada və semasiologiyada zoonim, yaxud zooleksem adlandırılır.

Onomastikada və onun haqqında olan dilçilik şöbəsi onomalogiya da heyvanlara verilmiş ləqəblərə - xüsusi adlara zoonim deyilir. Zoonimlərin, yaxud zooleksemlərin cəmi, birliyi zooloji leksikanı formalaşdırır. Zoonimlər ismin geniş yayılmış lüğəvi mənə qruplarından biridir. Biz bu araşdırmada zooleksemlər terminindən heyvanları bildirən isimlər mənasında istifadə edirik. Heyvanları bildirən isimlər, yaxud zooleksemlər müxtəlif dillərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının mühüm bir hissəsi adlandırılmalıdır. Bəzi dillərin leksik - qrammatik sisteminə də heyvanları bildirən isimlərin «kim» yox, «nə» sualına cavab verməsi heç də onların cansızlıq kateqoriyasına aid edilməsinə əsas vermir. Çünki bütün dillərdə həmin isimlərin adlandırdıqları varlıqların qanı olduğu üçün canlıdırlar. Ona görə də dillərin hamısında heyvanları bildirən isimləri - zooleksemləri canlılıq kateqoriyasına aid etmək daha doğrudur. Heyvanları bildirən isimlərin bəzi dillərdə «nə»

sualına cavab verdikləri üçün şərti mənada cansızlıq kateqoriyasına aid edilməsi fikri ilə razılaşmaq mümkündür.

Deyilənlərdən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Qrammatikanın və qrammatik kateqoriyaların özünəməxsus səciyyəvi fərqləndirici əlamətləri canlılıq-cansızlıq kateqoriyasına da aiddir. Həmin əlamətlərdən ən mühümü mücərrədlik və konkretlikdir. Mücərrədlik və konkretlik semantik sistemdə daha qabarıq özünü göstərdiyindən bu mühüm əlamət canlılıq-cansızlıq kateqoriyasını səciyyələndirməkdə aparıcı rol oynayır.

2. Canlı, yaxud cansız varlıqlar cümlədə mübtədə funksiyasını yerinə yetirəndə danışmaq prosesinin mərkəzində duran hökmün, əlamətin, hal və hərəkətin istisna olunduğu əşya. varlıq sayılır. Cümlədə əks olunan bütün iş prosesi, hərəkət, bir sözlə, orada reallaşan nə varsa, hamısı ya birbaşa, ya da dolayısı ilə onunla bağlıdır. Göstərilən cəhət, canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının fəlsəfi-lingvistik mahiyyətinin göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

3. Canlılıq-cansızlıq isimlərə aid olduğu kimi, bəzən fel və sifətlərə də şamil edilə bilər. Fel və sifətlərdə canlılıq-cansızlığın əlaməti hərəkət və ya əlamətin canlı və ya cansız varlığa aid olduğunu bildirdikdə ifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. Bakı-1985, 78s.
2. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. Bakı- 2004, 492s.
3. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (nəzəri kurs). Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2000, 375s.
5. Чейф У. Значение и структура языка. Москва, «Прогресс», 1975, 432 с.

Summary

The Expression of the Category of the Animateness and Inanimateness in the Nouns

The present article deals with the wider occurrence of the animateness and inanimateness category in the lexical meaning of the words. It is proved in the article that this category reflects the unity of concreteness and generality, as well as of the grammatical and lexical meanings. Also, the relation of this category with the whole process, action is analyzed in the article.

Резюме

Проявление категории одушевленности в существительных

Проявление категории одушевленности в существительных. Статья посвящена изучению проявления категории одушевленности и неодушевленности в существительных. В статье отмечается, что эта категория отражает единство конкретности и обобщенности, а также лексического и грамматического значений.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. L.Cəfərova
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
21.11.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.11.2016

İSPAN DİLİNDƏ EKSPRESSİVLİK

Açar sözlər: nitq, ekspressivlik, emosionallıq, bədiilik, frazeosxem.

Keywords: speech, expression, emotion, artistry, phraseoschemes.

Ключевые слова: речь, выражение, эмоциональность, образность, фразеосхем

Nitqə emosionallıq xasdır. Bu baxımdan nitqin ekspressivliyi, nitqin emosionallığı həmişə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Bununla belə nitqdə emosionallıq və ekspressivliyin verbal və qeyri – verbal ifadə vasitələri, onların işlənmə məqamları, nitq prosesi iştirakçılarına, eləcə də nitqin semantika və məzmununa təsiri məsələləri hələ ki, yetərincə öyrənilməmişdir. Nitqin əşyaları, hal – hərəkəti, şəraiti, zamanı və sairəni konkret adlandırmaq, sözlər vasitəsilə ümumiləşdirmə aparmaq kimi funksiyaları vardır.

Ekspressivliyin nitqin əsas elementi olması onu göstərir ki, insan emosiyası olmadan bəşəri həqiqət axtarışına çıxmaq heç vaxt mümkün olmayıb və olmayaacaq da. Emosional cəhətdən zəngin olan müxtəlif real həqiqətlərə subyektiv münasibət bu cür dil vahidlərində ifadə olunur. Dilin ekspressiv funksiyası danışanın emosional durumunu, onun göstərilən əşyalara və gerçəkliklərə subyektiv münasibətini ifadə etmək bacarığıdır. Ekspressivlik – ifadənin obrazlılıq, emosionallıq bildirmə keyfiyyətidir. Xüsusi nəvazış - əzizləmə, kiçiltmə bildirən şəkilçilər, məcazlar, deyimlər və ritorik fiqurlar ekspressiv vasitələr hesab olunurlar.

Ekspressivlik ifadəliliyin, intensivliyin, təsvirçiliyin qüvvətlənməsi, söylənmiş düşüncənin təsir dairəsinin artmasıdır. Bunlar əlbəttə nitqi aydın, təsirli və düşündürücü edir. Kəlimələrin, deyimlərin ekspressivliyi onunla nəticələnir ki, həmin kəlimələr yalnız danışanın əşya və hadisələrin nominasiyasına xidmət göstərmir, həmçinin də ona mənfi yaxud müsbət münasibəti də təsbit edir.

Ekspressiv funksiya dilin danışanın emosionallığını, iradəsini, arzularını istəklərini ifadə etmək xüsusiyyətidir. Ekspressivlik dilin müxtəlif vahidləri vasitəsi ilə ifadə oluna bilər.

Ekspressiya danışığı adi üslubdan seçən, ayıran, ona ifadəlilik və emosional çalarlıqlar verən ifadəli təsvir keyfiyyətidir. Ekspressivliyin hər bir dildə leksik, sintaktik ifadə formaları vardır. Emosional mətnlərdə intensivlik özünü daha çox göstərir. Emosionallıq və ekspressivlik eyni anlayışlar deyillər. Emosionallıq – semantik haldır və insanın müxtəlif hislərini və iradəsini ifadə etməyə xidmət edir. Ekspressivlik isə dildə həm fikirlərin çatdırılmasına, emosionalın göstərilməsinə həm də arzuların ifadə olunmasına bədiilik verir, ona xüsusi rəng qatır [1, s.103–124]. Yuxarıda deyildiyi kimi, ekspressivlik dilin funksiyası olub, danışanın emosional vəziyyətini ifadə etməyə, göstərilən məsələlərə subyektiv münasibət bildirməyə imkan yaradır.

İspan dilində dilə ekspressivlik, bədii çalar verən bir sıra şəkilçilər vardır. Məsələn –**ito/-ita, -cito / -cita, -illo / illa, -ecito / ecita** [5, §71]. Azərbaycan dilində bu şəkilçilər –**cıq⁴, - cığaz⁴**, şəkilçilərinə uyğun gəlir ki, bu şəkilçilər vasitəsilə

isimdən kiçiltmə və əzizləmə məzmunlu isimlər əmələ gəlir [4, s.29]. Məsələn **casa (ev) –casita (evcik), sombra(kölgə) – sombrilla (kölgəcik)**. Həmçinin sifətin çoxalma və şiddətləndirmə dərəcələrini əmələ gətirən **–ón / ona, etón / etona, -azo / aza** şəkilçilər. Məsələn **hombre(kişi) – hombrón (kişicik), coche (maşın) – cochazo (çox gözəl maşın)**. Azərbaycan dilində isə sifətin bu dərəcəsi həm şəkilçilərlə, həm də analitik yolla yəni sifətin əvvəlinə **ən, lap, yaxşı, çox, çox yaxşı** və s. sözləri yazmaqla və sifətin ilk hecası və ya birinci saitdən sonra **m, p, r, s** samitlərindən biri artırılaraq həmin sifətlə birləşdirilir. Məsələn **qıpqırmızı, sapsarı, yamyaşıl**.

Qeyd olunan şəkilçilərin ifadə mənaları kifayət qədər şərtidir, çünki həm kontekstdən, həm də sözün özünün ilkin mənasından asılı olaraq bu şəkilçilər başqa mənə, hətta tamamilə əks, mənfi mənə ifadə edə bilər. Bəzən isə bu şəkilçilər tarixi mətnlərə əlavə konnotativ ekspressivlik verir. Bir qayda olaraq bu konnotasiyalar müəyyən konkret sözlərlə bağlı olurlar. Məsələn “**señorito**” sözünə nəzər salsaq qeyd olunan fikrin təsdiqini tapırıq. Bu sözdəki – ito şəkilçisi qədim İspan dilində insanın yaşını bildirirdi. “Señorito” sözü əvvəllər “balaca bəy”, “bəyzadə” yəni bəyin oğlu mənasını verirdi. Lakin XX əsrin əvvəlindən –ito şəkilçisi “señor” sözünə əlavə olunaraq çox kəskin şəkildə ifadə olunan mənfi mənə alır və bu günkü gün İspaniyada kiməsə ¡Eres un señorito! (Senyoritosan!) deməklə həmin insana qarşı nəinki nifrət ifadə olunur, həmçinin o adam tənbəllikdə, cəmiyyətdə yararsız olmaqla, eqoizmdə ittiham olunur.

İstənilən dilin, həmçinin müasir ispan dilinin frazeoloji altqrupunun dil vahidləri də ekspressiv vasitələrə aiddirlər, buna görə də onların tədqiqatını yalnız struktur, semantik,paradiqmatik və etimoloji aspektdə aparmaq düzgün olmaz. Həmçinin bu dil vahidlərinə təsir edən qüvvələrin xüsusiyyətini, təbiətini analiz etmək lazımdır. Bu cür dil vahidlərinin işlənməsi ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayır, ona ekspressivlik verir, belə ki, ünsiyyət prosesinin səmərəliyi yalnız informativ funksiya ilə bitmir, həmçinin dil vahidlərinin ekspressiv – emosional potensialına da əsaslanır ki, bu da ünsiyyət prosesini daha da ifadəli edir. Ekspressivlik və emosionallıq frazeoloji birləşmələrin, həmçinin frazeosxemlərin dəyişməz, sabit xüsusiyyətləridirlər. Onlar həmişə ifadənin neytral forması ilə əlaqədə olurlar və bu əlaqədən kənarında onlar özəliklərini itirirlər. Ekspressivlik belə bir fikrə əsaslanır ki, müxtəlif dil vasitələri koqnitiv səviyyədə müxtəlif proseslərlə əlaqəli olurlar. Dil vasitələrinin ekspressivliyi – mətnin daxili özəlliyidir ki, bu da yalnız mətnin yaranma prosesində formalaşır. Mətnin ekspressivliyi onun qarşı tərəfin davranışına və təfəkkürünə təsir edə bilmə qabiliyyətidir. Bu istənilən mətn üçün vacib xüsusiyyətdir. Mətnin ümumi ekspressivliyinin özəyini onun emosionallığı təşkil edir.

Frazeosxem terimini dilçiliyə D.N.Şmelyov tərəfindən gətirilib. Onun fikrinə görə belə cümlələrdə hər hansı bir söz frazeologizmləşməyib, amma cümlə öz quruluşuna görə frazeoloji quruluşda olur. Belə sxemlər ispan, rus dillərinə xasdırlar. Lakin azərbaycan dilində bu nida cümlələrinə daha çox uyğun gəlir. Frazeosxemlərin ekspressivliyi bir çox faktorlardan asılıdır və müxtəlif cür vasitələrlə yaranırlar, məsələn lokanik forma ilə böyük həcmli məzmun arasındakı təzad (asimetriya) sayəsində. Bu, formal dil vahidlərinin minimal düzülüşündən istifa-

də etməklə informativ və ekspressiv funksiyadan eyni anda istifadə edərkən yaranır. Məsələn No me diga usted esas cosas, don Augusto. – *¡Cómo que no las diga!* Sí, he vivido ciego, tonto, como si no viviera, hasta que llegó una mujer, ¿sabes?, otra, y me abrió los ojos y he visto el mundo, y sobre todo he aprendido a veros a vosotras, a las mujeres... (M. de Unamuno. Niebla). • Mənə belə sözlər deməyin, Don Augusto. – **Necə yəni deməyim?!** Bəli, o qadın gələnə kimi mən kor və axmaq kimi yaşamışam, sanki heç yaşamamışam. Bilirsən? Başqa bir qadın isə mənim gözlərimi açdı və mən dünyanı gördüm, və ən əsası mən sizləri – qadınları görməyi öyrəndim. Qeyd olunan frazeosxemdə müxtəlif emosiyalar – qəti əminlik, təəccüb, heyrət, hiddət, qəzəb - ifadə olunub. Bu emosiyalar adi cumlələrlə də ifadə oluna bilərdi. Məsələn: “Deməyə bilmərəm. Mən deyəcəm. Mən ona qəzəblənirəm ki, siz bu barədə mənə danışmağa icazə vermirsiniz”. Lakin, bu cumlələrdə heç bir emosiya və bədiilik yoxdur, bu da nitqi ekspressiv cəhətdən zəif edir. Mətnin kiçik həcmi ilə məzmunun əhəmiyyətli həcmi arasındakı təzad, yəni frazeosxemin həm müxtəsər olması və eyni zamanda informativ tutumlu olması nitqə təbii xarakter verməklə onu daha ekspressiv edir, dinləyicidə isə emosional münasibət doğurur. Forma və məzmun arasındakı simmetrik pozulma dinləyicinin intellektual və emosional vəziyyətinə təsir edir. Forma və məna daha doğrusu nitqin forma və məzmun özəyi həmişə simmetriya təkil eləmir. Dildə olan bu təzad nitqə əlavə ekspressivlik verir [4, s.85].

Bəzən ötürülən məlumat dinləyicinin gözləntisi ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə sintaktik konstruksiyalar vasitəsilə çatdırılan məlumatlar dinləyicinin nəinki əqli vəziyyətinə həmçinin emosional durumuna da təsir edir. Məsələn - El abuelo era, yo no lo olvidaba, un viejo lobo de mar. *¿Por qué habría de temer ahora a este huracán inesperado?* (S. Mansisider. Se llamaba Cabalina). • – Yadımdadı, baba qoca dəniz canavarı idi. O, qəfil qalxmış qasırgadanmı qorxacaqdı? (“O, qəfil qalxmış qasırgadan qorxa bilməz + əminlik və təəccübün yüksək dərəcəsi”). Göstərilən cümlədə inkarlığı bildirən heç bir leksik – qrammatik komponentin olmamasına baxmayaraq, cümlənin məzmunu inkarlığı ehtiva edir. “Qorxa bilməz, qorxmamalıdı....” Belə konstruksiyaların daxili özəyini, məğzini danışanın – subyektin obyektiv həqiqətlərə qarşı münasibəti təşkil edir [2, s.143].

Yekun olaraq deyə bilərik ki, ekspressivlik dilin funksiyalarından biri olub danışanın emosional vəziyyətini, onun obyektiv həqiqətlərə qarşı münasibətini bildirir. Bədii çalarla zəngin olan nitq inanın emosional durumuna da təsir edir. Ekspressivlik dildə müxtəlif yollarla - müəyyən şəkildə, müxtəlif cür cümlə quruluşları ilə ifadə oluna bilər. İspan dilinin ekspressivliyi bədii cəhətdən çox zəngindir və Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunmağına böyük ehtiyac var.

Ədəbiyyat

- 1) Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке: М., 1958.
- 2) Телля В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986.
- 3) Скаличка В. Асимметрический дуализм языковых единиц. М. 1967
- 4) М. Hüseynzadə. “Müasir Azərbaycan dili” Bakı – 1983.
- 5) Gramática descriptiva de la lengua española. Real Academia española 1999

Summary

Expressiveness in the spanish language

This article is devoted to the analysis of fixed phrase schemes in the contemporary Spanish language from the point of view of their expressivity. The emotional and expressive aspect is one of the categorical features of the syntactic fixed phrase units, and fixed phrase schemes in particular. Spanish fixed phrase schemes are used in speech to express different subjective and modal shades of meaning, that is why they influence the recipient directly.

Резюме

Экспрессивность на испанском языке

Данная статья посвящена анализу основных схем в современном испанском языке с точки зрения выразительности. Эмоциональный и выразительные аспекты определенных фразеосхем и в частности зафиксированных фразовых схемах. Устойчивые фразовые схемы в испанском языке используются для выражения разных субъективных и модальных схем (ситуаций), передают модальные оттенки, поэтому они непосредственно влияют на получателя данной информации.

*Rəyçi: f.f.d. A Quliyeva
ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki
İspan dili kafedrasının
26.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.11.2016

İNGİLİS DİLİNDƏ İNTONASIYANIN MÜNASİBƏT VƏ AKSENTUAL FUNKSİYALARINA DAİR

Açar sözlər: aksentual, münasibət, emosional, tonik vurğu

Keywords: accentual, attitude, emotional, tonic stress

Ключевые слова: акцентуальный, отношение, эмоциональный, тоник акцент

Rabitəli nitqdə işlədilən hər bir söyləm dilin daxili qanunları əsasında formalaşır. Dilin daxili qanunları dedikdə, cümlədə ifadə olunan münasibət, xəbərdə özünü göstərən predikativlik əlamətləri və şifahi nitqdə dilin özünəməxsus səciyyəvi intonasiya xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur.

Rabitəli nitq vahidi kimi hər bir cümlə modallığa, bitkinlik intonasiyasına, predikativliyə malik olan bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə ifadə oluna bilər. Dilin ən mühüm xüsusiyyətləri öz ifadəsini cümlədə tapır və kommunikativ funksiyasını onlar vasitəsilə həyata keçirir. Hər bir cümlə rabitəli nitqin bir kəsiyi olub, şifahi nitqdə intonasiya ilə, yazıda isə durğu işarələri ilə sərhədlənir.

Cümlənin mühüm əlamətlərindən biri intonasiyadır. Dilçilikdə intonasiyaya dar və geniş mənada başa düşülür (izah edilir). Xarici dilçilərin əksəriyyəti cümlə vurğusu ilə melodiyanı bir-birindən ayırır və onları ayrı-ayrılıqda izah edirlər. (D.Counz, L.Armstrong, A.Yard, R.Payk.). Onlar intonasiya anlayışına dar mənə baxımından yanaşırlar, onun yalnız bir komponentdən ibarət olması fikrini irəli sürürlər. İntonasiya vasitəsilə yalnız sözlərin birləşməsi deyil, tək-tək sözlər də cümləyə çevrilə bilər. Yalnız intonasiya vasitəsilə söyləmin məqsədi anlaşıla bilər. Məs: bir sözdən ibarət olan “yes” və “no” cümlələri intonasiyanın variativləşməsi vasitəsilə müxtəlif münasibətlər ifadə edə bilər.

Məs: Have you seen Tom today?

yes |,yes no | ,no. Bu söyləmlərdə alçaqdan düşən ton bitkinlik, qətilik bildirdiyi halda, alçaqdan qalxan ton söhbəti davam etdirməyə sövq edir, maraq ifadə edir.

İntonasiya söyləmin əlamətləri arasında mühüm yer tutur. O yalnız söyləmi formalaşdırmaq və onun məqsədini müəyyənləşdirməklə qalmır, həmçinin semantik mərkəzi (nüvəni) ayırmağa kömək edir. İntonasiya rabitəli nitqdə cümlənin tamamlanmasını, onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini təmin edir. Cümlə intonasiyasına fasilə, vurğu, nitqin melodik-ritmik axını və s. daxildir.

İntonasiyanın komponentləri ilə yanaşı, onun yerinə yetirdiyi funksiyalar da söyləmin formalaşmasında, onun müxtəlif münasibətləri ifadə etməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İntonasiyanın funksiyaları haqqında müxtəlif dilçi alimlərin müxtəlif fikirləri vardır. Lakin intonasiyanın funksiyalarının sayı və onların adlandırılmasında ümumi bir fikir olmadığından bu məsələyə yanaşmalar da üst-üstə düşmür.

D.Counz intonasiyanın aşağıdakı funksiyalarını fərqləndirir: [3, s.146]

1. attitudial function - münasibət funksiyası
2. accentual function - aksentual funksiya
3. grammatical function - qrammatik funksiya
4. discourse function - diskurs funksiyası

İntonasiyanın münasibət funksiyası danışan şəxsin ifadə etdiyi fikrə, situasiyaya və ya emosional vəziyyətə münasibətini və əksinə dinləyicinin və ya auditoriyanın danışan şəxsə münasibətini ifadə edir. Hər bir ifadə olunan cümlədə bu və ya digər dərəcədə münasibət ifadə olunur. Eyni tipli cümlə müxtəlif intonasiya modeli ilə tələffüz edildikdə müxtəlif münasibətlər ifadə edə bilər.

- Məs: 1. 'Whom does she 'want to, speak to?
2. 'Whom does she 'want to, speak to?

Misallarda göstərilən birinci cümlədə münasibət ciddi olduğu halda, ikinci cümlədə ifadə olunan münasibət maraqlı ifadə edir. Məqsəddən və şəraitindən asılı olaraq baş verən ton dəyişmələri cümləyə yeni münasibət əlavə edir. Nəqli cümlələr alçaqdan düşən tonla tələffüz olunduğu halda, onlarda baş verən ton və şkala dəyişmələri həmin cümləyə olan münasibəti dəyişə bilər.

Məs: When will it be finished? -As soon as I can manage it. Sualın cavab hissəsi bitkin fikir ifadə edən nəqli cümlədir. Bu cümlədə alçaq səviyyəli şkalanın işlədilməsi həmin cümlədə ifadə olunan soyuq, sakit, süstlük, təmkinlilik kimi münasibətin ötürülməsini təmin edir.

İntonasiyanın münasibət funksiyası ingilis dilində işlədilən müxtəlif intonasiya modelləri, müxtəlif növ şkalaların işlədilməsi ilə həyata keçirilə bilər. Məhz buna görə ki, fikrə, söyləmə qarşı münasibət zəif və qabarıq ifadə oluna bilər. Cümlədə işlədilən bir və ya bir neçə söz, cümlənin bütün məzmununu, danışanın niyyətindən, arzusundan və ya tələbindən, həmçinin ekstralinqvistik faktorların təsirindən asılı olaraq variativləşə bilər.

Məs: 'Must we 'do as he, says (maraqlı). 'Must we do as he says (bəyənilməyən, xoşa gəlməyən) [2, s.139].

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, intonasiyanın münasibət funksiyası söyləmin hansı məqsədlə işlədildiyini, ona qarşı olan münasibəti ayırd etməyə imkan yaradır.

İntonasiyanın digər bir funksiyası olan aksentual funksiyası onun komponentləri olan cümlə vurğusu ilə nitq melodikasının ayrılmaz olduğu fikrini təsdiqləməyə imkan verir.

Danışq aktında ton dəyişmələri vurğulu hecalarda baş verir ki, bununla da cümlə vurğusu və melodika bir-birini tamamlayır. Ton dəyişmələri, və ya tonik vurğunun bir sözdən digər sözə ötürülməsi nitqə emosionallıq verir, onu monotonluqdan çıxarır, çatdırılmalı olan informasiyanın öz həqiqi mənasının itirilməsinə səbəb ola bilər. Situasiyadan asılı olaraq tonik vurğunun yerinin düzgün müəyyənləşdirilməsi intonasiyanı xarakterizə edən əsas əlamətlərdən biridir. Eyni bir cümlə vurğu baxımından müxtəlif variantlarda tələffüz oluna bilər ki, bu da əsasən sonuncu leksik sözdə baş verir [3, s.153].

- Məs: 'Let us go-Gəlin gedək.
Let 'us go-İcazə verin gedək.

Cümlə daxilində vurğunun hərəkətliyi, dinamikliyi cümlədə yeni mənanın formalaşmasına, müxtəlif modal-emosional müasibətlərin ifadəsinə gətirib çıxarır. Vurğu fiziki formada təsadüf etsə də, səslənmə zamanı onun fiziki keyfiyyətləri arxasında dilin bəzi fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri qavranılır və aşkar edilir.

Linqvistik planda cümlədə yüksək tonla, ucadan və bəzən də hecası uzun tələffüz olunan sözlər müəyyən konkret məlumatın formalaşmasını və nəzərdə tutulan məlumatın verilməsini təmin edir. O eyni zamanda konkret informasiyanın obyektiv və subyektiv modal müasibətlərin verilməsinə xidmət edir. Cümlə vurğusu məna formalaşdırıcı funksiyanı yernə yetirir, yəni sintaqmlarda, cümlələrdə və cümlədən böyük olan nitq vahidlərinin strukturunda bir və ya bir neçə sözü nəzərə çarpdırmaqla nəzərdə tutulan informasiyanın və müasibətin verilməsini təmin edir. Cümlə daxilində vurğunun yerinin, səs tonunun və temporal komponentin səviyyəsinin dəyişdirilməsi müxtəlif emosional müasibətlərin verilməsinə, onun semantik mərkəzinin müəyyənləşdirilməsinə səbəb olur.

'When are you 'going to, leave?-(maraq, rəğbət)

`When are you going to leave? -(təəccüb)

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlənin strukturunda akustik parametrlərin dəyişilməsi (modifikasiyası) cümlənin yalnız xarici qabığına deyil, onun daxilində-məzmununa da təsir edir.

Funksional baxımdan cümlələrdəki vurğuların əhəmiyyəti onunla xarakterizə olunur ki, nitq prosesində cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda vurğulu-vurğusuz sözlərin qarşılaşdırılması müxtəlif məna və müasibətlərin keyfiyyət müxtəlifliyini ortaya çıxarır.

İntonasiyanın bütün funksiyaları hər hansı bir informasiyanın ötürülməsində mühüm rol oynayır və onlar bir-birilə müəyyən dərəcədə əlaqəli fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat

1. Vasselyev V. A. English Phonetics. M., 1980.
2. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996.
3. Roach P. English Phonetics and Phonology. Cambridge University Press, 2009.
4. Николаева Т.М. Супрасегментальные языковые средства. В.Я., №6, М. 1968.
5. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Л. 1979.
6. Gimson A.C. An introduction to the Pronunciation of English. 1986

Summary

On the attitudinal and accentual functions of intonation in English

The article deals with the study of intonation changes of the utterances according to the speaker's attitude and the situation, also variation of melodic patterns according to the tonic accent.

Резюме

К интонационным особенностям отношен чешкой и акцентной функции интонации в английском языке

Статья посвящена изучению интонационных изменений предложений согласно отношению говорящего и ситуации, а также вариативности мелодических моделей согласно тоническому акценту.

*Rəyçi: fül.f.d., dos. K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
23.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.11.2016

THE MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF THE ENGLISH ADJECTIVES

Açar sözlər: sifət, leksik, qrammatik, nitq hissəsi, funksiya

Keywords: adjective, lexical, grammatical, parts of speech, function

Ключевые слова: прилагательное, лексический, грамматические, части речи, функция

The adjective is one of the notional parts of speech. As the notional parts of speech perform certain functions in the sentence the adjective also has a particular place in the sentence.

If we look through the recent investigations we can see that the adjective is the least investigated part of speech. We can say not much thing about the adjective. The English adjective has neither number, nor case, also no gender distinctions [1, p.58]. Some adjectives have the category of degrees of comparison which is considered as the main characteristic feature of the adjective. But some adjectives don't possess these characteristics.

M.I. Bloch writes about the adjectives that the adjective expresses the categorical semantics of property of a substance [2, p.220]. I agree with him. Because each adjective used in the text presupposes the relation to some noun of the property of whose referent it denotes, such as color, dimension, position, state and other characteristics both permanent and temporary [2, p.220]. It means that he mentions that for being the adjective the word must be used in right-hand position. He thinks the adjective should be used with the noun.

Adjectives modify, if not accompanied by adjuncts, usually in pre-position, and occasionally in post-position; by combinability with link verbs, both functional and notional; by combinability with link-verbs, both functional and notional; by combinability with modifying adverbs.

Khaimovich and Rogovskaya distinguish the following features of the adjectives:

a) The lexico-grammatical meaning of "attributes" (substance). It should be understood that by "attributes" we mean different properties of a substance, such as its size (small, large), colour (red, blue), position in space (upper, inner), material (wooden, woolen), mood (happy, sad) etc.

b) The morphological category of the degrees of comparison .

c) The characteristic combinability with nouns (a beautiful girl), link verbs (... is clever), the so-called "prop-word" one (the gray one).

d) The stem building affixes –ful, -less, -ish, -ous, -ive, -ic, -un, -pre, -in.

the characteristics mentioned above are the main features that nearly every adjective possesses [3, p.75-76].

According to the morphological structural the English adjectives are divided into simple, derivative and compound [4, p.47].

1. Simple adjectives are the adjectives have neither prefixes nor suffixes. They are indecomposable. For example: good, red, green.

2. Derivative adjectives are the adjectives which have derivative elements-suffixes or prefixes or both: beautiful, foolish, hopeless, unkind, unimportant.

Productive adjective-forming suffixes are:

-less: childless, friendless.

-like: childlike.

-ish: foolish.

Unproductive adjective-forming suffixes are:

-ful: careful, beautiful.

-ible: responsible

-able: reliable.

-ant: important.

-ent: dependent.

-en: woolen, wooden.

-ous: famous, dangerous.

-some: troublesome.

-ive: decorative.

-ic: basic.

Productive adjective-forming prefixes are:

-un: unhappy, unbelievable.

-pre: prewar, premature.

Unproductive prefix of the adjectives is:

-in: inaccurate, independent.

As for the variable (demonstrative) morphological features, the English adjectives, having lost in the course of the history of development all its forms of grammatical agreement with the noun are distinguished only by the hybrid category of comparison, which will form a special subject of study. Adjectives may be derived from different parts of speech.

a) Adjectives derived from adjectives.

From late Modern English, it has been possible to add -y to the adjectives, thus, generally modifying the sense of the original word in the same way as -ish "of the nature of somewhat".

For example: bleaky, bluey, greeny (and other colour adjectives) lonely, paly, plumpy, stouty, vasty.

Some of the early formations are now obsolete. For example, cooly, hugy.

Bonnie (from Modern English bon, bonne) and haughty (from haughty, haut) have supplanted the shorter forms.

Dusky is commoner than dusk (adjective) which in some senses is obsolete. Blacky and darky are frequently used as substantives. So is also deary. For example: dear deary me! Stilly may have the suffix -ly.

The suffix is still productive with adjectives. For example: goldeny, misty, linely, feeling. Her woodeny... cottage.

b) Adjectives derived from verbs.

Common forms obviously derived from verbs are: category, chocky, drawsy, shivery, slippy, swimmy [5, p.215]. If only she could go swimmy.

Thus, also the following rare forms or nonce – words: bothery, drinky, preachy, shuddery.

In a few words –y is from –ive, if e.g.:masty-mastiff and pursive-pursy “short winded”.

In some cases we have –sy instead of simple-y, thus, first, when –y was added to a plural as in tricky, backwoodsy, jolksy (famous “folksy” hospitality of the Bayview Hotel) newsy “out-doorsy”.

-y in adjectives correspond to Old English –ig. Some of the old words are now isolated. For example: dizzy, giddy, empty, merry, pretty etc [5, p.211].

But others are still felt as derived from substances. For example: bloody, flowery, needy, dirty, dreamy, noisy, racy etc.

In Otto Gespersen’s book I could find some examples of derivative words used mainly in different periods of the history. They are: churchy, lemony, jumpy, bossy, classy, arty, painty, oniony, goosy etc.

To Otto Gespersen there may be added a few recent formations not be added a few recent formations not be recorded: gandery (like an old gandery goose), indoory (my mother was that indoory that she grudged having to go out and do her marketing), lineny (a crisp lineny smell), trainy (I am so dirty and trainy).

We also find a great number of slang words with –y: some of them of obscure origin, others special applications of ordinary-y words [5, p.212]. For example: balmy or barmy “mad”.

-y may be added to compounds and other types of words and word-combinations. For example: moon-beamy, sun-beamy, goose-flesh, graveyard, headachy, open-airy, second-classy. There could be some special cases:

-y takes the place of O E –e inn ready, OE rade; also wary (aware), earthy is often quoted in the Biblical phrase “of the earth, earthy”[5, p.213].

B.Khalilov writes in his book “Modern Azerbaijan Morphology” about the adjectives as an independent part of speech, its groups of semantic meaning, its formal characteristics, its place among other parts of speech, about the different types of adjectives and about substantivized adjectives. He writes that one of the main characteristic features of adjective is that it may be formed by lexical suffixes and prefixes. In the Azerbaijani language exist more than fifty affixes forming derivative adjectives. Adjectives don’t acquire the affixes forming cases and the plural form which are characteristics mainly for nouns [3, p.90].

The Azerbaijani linguistics such as B.Khalilov, S.Gafarov two main types of the Azerbaijani adjectives. They consider that some group of adjectives which don’t acquire any affixes are called “pure adjectives”. For example: a grey book, a black cat.

And some group of adjectives acquires some affixes, but they don’t express any objectivity in the isolated form. For example: dangerous (danger), beautiful (beauty), thankful (to thank) etc. So they are derived from other parts of speeches such as noun, verb, adverb. We may come into conclusion that the first group of adjectives coincides with simple adjectives and second group with the derivative ones.

Compound adjectives are the adjectives built from two or more stems. The main types of adjectives are as follows [4, p.48]:

- 1) noun-stem+adjective-stem: For example: snow-white, ice-cold, life-long.
- 2) noun-stem+participle-stem: For example: life-living, smoke-dried.
- 3) adjective-stem+adjective-stem: For example: deaf-mute, upright
- 4) adjective-stem+noun-stem+suffix-ed: For example: cold-hearted
- 5) noun-stem+noun-stem+suffix-ed: For example: lynx-eyed.
- 6) numeral-stem+noun-stem+suffix-ed: For example: four-wheeled.
- 7) adverb-stem+noun-stem+suffix-ed: For example: over-crowded, over-peopled.

A few relative adjectives are formed from nouns by means of the suffix-en (wooden, woolen). Some relative adjectives are formed from nouns by the suffixes -ly (daily, motherly).

Many relative adjectives are converted from nouns (silk, gold, cotton). When the forms in -en used, the relative adjectives gold, flax, wax, silk acquire qualitative meaning: a golden chain, a waxen candle, a flaxen flower, a silken dress. Some of the forms of -en are now archaic. For example: an oaken chair.

Finally, I can say that although it is investigated and studied by a number of grammarians, there are still some problems connecting with the English adjectives and it is needed to be investigated much more deeply and profoundly.

Literature

1. В.И.Ильин "The structure of Modern English" 1971.
2. Bloch M. I. "A course of the oratorical English Grammar", Moscow, 2006.
3. Khaimovich B., Rogovskaya "Grammar of the English language", Moscow, 1996.
4. Б.Л.Каушанская, Р.Л. Ковнер, О.Н. Кожевникова, З.М. Раинес «Грамматика английского языка», Ленинград, 1998.
5. Otto Gespersen "A modern English grammar", Great Britain, 1954.
6. Close R.A. "English as a foreign language", Harvard Univ., Press Cambridge, 1983.

Xülasə

İngilis dilində sifətlərin morfoloji funksiyası

Sifət əsas nitq hissələrindən biridir. Onun özünün xüsusi funksiyası və cümlədə yeri var. Sifət hər zaman az tədqiq olunmuşdur. Bəzi sifətlərin dərəcələri var və bu onların özünəməxsus xüsusiyyətlərini göstərir.

Резюме

Морфологическая функция английских прилагательных

Прилагательное является одним из смысловых частей речи. У него есть конкретные функции и место в предложении. Прилагательные всегда были менее изученными. Некоторые прилагательные имеют степени и отображают уникальные особенности.

*Rəyçi: Ed.D.Melda N Yildiz
ADPU-nun Filologiya fakültəsinin
İngilis dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının
27.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

SKANDİNAVİYA ÖLKƏLƏRİNDƏ MULTİKULTURAL TƏCRÜBƏ

Açar sözlər: multikulturalizm, milli azlıqlar, skandinaviya ölkələri, assimilyasiya

Keywords: multiculturalism, minorities, scandinavian countries, assimilation

Ключевые слова: мультикультурализм, меньшинства, скандинавские страны, ассимиляция

Multikulturalizm anlayışı XX əsrin 60-cı illərində Kanadada əhalinin etnik, mədəni, dini, irqi müxtəlifliyi ilə bağlı ölkənin vəziyyətini əks etdirən termin kimi meydana gəlmişdir. Multikulturalizm dövlət təsisatları tərəfindən 1971-ci ildə tanınmış, ölkənin çoxtərəkibli əhalisinin mədəni assimilyasiyası siyasətinin iflasını bir növ rəsmiləşdirmişdir.

Norveçdəki etnik azlıqlardan danışarkən Eva Maagerø və Birte Simonsen onları aşağıdakı kimi təsnif edirlər: yerli xalqlar (aborigenlər), milli azlıqlar, mədəni və dil azlıqları [1, s.23].

Yerli xalqlar müəyyən bir ərazinin xarici əhali tərəfindən məskunlaşmasından əvvəl orada mövcud olub yaşamış ilk əhalisi hesab olunur. BMT 1982-ci ildəndir ki, bu xalqlarla davranış üçün beynəlxalq standartlar və hüquqlar müəyyən etmişdir. Bu standartlar Norveç hökuməti tərəfindən 1990-cı il 20 iyunda ratifikasiya olunmuşdur. Bu hadisə Norveçdə yeganə belə statusa malik xalq olan Samilərin həyatında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Samilər faktiki olaraq 4 ölkədə yaşayan bir xalqdırlar. Bu ölkələrə Norveç, İsveç, Finlandiya və Rusiya aiddir. Bu xalq bu ərazilərdə hələ Skandinaviyada dövlət sərhədləri möhkəmlənməmişdən öncə məskunlaşmışdılar. Samilər Norveçdə 30-50.000 olmaqla ən çox ölkənin şimal əyaləti olan Finnmarkda və cənubda Osloda məskunlaşmışdılar. Əhali içərisində onlar dilinə, mədəniyyətinə və həyat tərzinə görə fərqlənirlər [4, s.35].

II Dünya müharibəsindən əvvəl və sonralar 1950-60-cı illərdə Norveçdəki assimilyasiya siyasəti Sami xalqına bir çox problemlər yaratmışdır. Uşaqlara məktəbdə yalnız Norveç dilini istifadə etməyə icazə verirdi və onlara öz mədəniyyətini mahnılar, dini ayətlər, xalq nağılları və geyimləri ilə təbliğ etməyi qadağan edilmişdi. Onların təbii həyat şəraitinə qanunlarla müdaxilə edilmiş və ərazilərinin böyük hissəsi norveçlilər tərəfindən idarə olunmuşdur. Bu yanlış davranışın nəticəsidir ki, bir çox samilər hələ də öz mənşələrini gizlətməyə çalışırlar.

Norveçdə assimilyasiya prosesinə yalnız oranın aborigen xalqı hesab olunan Samilər deyil həm də milli azlıqlar məruz qalmışlar. Avropa İttifaqı Parlamentinin milli azlıqları qorumaq üçün və sosial həyatla bağlı qəbul etdiyi qətnamələr Norveçdə də prioritet hesab olunur. 1998-ci ildə Avropa İttifaqının qanunverici orqanı tərəfindən hazırlanmış konvensiyada milli azlıqlarla bağlı başlıca prinsipləri nəzərdə tuturdu. Burada əsas bölmə olan 2-ci bölmədə milli azlıqlarla bağlı nəzərdə tutulanlar bunlar idi: zorla assimilyasiyanın qadağan olunması; dinin, dilin və mədəniyyətin qorunub saxlanması və inkişafına şərait yaradılması; mediadan istifadə və onunla açıq əlaqə; milli azlıqların öz dillərini şəxsi və ictimai həyatda, eləcə də

icraedici orqanlarla əlaqədar yerlərdə istifadə etmək hüququ; öz şəxsi adını istifadə etmək; etnik azlıqların öz topoqrafik adlarını istifadə etmək; etnik azlıqların öz dillərini öyrənmək və formalaşdırmaq.

Avropa Konvensiyasına əsasən Norveçdə 5 əsas milli azlıq qrupu ayrılır: romanilər, qaraçılar, skuqfinlər (və ya meşə finləri. Mənşəcə finn hesab olunur və Norveçin İsveçlə sərhəd şərq hissəsində məskunlaşmışlar), kvenlər (onlar da skuqfinlər kimi mənşəcə fin hesab olunur və Norveçin şimalında məskunlaşmışlar), yəhudilər.

Bu gün norveçlilər özlərinin ilk konstitusiyalarının qəbul olunduğu 1814-cü il 17 May tarixi ilə fəxr hissi keçirirlər. 400 illik Danimarka əsarətindən qurtarmaqlarını xatırlayan norveçlilər hər il 17 Mayda bunu bayram edirlər. Lakin milli azlıqlar baxımından bu konstitusiya gününün bayram olunmasına heç bir səbəb yoxdur. Belə ki, bu konstitusiya Romaniləri xarici diləncilər, keşişlər, Yezuİtlər və yəhudiləri isə ölkədə “persona non grata” kimi elan etmişdi. Lakin konstitusiyadakı bu bəndlər çox da istifadə olunmurdu və onlar təcridən yoxa çıxırdı. 1851-ci ildə isə yəhudilərin ölkəyə gəlməsini qadağan edən “yəhudi paraqrafı” ləğv olundu.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi Norveçdə 3-cü qrup azlıqlara mədəni və dil azlıqları qrupu aiddir. Bu qrup digər ikisindən fərqli olaraq daha çox rəngarəngliyə malikdir. Onlara dünyanın hər yerindən olan immiqrantlar aiddir. Baxmayaraq ki, Norveçə immiqrasiya xeyli əvvəl başlamışdır, 1970-ci ildən artıq ölkəyə gələn siyasi qaçqın və immiqrantların sayında xeyli artım müşahidə olunurdu. Bununla da siyasi hakimiyyət üçün yeni və həll olunması gərəkən problemlər yarandı. 1970-ci illərdə Norveç sənayesi böyük işçi qüvvəsinə ehtiyac duyur və sərhədlər “işçi qonaqlar” üçün açıq idi. Bu işçilərin əksəriyyəti Pakistan və Hindistandan idilər. Hamıdan əvvəl ailə başçısı olan atalar gəlirdi. Daha sonra isə analar və uşaqlar onları müşayiət edir və Norveçə gəlib çıxırdılar. Lakin tezliklə immiqrantlara olan fikirlər dəyişdi. Norveçdə belə bir qorxu hissi yarandı ki, onlar Norveçin ikinci vətənləri kimi seçər və immiqrantların sayı həddindən artıq artar. 1975-ci ildə siyasətçilər immiqrant qəbulunun dayandırılmasının lehinə qərarlar verməyə başladılar. Lakin bu o demək deyildi ki, Norveçin sərhədləri immiqrantların üzünə tamamilə bağlandı. Qaçqınlar, sığınacaq istəyənlər və ailə üzvlərinə qovuşmaq istəyənlər yenə də beynəlxalq qaydalara uyğun olaraq viza üçün müraciət edə bilərdilər. Lakin immiqrantların ölkəyə gəlməsinə məhdudiyyət qoyan qərarların verilməsinə baxmayaraq immiqrantların sayı hər il artırdı. Avropa İqtisadi Zonasının üzvü olaraq Norveçə yeni “işçi qonaqlar” gəlirdi. Digər tərəfdən Avropa İttifaqının genişlənməsi və əmək bazarında azad surətdə iş axtarmaq imkanı da Norveç immiqrantlarının sayını artırır. Bu zaman isə norveçlilərlə eyni səviyyədə əmək haqqı almaq hüququ kimi problemlər ortaya çıxırdı [2, s.88].

İsveçin gender bərabərliyi və diskriminasiya nazirliyinə əsasən hazırda İsveçin milli azlıqlarına yəhudilər, qaraçılar, Sami xalqı, İsveç finləri və tornedalerlər aiddir. Bundan əlavə son əsrdə İsveç də başqa Avropa dövlətləri kimi baş verən sosial, siyasi və iqtisadi proseslərlə əlaqədar çoxlu immiqrant qəbul etmişdir. Bu yeni isveçlilər ölkədə məskən salmaqla həm ölkəni qismən dəyişmiş, həm də assimilyasiya olunmuşlar. İsveçdə yaşayan immiqrantların böyük hissəsi digər Skandinaviya ölkələrindən gəlmişlər.

II Dünaya müharibəsindən sonra İsveç sənayesi çox sürətlə inkişaf edirdi və işçi qüvvəsinə böyük ehtiyac vardı. Bu zaman İsveç kompaniyaları bir çox başqa ölkələrdən işçi qüvvəsi qəbul etməyə başladılar və onların əksəriyyəti Almaniya, İtaliya, Yunanıstan, Avstriya, Belçika və keçmiş Yuqoslaviya ölkələrində idi. Onlar İsveçə əsasən 1950-60-cı illərdə gəlmiş və əmək bazarında olan işçi çatışmazlığını təmin etmişlər [5, s.78].

Bu dövrdə İsveçə yalnız işçi qüvvəsi deyil, həm də qaçqınlar da üz tuturdu. 1950-73-cü illər ərzində Şərqi Avropadan təxminən 25.000 qaçqın gəlmişdir. Bütün bu qaçqınlar yaxşı qarşılınmış və onlara İsveçdə məskunlaşmaq üçün kömək təklif olunmuşdur. Son illərdə qaçqınlar əsasən Eritreya, Somali, Efiopiya, İran, İraq, Türkiyə və keçmiş Yuqoslaviyadan gəlirlər. Lakin onlar isveçlilər tərəfindən heç də açıq ürəklə qarşılınmamışlar. Belə ki, İsveç hökuməti ölkəyə gələn qaçqınların sayını azaltmış və onların ölkəyə gəlməsinə məhdudiyətlər qoymuşdur. Digər tərəfdən də isveçlilər arasında müəyyən səviyyədə anti-qaçqın, anti-immiqrant fikirlər mövcud olmuşdur. İsveçlilər öz iqtisadi vəziyyətlərinin pisləşməsindən ehtiyat edirdilər. Bütün bu narahatlıqlar 1967-ci ildə hökumətin immiqrasiya proseslərini tənzimləyən qanunu verməsinə səbəb oldu. Qanuna əsasən Skandinaviya əmək bazarı yenə də immiqrantlara açıq idi. Lakin qanuna görə İsveçlə heç bir ailə və ya biznes əlaqəsi olmayan insanın bu ölkəyə miqrasiya etməsi həddindən artıq çətinləşmişdir [3, s.69].

İsveç cəmiyyəti hər zaman miqrantlarla harmoniyalı assimilyasiyanın təfəddarı olmuşlar. Bu gün İsveçdə immiqrantların öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlamasına kömək edən həm ümumi immiqrantlara dəstək qrupları, həm də xüsusi milliyətə malik immiqrantlara dəstək qrupları fəaliyyət göstərir. Bütün immiqrantlar irq, etnik və milli müxtəliflik üzərində qurulan diskriminasiyadan qanunla qorunurlar. Bu qanun həm də bildirir ki, immiqrantların bərabərlik, azad seçim və əməkdaşlıq hüquqları var. Bundan əlavə İsveçdə iki il yaşayan immiqrantın yerli seçkilərdə səsvermə hüququ var.

Ədəbiyyat

1. Birte Siim. *“Dilemmas of citizenship: tensions between gender equality and cultural diversity in the Danish welfare state”* Policy Press. Bristol, 2008
2. Charlotte Rosen Svensson. *Culture Shock Sweden. A Survival Guide to Customs and Etiquette*. Times Printers Pte. Ltd. Singapore, 2009
3. Christina Bergqvist. *Equal Democracies? Gender and Politics in the Nordic Countries*. Scandinavian University Press (Universitetsforlaget AS) Oslo, 1999
4. Kari Melby, Anna-Birte Ravn, Christina Carlsson Wetterberg. *Gender Equality and Welfare Politics in Scandinavia*. MPG Books Group. Great Britain, 2009
5. Knut Heidar. *Nordic politics: comparative perspectives*. Scandinavian University Press. Oslo, 2004

Summary

Multicultural experience in the Nordic countries

This article discusses the origins of multiculturalism and its effects on the societies in three Scandinavian countries – Norway, Sweden and Denmark. The article describes the multicultural diversity of the minorities in these three different countries separately.

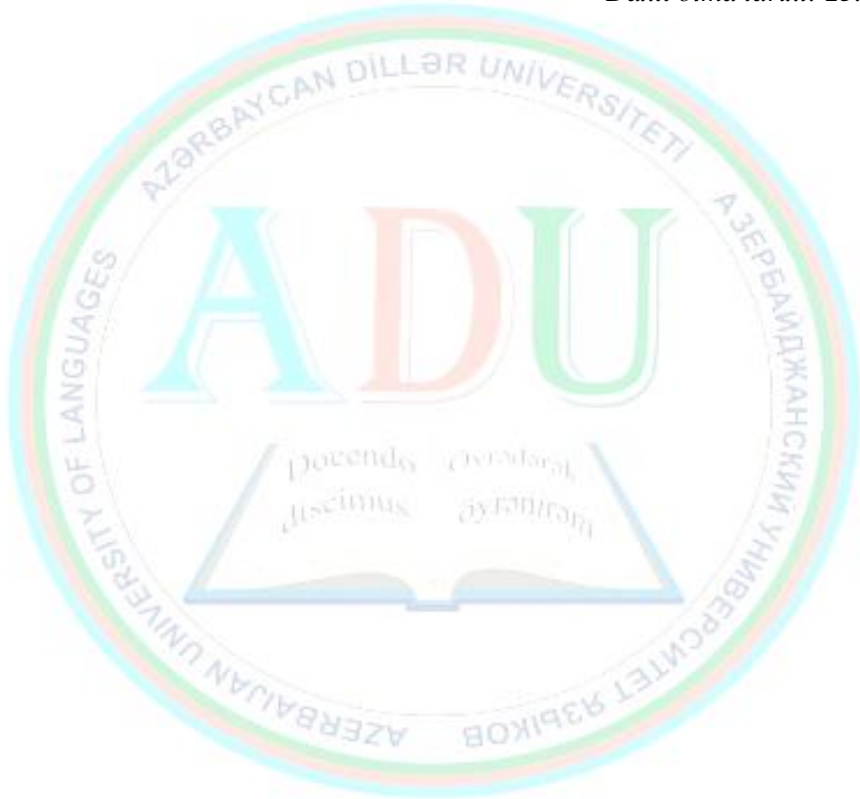
Резюме

Мультикультурный опыт в странах Северной Европы

В статье рассматриваются истоки мультикультурализма и его влияние на общества трех Скандинавских стран: Норвегии, Швеции и Дании. Эта статья описывает мультикультурное разнообразие меньшинств в трех указанных странах в отдельности.

*Rəyçi: V.Əfəndiyeva
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
23.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.11.2016

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ DİSKURSUN TERMINOLOJİ ŞƏRHİNƏ DAİR

Açar sözlər: diskurs, mətn, dil, danışmaq, qarşılaşma, termin, koqnitiv, struktur, məna

Keywords: discourse, text, language, speech, opposition, term, cognitive, structure, meaning

Ключевые слова: дискурс, текст, язык, речь, взаимосвязь, термин, когнитив, структура, смысл

Məlumdur ki, dilçilikdə aktualıq baxımından olduqca vacib sahələrdən biri hesab edilən diskurs təhlilini şərtləndirən əsas amillərdən biri dünyanın siyasi mənzərəsinin dəyişməsi ilə yanaşı, dilin öyrənilməsində yeni metod və paradigmlərin yaranması hesab edilir. Bu problem ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən bir çox elm sahələrinin, məsələn, sosiolinqvistika, psixolinqvistika, etnolinqvistika, koqnitiv dilçilik, dilin məntiqi təhlili, süni intellekt nəzəriyyəsi, neyrofiziologiya, ritorika və üslubiyat, daha fərqli müstəvidə isə fəlsəfə elminin tədqiqat obyektini hesab olunur. Digər nəzəri məsələlərlə müqayisədə diskursun bu qədər geniş və müxtəlif bucaqlardan tədqiq edilməsinin əsas səbəbi kimi koqnitiv dilçilikdə insanın perseptual-mnemik qabiliyyətlərinə olan maraq, xarici müşahidələrə tabe olmayan əqli proseslərin öyrənilməsi, əsas diqqətin təfəkkür və anlama proseslərinə cəmlənməsi göstərilir. Məhz buna görə də Azərbaycan tədqiqatçılarından A.Y.Məmmədov və M.Y.Məmmədov diskursu insanın nitq fəaliyyətini motivləşdirən, insanın özünü nitqdə reallaşdıran, qarşılıqlı anlamı təmin edən və onun şərhinə şərait yaradan səbəblər və amillər kimi şərh edirlər [2, s.12].

Şəxsiyyətin hər hansı bir dilə yiyələnməsini onun diskurs qabiliyyəti ilə əlaqələndirən tədqiqatçılar isə qeyd edir ki, “T.van Deykin sosial praktika (təcürbə) adlandırdığı diskurs təbii ki, həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlıdır və müvafiq olaraq, hüquqi, elmi, bədii, siyasi, media, dini və s diskurslar var. İnsanın hər hansı bir dilə yiyələnməsi universal diskurs qabiliyyətinə gətirib çıxarır. Diskursiv bilik, bacarıq və vərdislər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin nəticəsi kimi mədəni spesifikasiya ilə fərqlənir və hər hansı diskurs konkret dil toplumunun qanunları ilə qurulur.” [10, s.24; 11, s.93]

Məlum olduğu kimi, diskurs davranışın hərəkətverici qüvvələrinin mürəkkəb birləşməsi və axını kimi motivləşir və bu qüvvələr subyektə insan fəaliyyətini birbaşa təyin edən tələbatlar, maraqlar, arzular, məqsədlər və ideyalar şəklində formalaşır. Sadə şəkildə desək, diskurs şəxsiyyətin meyillərinin, dəyərlərinin, məqsədlərinin, sosial gözləntilərinin, iddialarının, emosiyalarının, iradi keyfiyyətlərinin və bir sıra digər xüsusiyyətlərinin toplandığı mərkəzdir. Nəticə etibarilə, hər hansı bir şəxsiyyətin qavraması, dərk etməsi zamanı baş verən mental proseslər və gerçəkliyin şüurlu dərk, eləcə də onların mental və linqvistik ifadəsinin forma və vasitələri diskursda təzahürünü tapır.

Diskursun mahiyyətinin representativ şərhində F. de Sössürün sosioloji istiqaməti xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, hər bir fərd özünün unikal dəyərlərini və inamlarını dil vasitəsilə ifadə edərək müəyyən bir sosial qrupa və ya cəmiyyətə məxsus olur. Bu yolla, dil praktiki olaraq mədəniyyətlə, mədəniyyət isə öz növbəsində, hər hansı bir spesifik cəmiyyətdə siyasi təcrübə ilə sıx bağlı olur [2, s.8]. Dil və millətlər qarşılıqlı olaraq bir-birini yaradan miflərdir. Başqa sözlə desək, dil millətlər, sosial qruplar və hətta şəxslər arasında fiziki və coğrafi sərhədləri müəyyən edir. Dil hər hansı bir şəxs haqqında müəyyən informasiyanı aşkara çıxaran siyasi akt hesab oluna bilər [8, s.581].

Bu problemi dilin fonoloji sistemi ilə əlaqələndirən F.H.Zeynalov qeyd edir ki, dilə sistem kimi yanaşan F.de Sössür dili şahmat oyunu ilə müqayisə edərkən üstünlüyü oyunun qaydalarına verir. Eləcə də, N.Xomski generativ qrammatika təlimində fonoloji qaydalara xüsusi yer verir və qeyd edir ki, qrammatikada fonoloji qaydaların funksiyası söyləmlər üçün zəruri, vacib olan fonetik informasiyanı (yəni tələffüz normasını) təmin etməkdən ibarətdir [4, s.61].

Beləliklə, diskursun müasir linqvistik təhlilində əsas aspekt dilin sosial davranışa, sosial təcrübələrin isə dilə necə təsir etməsindən ibarətdir. Bu mənada F. de Sössürün sosioloji istiqaməti sonralar cəmiyyətin struktur təşkilində həlledici rol oynayan siyasi ideyaların, dəyərlərin və təcrübələrin mərkəzləşdiyi mətnlərdə daha qabarıq hiss olunur və əlaqələndirilir. Məhz buna görə də bəzi mənbələrdə, xüsusilə də M.A.K.Hallidey, R.Vaqner və digərlərinin (Halliday and Hasan, 1976, Vagner, 1980) linqvistik araşdırmalarında diskurs termini mətn ilə eyniləşdirilir. İstənilən diskurs növünün əsasında konkret olaraq tematik yönümlü mətnin durması, diskursun linqvistik tərkib hissəsinə mövzu və janrdan başqa presedentli mətnin də daxil olması bu cür terminoloji paralelliyə əsas verir.

Bu tendensiya bəzi Azərbaycan dilçilərinin diskursun təyini ilə bağlı mövqelərinə də sirayət etmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilində olan elmi-nəzəri ədəbiyyatda diskurs əsasən amerikan-ingilis dilçiliyində mətnin müxtəlif aspektlərini bildirən əsas anlayış, rabitəli danışmaq (ingilis dilində *connected speech*), söylənilən və ya deyilən mətn kimi şərh olunur və formal qrammatik struktur kimi götürülən mətndən fərqləndirilir. Daha dəqiq desək, diskurs danışanın öz həmsöhbətinə yönələrək qurduğu koherent mətndir və ya başqa anlamda sosiomədəni kontekstdə interaktiv prosesin nəticəsi kimi müəyyənləşir.

Y.N.Karaulov da həmçinin diskursla nisbətdə mətnin terminoloji izahını bir qədər dəqiqləşdirərək onu hazır intellektual - emosional – stereotiplər, nümunələr, müqayisə üçün nümunələr - bloklar tərzində, dil şəxsiyyətinin fikrin «faktoloji» kontekstindən «mental» kontekstinə və ya əksinə həyata keçirdiyi qoşulmanı asanlaşdıran və sürətləndirən aləti kimi qələmə verir [5, s. 220].

Beləliklə, A.Y.Məmmədovun fikrinə istinadən nəticəyə gələ bilərik ki, diskurs insanın anlam mexanizminin ümumi aspektlərinin izahına yol açır və bilik strukturları olan konseptləri müxtəlif səviyyəli və mahiyyətli metaforik ifadələrlə əlaqələndirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2011.
2. Məmmədov A.Y., Məmmədov M.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı, Çəşioğlu, 2010.
3. Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, “Təhsil” NPM, 2010.
4. Zeynalov F.H., Neymətulin Z., Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri, Respublika elmi konfransı, Bakı, 5-6-may, 2016.
5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М., 1987.
6. Ascher N., Lascarides A. (1994) Intentions and Information in Discourse// Proceedings of 32nd Meeting for Computational linguistics Ed. by J. Pustejovsky Cruces, New Mexico, p.34-41
7. Baker P., Gabrielatos C., Khosravini M., Kryzanowski M., Mcenery T., Pelinka A., Wodak R. (2002) `Dreck am Stecken`. Politik der Ausgrenzung. Vienna: Czermir
8. Barthes R. (1970) La Linguistique du discours –In: Sign, Language, Culture, The Hague –Paris, p. 580-587
9. Canagarajah S. (1999) Resisting linguistic Imperialism in English Teaching Oxford: Oxford University Press.
10. Chafe W. (1987) Cognitive constraints on information flow // Coherence and Grounding in Discourse / Russel S. Tomlin (ed.) Amsterdam: Benjamin's, p. 22-51
11. Chafe W. (1994) Discourse, Consciousness and Time: the flow and displacement of conscious experience in speaking and writing, Chicago: Chicago University Press

Summary

On the terminological definition of discourse in cognitive linguistics

The article explores the problems of language and discourse. Here it is devoted to the modern approaches to the text and discourse, their analysis, in particular their implicature analysis. The ways of exploring the problem in cognitive linguistics have been investigated in the article. The consideration for dichotomics in the scientific works of cognitive linguists dedicated to investigation of discourse has been explained.

Резюме

О терминологической определении дискурса в когнитивной лингвистике

Статья посвящена современным подходам к дискурсу и тексту, их анализу, особенно их имплицатурному анализу. Рассмотрена проблема взаимосвязи языка и речи (дискурс). Исследованы аспекты рассмотрения проблемы в когнитивной лингвистике. Дан обзор статей когнитивной лингвистов, посвященных исследованию дихоматической взаимосвязи.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Zeynalov
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
23.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.11.2016

KOQNITIV DİLÇİLİYİN VARIATİV ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, koqnitiv yanaşmalar, dil və təfəkkür, mədəniyyət

Keywords: cognitive linguistics, cognitive approaches, language and thought, culture

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, когнитивные подходы, язык и мышление, культура

Koqnitiv dilçilik dünya dilçilik elmində öz yerini tapmış və fəal şəkildə inkişaf etməkdə davam edən linqvistik istiqamətdir. Z.D.Popova və İ.A.Sterninin qeyd etdiyi kimi koqnitiv dilçilik müasir dilçiliyin konsept paradigmində xüsusi yer tutur. Dilin işlənməsi, dildə məlumatın yaranması, saxlanması və ötürülməsi prosesləri koqnisiya elminin inkişafı sayəsində genişlənməyə başlayıb. Məhz onun meydana gəlməsi və durmadan inkişaf etməsi XX və XXI əsr dilçiliyinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri kimi özünü göstərir (Popova, Sternin 1999; Popova, Sternin 2003; M.V.Pimenova 2004; Popova, Sternin 2007; Kroft və Kruse 2004; Evans və Qin 2007; Geeraerts və Kaykens 2007; Ibarretxe-Antunyano və Valenzuela 2012). Hər bir dilçilik mərhələsini koqnitiv dilçilik dövrü adlandırmaq olar.

Koqnisiyaya ümumilikdə insan beynində informasiyaların qəbulu, saxlanması, yenidən istifadəsi və ötürülməsinin bütün prosesləri aiddir. Bu proseslər bilavasitə şüurun fonunda baş verir. Bu zaman müxtəlif bilik sistemləri fərqləndirilir. Ünsiyyətdə sensor qıcıqlanmaların xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması və onların dildə ifadəsi mexanizmləri mühüm yer tutur. Koqnitiv davranış mental təsəvvürlərə əsaslanır. Konseptual xüsusiyyətlər və bu xüsusiyyətlərdə xarici təsəvvürlər fəallaşır və ünsiyyətə daxil olur [1, s.21].

Qeyd etmək lazımdır ki, koqnitiv dilçilik koqnisiya elminin digər sahələrindən müasir dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi seçilir. Kubryakov hesab edir ki, koqnisiya elmi bir sıra elm sahələri üçün çətir termini funksiyasını yerinə yetirir – koqnitiv psixologiya, koqnitiv dilçilik, koqnisiyanın fəlsəfi nəzəriyyəsi, dilin məntiqi təhlili, koqnitiv antropologiya, koqnitiv sosialogiya, koqnitiv ədəbiyyatşünaslıqda. Belə ki, istənilən humanitar sahədə bu elmin obyektinə müvafiq olaraq koqnitiv analiz və koqnitiv yanaşmanın tətbiqi ilə bağlı xüsusi sahə nəzərə çarpır.

Dilçiliyə koqnitiv yanaşma dil və təfəkkürün çoxəsrli tarixə malik, mürəkkəb əlaqəsinin öyrənilməsinin yeni mərhələsidir. Koqnitiv dilçiliyin özü XX əsrin son iki onilliyində formalaşmasına baxmayaraq, onun predmeti – informasiyanın mənimsənilməsi və işlənməsi xüsusiyyətləri, dilin köməyi ilə biliklərin mental təqdim olunma üsulları – XX əsrin dilçilik üzrə nəzəri fikirlərində artıq öz əksini tapmışdı [2, s.83; 3, s.312].

XIX əsrdə iki böyük dilçinin – İ.A.Boduen de Kurtenenin (1845-1929) və F.de Sössürün (1857-1913) – yorulmaz fəaliyyəti sayəsində dilçilik yeni üfüqlər fəth etdi. Birincisi taksonomik, ikincisi isə struktur dilçiliyin əsaslarını işləyib hazırlamışdır. Birincisi insanı dil tədqiqatlarının mərkəzində götürürdü, bu da sonralar koqnitiv dilçilik kimi formalaşan elmin əsasını qoydu, ikincisi isə dilin

işarəviliyini irəli sürməklə dilçilikdə semiolinqvistik istiqamətin başlanğıcını qoydu. Hər iki dilçinin xidmətləri danılmazdır. Hər iki dilçi linqvistikanı psixologizm işığında inkişaf etdirdi, dilçiliyin obyekt və predmetinin yeni paradigmini müəyyənənləşdirməyə çalışdı [1, s.11].

80-ci illərdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının qərb sahilində yaranmış model kimi hesab olunmasına baxmayaraq Kaliforniya Universitetinin George Lakoff, Leonard Talmy və Ronald Langacker kimi məşhur dilçiləri tərəfindən daha da təkmilləşdirilmişdir. Rene Dirven kimi dilçilər tərəfindən Avropada, xüsusilə də Almaniya da inkişaf etdirilmişdir. Koqnitiv dilçiliyin rəsmi sürətdə “doğulması”nı 1989-cu ilin yazında Duisburqda (Almaniya) təşkil olunmuş ilk Beynəlxalq Koqnitiv Dilçilik Konfransı ilə əlaqələndirirlər. Simpoziumun iştirakçıları tərəfindən Beynəlxalq Koqnitiv Dilçilik Assosiasiyası (International Cognitive Linguistics Association), (www.cognitivelinguistics.org) yarandı və Cognitive Linguistics jurnalının əsası qoyuldu [4, s.7].

Hal-hazırkı dövrdə müasir koqnitiv dilçilikdə müxtəlif növ yanaşmalar öz əksini tapmaqdadır. A.V.Kostin bu yanaşmaları bir neçə yerə bölür: əqli fəaliyyət yanaşması (S.A. Askoldov); fərdi nitq yanaşması (D.S. Lixaçev);

Semantik yanaşma (N.F.Alefirenko, A.Vejbiçkaya, V.V.Kolesov, İ.P. Mihalçuk, V.P. Neroznak);

Kulturoloji yanaşma (Y.S. Stepanov, V.İ. Karasik); məntiqi yanaşma (N.D. Arutyunova, T.V. Bulıqina, A.D.Şmelev, Q.V. Makoviç, R.İ. Pavilyonis);

Koqnitiv yanaşma (A.P.Babuşkin, E.S.Kubryakova, Z.D.Popova, İ.A. Sternin, Q.V.Tokarev, J.F.Rişar);

Linqvokulturoloji yanaşma (V.V.Vorobyov, S.Q.Vorkaçyov, V.N.Teliya, F.F.Farxutdinova).

Digərlərindən fərqli olaraq E.Y.Balaşova koqnitiv dilçilikdə iki əsas yanaşmanı xüsusilə vurğulayır: linqvokoqnitiv və linqvokulturoloji [5, s.55].

Linqvokoqnitiv yanaşmanın tərəfdarlarına dünya, aləm haqqında biliklərin əsasında konsept kimi düşüncə (təfəkkür) vahidinin olmasını söyləyən tədqiqatçılar aid edilir. Bu yanaşmanın nümayəndələri E.S. Kubryakova, Z.D. Popova, İ.A. Sternin, V.N. Teliya və başqalarıdır.

E.S.Kubryakovaya görə, “konsept yaddaşın, mental leksikonun, konseptual sistemin və beyin dilinin, dünya mənzərəsinin, biliklər kvantının operativ vahididir” [6, s.90].

Linqvokulturoloji yanaşma mədəniyyətdən şüura keçən milli konsept strukturunun xüsusiyyətlərini öyrənir. Balaşovanın fikrincə, linqvokulturoloji yanaşma çərçivəsində fəaliyyət göstərən tədqiqatçılara Y.S.Stepanov, V.İ.Karasik, V.V. Krasnix, V.A.Maslova, N.F.Alefirenko və başqalarını aid etmək olar. Bu yanaşma konsepti məfhumla bağlı obrazlı və dəyərli komponentlərə malik mədəniyyətin əsas vahidi kimi müəyyənənləşdirir.

Qeyd olunan iki yanaşmadan başqa, E.Y.Balaşova həmçinin mədəni konseptlərin semantik, psixoloji, psixolinqvistik, neyropsixolinqvistik, məntiqi analizlərini və əənənəvi dilçilik çərçivəsində “məfhum” və “konsept” kimi müəyyən terminlərə yanaşmanı da vurğulayır.

Koqnitiv dilçilik çərçivəsində Z.D.Popova və İ.A.Sternin aşağıdakı istiqamətləri qeyd edirlər [7, s.10]:

Kulturoloji – hazırkı müxtəlif elm sahələri vasitəsilə konseptlərin mədəniyyətin elementi kimi tədqiq olunması. Bu cür tədqiqatlar elm sahələri arasında aparılır və dilçiliklə xüsusi əlaqəsi olmur. Bu halda dil yalnız konsept haqqında biliklər mənbəyi kimi çıxış edir (məsələn, konseptin təsviri üçün bu konsepti bildirən sözün etimologiyası haqqında məlumatlardan istifadə olunur);

Linqvokulturoloji – milli mədəniyyətin tərkib hissəsi olan konseptlərin bu mədəniyyətin milli dəyərləri və milli xüsusiyyətləri ilə əlaqədə dil vahidləri kimi tədqiq olunması: dildən mədəniyyətə istiqamət, yönəlmə.

Çoxsaylı tədqiqatlara baxmayaraq, hal-hazırda mədəniyyətin nə olması, bu terminin bu cür geniş və çoxmənalı olması ilə bağlı ümumi bir fikir, baxış formalaşmamışdır. Q.V.Elizarova mədəniyyətin müəyyən olunmasında üç yanaşmadan bəhs edir [8, s.140]:

1) Sosioloji yanaşmaya əsasən mədəniyyət insan qruplarına xas qazanılmış ümumi davranış modelidir (adət-ənənələr);

2) Koqnitiv yanaşma əsasən isə mədəniyyət cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən düşüncə tərzinin, biliklər toplusunun məcmusudur və cəmiyyətin fəaliyyət göstərməsi üçün məhz bu qaydalar mövcuddur;

3) Semiotik yanaşmaya əsasən isə mədəniyyət bir mədəniyyətə aid olan insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya zəmanət verən və ümumi qəbul olunmuş fikirlərin ictimai ifadəsi olan, simvollarla kodlaşdırılmış ictimai mənalara sistemidir.

Fikrimizi yekunlaşdırmaq üçün deyə bilərik ki, dilçilik elminin yeni sahəsi kimi təşəkkül tapmış koqnitiv dilçilik fəal şəkildə inkişaf edərək dilçilikdə özünəməxsus yer tutur. Tədqiqatçıların müxtəlif yanaşmaları əsasında bu elm sahəsinin müxtəlif səpkidə tədqiq edildiyinin, onun bir sıra elm sahəsi, o cümlədən mədəniyyətlə əlaqəsinin olduğunu da şahidi oluruq.

Ədəbiyyat

1. F.Y.Veysəlli “Koqnitiv Dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri”, Bakı-Mütərcim, 2015
2. Потебня А.А. «Мысль и язык», Киев, 1993
3. Бодуэн де Куртенэ И.А. «Избранные труды по общему языкознанию», М., 1963
4. Скребцова, Т. Г. «Когнитивная лингвистика: Курс лекций» Л., 2011
5. Балашова Е.Ю. «Концепт «любовь» в русском и американском языковом сознании /Язык и национальное сознание», Воронеж - Истоки, 2004
6. Кубрякова С. «Части речи с когнитивной точки зрения» М., 1977
7. Попова З.Д., Стернин И.А. «Семантико-когнитивный анализ языка», Воронеж, 2007
8. Елизарова Г.В. «Культурологическая лингвистика», СПб., 2000

Summary

Various aspects of cognitive linguistics

The article deals with cognitive linguistics as an independent branch of cognitive science. There are given the relations with other sciences. Moreover, it is discussed the opinions and approaches of different researchers to this field and the interaction of language and thought on the basis of this science.

Резюме

Вариативные аспекты когнитивной лингвистики

Данная статья обсуждает проблемы когнитивной науки как отдельной, независимой области лингвистики. Затрагивается связь с другими лингвистическими науками. Кроме того, представлены мысли и наблюдения различных специалистов, их подходы и методы изучения взаимосвязи языка и мышления на основе когнитивной лингвистики.

Rəyçi: f.f.d. A.Quliyeva

ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki

İspan dili kafedrasının

05.10.2016-cı il tarixli iclasının

02 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 21.11.2016

Роя Казымова
Московский Государственный Университет имени М.В.Ломоносова
Бакинский филиал

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДЕЛОВОЙ ДИСКУРС В ОТОБРАЖЕНИИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКИ В ЯЗЫКЕ ДЕЛОВЫХ ПЕРЕГОВОРОВ

Ключевые слова: лингвокультурология, прагматичная и когнитивная лингвистика, коммуникант, межкультурный деловой дискурс, конвенциональность, регламентированность, экспрессивность, невербальные сигналы, вербальные сообщения

Açar sözlər: linqvokulturalogiya, pragmatik və koqnitiv dilçilik, kommunikant, mədəniyyətlərarası işgüzar diskurs, reqlamentlik, ifadəlilik, qeyri-şifahi işarələr, şifahi mesajlar

Keywords: *linguoculturology, pragmatic and cognitive linguistics, communicant, cross-cultural business discourse, conventionality, regimentation, expressiveness, non-verbal cues, verbal messages*

В последнее время возрос интерес к межкультурной деловой коммуникации, ее лингвокультурологическим характеристикам в свете функциональной прагматики и когнитивной лингвистики, а также устной и письменной коммуникации в межкультурном деловом дискурсе.

Поскольку коммуниканты, в данном случае деловые партнеры разных стран, используют английский язык в процессе межкультурной деловой коммуникации, то в статье будут представлены примеры из англоязычных текстов переговоров, отобранные, главным образом, из двух основных вариантов английского языка – британского и американского. Носители британского и американского вариантов английского языка являются представителями разных культурно-языковых общностей и часто не находят взаимопонимания, что отрицательно влияет на эффективность межъязыковых и межкультурных контактов в деловом пространстве.

Разность культур, различия в привычках, традициях, отношении к ценностям свидетельствуют о том, что мы можем употреблять образцы речевого поведения иностранных деловых партнеров, только с учетом их эффективности, а не автоматически переносить стиль ведения межкультурной деловой коммуникации в другую лингвокультуру.

В межкультурном деловом взаимодействии успешность процесса коммуникации зависит от параллельного функционирования форм и жанров деловой коммуникации, которая отличается жесткой конвенциональностью и регламентированностью, создается в контексте, функционирует внутри контекста, зависит от него и представляет следующие формы – устную и письменную; диалогическую – монологическую; межличностную и публичную; контактную и дистантную.

Первостепенное значение для нас имеет достижение определенного эффекта, которое производит высказывание. При изучении межкультурного делового дискурса необходимо, прежде всего, сосредоточиться на тех свой-

ствах высказываний, которые призваны произвести впечатление на участников коммуникации.

Различные культурные системы способствуют развитию специфических стилей переговоров, таких как стиль национальной культуры, истории, политики и т.д., на которые оказывают влияние три основных фактора: национальный (различные стили переговоров), организационный (определённые культуры, развитые внутри международных организаций) и фактор профессиональной культуры (культуры, развитые среди профессионалов). Все перечисленные факторы в той или иной мере определяют выбор языковых и речевых средств.

Поскольку деловые переговоры, по мнению американских ученых Харнетта и Каммингса, являются особым типом социальной интеракции, отличающейся своими целями, отношениями, нормами от других типов коммуникации (Harnett, Cummings, 1980; Stein, 1988), то коммуникация в переговорах включает различные способы обмена информацией, такие как: невербальные сигналы, вербальные сообщения, голосовой подтекст, символы (метафоры, мифы и образы) и смыслы.

Вопросы важны также и в других жанрах межкультурной деловой коммуникации (для выяснения ситуации, для лучшего понимания партнера по коммуникации, его намерений и интересов, для традиционного запроса информации).

Лексика, используемая в межкультурном деловом дискурсе, в основном нейтральна. Хотя участники коммуникации, главным образом американцы, кроме нейтральной лексики могут также использовать эмоционально-оценочные и экспрессивно-образные средства для выражения: субъективного отношения говорящего к предмету речи, и передачи эмоций.

Экспрессивность, как специфическая категория языка в межкультурной деловой коммуникации, представляет собой совокупность нескольких коннотативных аспектов – оценочности, эмоциональности, образности, интенсивности.

В устном межкультурном деловом дискурсе, также как и в письменном, хотя и в чуть меньшей степени, присутствует имплицитность как универсальная характеристика.

Например, в языке переговоровузуально закрепились следующие фразеологические единицы, обозначающие цвет – redchip – «красные фишки» (первоклассные китайские акции на фондовом рынке Гонконга) по аналогии с bluechips (наиболее популярные акции, имеющие высокий курс), inthered (влезший в долги; превысивший кредит; убыточный), redgoods – красные товары (товары повседневного спроса с коротким сроком службы, требующие быстрой замены и обеспечивающие невысокую норму прибыли), orangegoods –оранжевые товары (потребительские товары, которые постепенно заменяются на аналогичные (напр., одежда), redink – большая финансовая задолженность. Несмотря на то, что степень эмоциональной окрашенности данных фразеологических единиц не очень высока, они определенно носят оценочный характер, т.е. в них присутствует имплицитная оценочность.

Причем в устном межкультурном деловом дискурсе присутствуют как немаркированные клишированные фразы (Please let us have your quotation as soon as possible. We are pleased to have your enquiry. The project is at the heart of a bitter struggle. Europe accounted for 36 % of the group's profits and for 28% of its sales.), так и стилистически маркированные лексические единицы (The warehouse manager informs me that this man unloaded the shipment without sufficient care for the fragile nature of the cartons contents).

Межкультурный деловой дискурс, как правило, содержит эмоционально нейтральную лексику, а также лексику, в которой присутствует эмоционально-смысловой компонент, отражающий отношение адресата к адресанту, т.е. в такой дискурсивной лексике присутствуют всевозможные оттенки значений. Причем в речи американских участников деловых переговоров процент употребления эмоционально маркированной лексики значительно выше, нежели в речи британских деловых партнеров. Это происходит за счет меньшей регламентированности американского делового сообщества.

Речь коммуникантов во время деловых переговоров воздействует на всех участников коммуникации. Для того, чтобы влияние речи деловых партнеров на участников коммуникации было более открытым и действенным, в ней должна присутствовать дискурсивная лексика (вводные слова, вставочные конструкции, однородные члены предложения; сравнительные обороты; обращения; приложения; обороты с неличными формами глагола) с наличием метаинформации в целях установления, поддержания и развития дружеских отношений.

Явная дискурсивная лексика присутствует в осложняющих конструкциях – причастных оборотах. Лексика такого плана представляет интерес с точки зрения выражения социокультурных особенностей, поскольку, благодаря этим особенностям, представляется возможность проанализировать национальную специфику в межкультурной деловой коммуникации.

Несмотря на то, что язык межкультурной деловой коммуникации формализован в британском варианте английского языка, встречаются различные примеры метафорических выражений, что является крайне редким явлением для официально-делового стиля. Метафорические выражения в данном случае служат ярким доказательством как единства общей мысли, понятия и образа, так и качественного своеобразия образа. Приведем примеры метафорических выражений, встретившихся в речи британцев во время проведения деловых переговоров:

ideas cooked up (состряпанные предложения для франц. рынка) in the French market;

Nuts and balts – механизм; The bill for the great Chinese takeaway (счет за большую китайскую гулянку); A change of heart (перемена мнения) и др.

Для американского варианта английского языка характерно использование профессионального и корпоративного жаргона. Знание этого лексического пласта и социокультурных факторов помогает устранить типичные ошибки и непонимание, поэтому в последнее время именно эти сферы находятся в центре внимания исследователей. Например, американские маркетто-

логи называют популярный товар, приносящий доходы a monster (монстр), bigwheel (важный человек), fatcat (богатый человек), to cook the books (подделывать финансовые счета), to hawk smth. round (навязывать товар)- налетать как ястреб, охотиться как ястреб.

Язык является серьезным барьером в межкультурной деловой коммуникации для представителей разных этнокультур. В условиях мультикультурной коммуникации носителю языка важно максимально избегать сленговые выражения, идиоматические обороты и коллоквиализмы.

Профессор Гарвардского университета Г.Райффа считает переговоры особой отраслью человеческих знаний и человеческой деятельности. Его положение о том, что каждый здравомыслящий человек должен обладать умением эффективно улаживать споры и разногласия, чтобы ткань общественной жизни не рвалась с каждым конфликтом, а, наоборот, крепла вследствие роста умения находить и развивать общие интересы, получила большое признание (Raiffa, 1982).

В узком смысле переговоры рассматриваются как особая форма социального взаимодействия, в которую вовлечены по крайней мере два субъекта, при этом предполагается наличие общей проблемы, различий в подходах и оценке способов ее решения, непосредственного личного контакта между участниками и вербального способа коммуникации, четкой структуры и протокола осуществления переговорной деятельности.

Межкультурная деловая коммуникация определяется как социальными факторами, так и стереотипно-поведенческими условиями культур коммуникантов. Участники деловых переговоров используют иностранный язык с одновременным накоплением культурологических знаний и формированием способности понимать ментальность носителей другого языка.

Таким образом, повышенное внимание к языку межкультурной деловой коммуникации, и, в частности, к английскому языку на всех уровнях мировой образовательной системы, объясняется лингвистической общностью деловых партнеров. Мы имеем в виду наличие единого языка общения в процессе межкультурной деловой коммуникации.

Литература

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. - Воронеж: Истоки, 2003.
2. Андреева В.А. Литературный нарратив: дискурс текста: монография. – СПб.: Норма, 2006. – 324 с.
3. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 303 с.
4. Harnett D.L., Cummings L.L. Bargaining Behaviour: An International Study. - Dame Publications Inc., 1980.
5. Raiffa H. The Art and Science of Negotiation. - Cambridge, Harvard University Press, 1982.
6. Stein J.G. International negotiation: A multidisciplinary perspective // Negotiation Journal. - 1988. - Vol. 4. - P. 221-231.

Xülasə

İşgüzar danışıqlarda milli mədəni xüsusiyyətlərin mədəniyyətlərarası işgüzar diskursda əks olunması

Son zamanlarda mədəniyyətlərarası işgüzar diskursa, xüsusilə də funksional pragmatikaya və koqnitiv dilçiliyə, həm şifahi və həm də yazılı formalarına böyükmaraq oyanmışdır. Buna əsaslanaraq məqalədə məhz müxtəlif ölkələrdə işgüzar insanların mədəniyyətlər arası işgüzar kommunikasiya prosesində istifadə etdikləri İngilis dilinin iki əsas variantı - Amerikan və Britaniya variantlarından nümunələr seçilərək göstərilmişdir.

Summary

Cross-cultural business discourse in the light of cultural identity of the language of business negotiations

Nowadays, interest in cross-cultural business communication, its linguoculturological characteristics in the light of functional pragmatics and cognitive linguistics, and also oral and written communication increased in a cross-cultural business discourse.

As communicants, in this case business partners of the different countries, use English in the course of cross-cultural business communication, the examples from English-language texts of negotiations which are selected, mainly, from two main options of English – British and American will be presented in article.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. E.Əbdülrəhimov
Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin
Bakı filialının Xarici dillər
və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
15.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.11.2016

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ SİYASİ DİSKURSUNUN YARANMASINDA ÜMUMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Açar sözlər: Heydər Əliyev, “Azərbaycan” konsepti, müstəqillik dövrü, siyasi diskurs

Keywords: Heydar Aliyev, concept “Azerbaijan”, independence period, political discourse

Ключевые слова: Гейдар Алиев, концепт “Азербайджан”, период независимости, политический дискурс

Amerika sosioloqu R.Lintonun fikrincə, sosial rol cəmiyyətdəki statuslara müvafiq olan sosial davranışdır [9].

“Rol” anlayışı nəinki sosiologiya, həmçinin sosiolinqvistika, sosial psixologiya və bir sıra linqvistik tədqiqatların obyektinə ola bilər.

Müəyyən cəmiyyət üçün xarakterik olan rolların çoxu dildə xüsusi formada təyin olunur; məsələn, ata, həyat yoldaşı, oğul, sinif yoldaşı, qonşu, müəllim, alıcı, müalicəyə gələn xəstə, sərnəşin, müştəri, iclas sədri və sairə. Cəmiyyətin bütün yetkin üzvləri az və ya çox dərəcədə yaxşı bilirlər ki, belə rolların icrası zamanı insan davranışından nə gözləmək olar və beləliklə, hətta sadəcə rolun adının çəkilməsi danışanın və dinləyənin şüurunda bu rola məxsus hüquq və vəzifələr kompleksində təsəvvürlər yaradır [4, s.129].

Siyasi diskurs çərçivəsində müxtəlif rolların təsnifatına nəzər yetirsək, görərik ki, bu diskurs növündə prezident vəzifəsi öz əhəmiyyəti, xarizması, kütləyə təsir etmək qabiliyyətinə görə digər rollardan fərqlənir. Əslində, məhz prezident vəzifəsinin siyasi diskursda böyük rol oynaması fikrini irəli sürməyimiz Azərbaycan siyasi diskursunun xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Çünki, müstəqillik dövrü siyasi diskursunda professional institutların əsas nümayəndəsi kimi dövlət başçısı çıxış edir.

Qeyd etmək istərdik ki, hər birimiz üçün ata ideal bir varlıq olduğu kimi, prezident məvhumunda da bizlər ideal axtarıyıq. İnsanlar prezidenti lider, mənfə qüvvələrlə mübarizə aparən qəhrəmana bənzədir. Onlar dövlət başçısını qeyri adi, bir canlı əfsanə və eyni zamanda maksimal dərəcədə humanist, yəni uşaqlara müsbət nümunə kimi təqdim edilə bilən şəxs kimi görürlər.

Azərbaycan xalqının mentalitetində ailə başçısı “ata” anlayışı ilə bağlıdır. Ailə kiçik dövlət olaraq atalarımız tərəfindən idarə edilir. Belə ki, ailədə hakimiyyət atanın əlindədir. “Ata” sözü azərbaycanlıların kişiyyə, qanuna, dövlətə, hakimiyyətə, əqlə münasibətini müəyyən edib bizə hər zaman kömək edə biləcək qüvvənin obrazını şüurumuzda yaradır.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının şüurunda keçmiş nəsillərin empirik təcrübəsi əsasında formalaşmış ideal “Ata” obrazı Ümummilli Lider Heydər Əliyev fenomeni ilə əbədi olaraq bağlıdır.

Ulu Öndərin çıxışları artıq bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən təhlil olunmuşdur. Məsələn, N.Zamanov “Heydər Əliyevin nitqində sinonimlər” adlı məqaləsində dahi şəxsiyyətin sinonimlərdən məharətlə istifadə etdiyini qeyd edir. O, bu

haqda yazır: “Sinonim cərgələr böyük nətiqin dilində Ermənistanın təcavüzünün pisləməkdə, dünyaya bəyan etməkdə mühüm leksikoloji vahidlərdir: “Ermənistan-da olan ekstremist, terrorçu, separatçı, təcavüzkar qüvvələr çoxdankı niyyətlərini həyata keçirmək üçün 1988-ci ildə böyük fürsət əldə etdilər, bu fürsətdən məharətlə istifadə etdilər” (VII c. s. 274)” [3, s.6].

Bundan əlavə, N.Zamanov qeyd edir: “Heydər Əliyevin ecazkar nitqində sinonimlər mənanı daha dəqiq ifadə etmək üçündür. Sinonimlərin köməyi ilə böyük nətiq Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin dəqiq təsvirini verir: “Ancaq eyni zamanda bu elə bir böyük müharibə deyildir ki, beş il müddətində ona əncam, çarə tapılmasın, son qoyulmasın. Demək istəmirəm ki, bu, asan məsələdir. Bu müharibə təkcə Ermənistanla Azərbaycan arasında gedən müharibə deyil. Bu müharibəyə böyük xarici qüvvələr qoşulmuşdur. O, böyük siyasi proseslərlə bağlıdır. Bu müharibə başibəlalı Azərbaycanı parçalamaq, yenidən dağıtmaq məqsədi güdən böyük siyasi qüvvələr tərəfindən başlanıb” [3, s.6].

Qeyd etmək istərdik ki, Heydər Əliyev mükəmməl çıxışları vasitəsilə geniş xalq kütləsinin rəğbətini məharətlə qazanırdı. Bu zaman prezidentin nitqində müxtəlif dil vasitələri, xüsusilə identifikativ formulalar istifadə olunurdu. Siyasi diskursda kütlənin rəğbətini qazanmağın olduqca effektiv ritorik vasitələrindən biri identifikativ formulalardır. Bunlar dinləyicilərin, oxucuların özlərini danışan və ya yazan ilə, onun məxsus olduğu qrup və ya partiya ilə identifikasiya yəni eyniləşdirməyə sövq edən dil vasitələridir.

A.A.Filinskiyə görə identifikasiya prosesi siyasi kommunikasiya çərçivəsində müəyyən dil vasitələri ilə “Biz-diskurs”da realizə olunur (8, s.80). A.A. Filinskinin təqdim etdiyi üsuldan istifadə edərək Heydər Əliyevin çıxışlarında “Biz-diskursu” müəyyən etməyə cəhd edək:

1. Şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri . (Məsələn, “biz”, “bizim”);

Biz Türkiyədəki işlərin hamısını daim ürəkdən, qəlbədən, Türkiyəyə bağlı olaraq izləmişik. (Türkiyənin ədalət və inkişaf partiyasının sədri Rəcəb Tayyib Ərdoğan və onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşü, Prezident sarayı, 7 yanvar 2003-cü il).

2. Ümumilik və ya vahidlik mənasını bildirən leksemlər (Məsələn, “birlikdə”, “bütövlük”, “həmrəylik”). A.A.Filinskiyə görə, vahidlik konsepsiyasını eksplisit və implisit yolla ifadə edən partiya və hərəkətlərin adları buna ən tipik nümunədir [8, s.80].

“Ancaq seçki kampaniyasının gedişində, apardığımız işlər nəticəsində bu göstəricilər bizim xeyrimizə, Yeni Azərbaycan Partiyasının xeyrinə daha da yüksək olacaqdır. (Ölkəmizdə sosial-iqtisadi vəziyyət və 2003-cü il prezident seçkilərinə hazırlıq barədə məsələlərin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirədə giriş sözü, Prezident sarayı , 31 may 2003-cü il)

3. Topluluq mənasını bildirən leksemlər (Məsələn, “Dostlar”, “Yoldaşlar”, “Vətəndaşlar”, “soydaşlarımız”). Belə leksemlər vokativ və ya xitab-cümlələr formasında işlənilib birgəlik komponentini ifadə edir, hər hansı bir qrupa (sosial qrupa) aid olmaq konnotasiyası ilə işlənilir. Tez-tez belə leksik vasitələr, həmçinin etnonimlər siyasətçilər tərəfindən müraciət zamanı emotiv funksiya daşıyan sifətlərlə işlənilir; məsələn, “Əziz həmvətənlər!” [8, s.80].

A.A. Filinskinin nümunəsinə aşağıdakıları da əlavə etmək olar :

“*Hörmətli qurultay nümayəndələri!*”, “*Hörmətli qonaqlar!*”, “*Əziz dostlar!*”, “*Əziz soydaşlarımız!*”, “*Əziz həmvətənlər, hörmətli Azərbaycan vətəndaşları!*” (Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına müraciəti , 1 oktyabr 2003-cü il),

“*Hörmətli qurultay nümayəndələri!*” (Qafqaz Müsəlmanlarının XI qurultayında, 29 İyul 2003).

4. Etnonimlər (Məsələn, “azərbaycanlılar”, “türklər”, “naxçıvanlı”);

Ermənilər Azərbaycanda azərbaycanlıları qırıblar, Türkiyədə türkləri qırıblar. İndi deyirlər ki, guya türklər erməniləri qırır, soyqırım ediblər. Bu, doğru deyildir, yalandır. (“Ulduz” sarayında Türkiyənin ədalət və inkişaf partiyasının sədri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın şərəfinə ziyafətdə nitqi, 7 yanvar 2003-cü il)

“*Bunları ona görə demirəm ki, mən naxçıvanlıyam. Naxçıvanlı olmasaydım da, ağıdamlı, ya gəncəli olsaydım, yaxud şəkili olsaydım da Azərbaycanın prezidenti kimi, mən bu sözləri burada deyəcəkdim, çünki Azərbaycanın hər bir torpağı, hər bir qarışı millətini sevən, xalqını sevən həqiqi azərbaycanlı üçün eyni dərəcədə əziz olmalıdır*” (Naxçıvan Olimpiya İdman kompleksinin təntənəli açılış mərasimində nitqi (15 iyun 2002)).

Filinskiyə görə, “etnonimlərdən istifadə adresat qrupunu lokal əlamətlərə görə ayırmaq imkanı verir” (8, s.80).

5. Toponimlər (Məsələn, “Azərbaycan”, “Naxçıvan”, “ Bakı”);

Həqiqətən, mən Bakıda qalmaq fikrində deyildim, Naxçıvanı tərk etmək, sizdən ayrılmaq fikrində deyildim (Naxçıvan Olimpiya İdman kompleksinin təntənəli açılış mərasimində nitqi (15 iyun 2002) .

6. Müqayisə və bənzətmə bildirən kimi, təki, tək, qədər və s. qoşmaların işləndiyi birləşmələr (Məsələn, “Sizin kimi mən də”);

Sizin kimi, mən də hesab edirəm ki, may ayında Tehrana səfərim, həqiqətən dövlətlərimizin münasibətlərində çox böyük hadisəyə çevrilmişdir (İran İslam Respublikasının kooperasiya naziri Əli Sufinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşü, Prezident sarayı, 31 oktyabr 2002-ci il).

7. Danışanın digərlərini öz fəaliyyət sahəsinə cəlb etmək məqsədilə işlətdiyi dolaylı əmr ifadə edən qrammatik formalar. A.A.Filinski bu dil vasitələrinə misal olaraq Rusiya Prezidenti V.V.Putinin nitqindən misal gətirir: “*Пожелаем друг другу тепла, счастья, любви*” (V.V.Putinin Yeni il müraciəti , 31.12.2000) (8, s.80).

Biz isə Ulu Öndərin nitqindən bir misala nəzər yetirək:

“*Gəlin əvvəlcə biz Azərbaycan qazını Türkiyəyə aparıb çatdıraraq, Türkiyəni istənilən qədər təmin edək, Türkiyəyə qaz nəql etmək imkanlarımız artsın, sonra, əlbəttə, bizim fikrimiz gələcəkdə Avropaya çıxmaqdır*”(Trabzondan Bakıya qayıdarkən Binə Beynəlxalq Hava limanında jurnalistlərə verdiyi müsahibə (30 aprel 2002).

Yuxarıdakı cümlədə xəbərin əmr forması birinci şəxs cəmdə təklif, arzu, istək, məsləhət, çağırış bildirir.

8. Hər hansı bir sosial qruplara (Məsələn, “demokrat”, “liberal”, “proletar”, “kommunist”) aidiyyəti müəyyən edən xüsusi markerlər.(A.A.Filinski: 2002). Belə markerlərə siyasi affektivləri aid edirlər [8, s.81].

A.A.Filinski siyasi affektivlər haqqında Şeyqala (Şeyqal: 2000) istinadən qeyd edir: “Bu leksik vasitələr istiqamətlənmiş komponentlər kimi təmsil olunur.

Siyasi affektivlərin istifadəsi siyasi agentin identifikasiya olunmasına imkan yaradır, onun müəyyən qrupa aid edilməsini şərtləndirir. Öz sosial-siyasi konnotasiyasının (“mən özümüzküyəm”, “mən sizinləyəm”) köməyi ilə belə parol-sözlər suq-questiv funksiya daşıyır və natiqin özünü identifikasiya etmək istədiyi bu və ya digər sosial qruplar arasında uğur əldə etməsinə şərait yaradır” [8, s.81].

Məsələn, H.Əliyev 9 iyun 2002-ci ildə Rusiyaya işgüzar səfəri zamanı diasporun nümayəndələri ilə görüşdə söyləmişdir: *“Görüşsək də, görüşməsək də mən sizinləyəm, urəyim sizinlədir. Hər bir azərbaycanlı ilədir”*.

Bundan əlavə, emosional-ekspressiv vasitələr olan affektivlər haqqında “Siyasi psixologiya” kitabında yazılır: “Emosional qiymətləndirici sözlər (affektivlər) – emosional qüvvətləndiricilər olub, auditoriyanın dəyərlərinə istiqamətlərin və natiqə bir sıra aksioloji xarakterli şəxsi keyfiyyətləri: hikmət, təmkin, dindarlıq, mənəvi güc, dərdəşəriklik qabiliyyəti və sairəni aid edə bilirlər” [7, s.491].

Həmçinin, H.Əliyevin nitqlərində informativlik üstünlük təşkil edirdi. Ümummilli Liderin çıxışlarının mətnləri ölkəmizdə və dünyada baş verən hadisələr və reallıqları dəqiq təsvir edən sözlər, terminlərlə zəngindir. Heydər Əliyev xalqının mənafeyi üçün mühüm məsələlər haqqında daima fikir bildirirdi. Onun siyasi dilini geniş xalq kütlələri asanlıqla anlayıb qəbul edirdi. Beləliklə, prezidentin nitqində çətin anlaşılan terminlər, klişe, ümumişlək olmayan sözlərdən istifadə etməməsi, nitqdəki informativlik yükünün çox olması onu xalqa daha da yaxın edirdi. Bütün bunlar isə demokratik diskursun əsas göstəriciləridir. Əsl demokratik siyasi diskursun nümayəndəsi kimi Ulu Öndərin çıxışları yüksək dərəcədə rasionallıq, təmkinlə xarakterizə olunur. O, rəsmi iqtidar nümayəndəsi olaraq həm dövlət hakimiyyətinin mövqeyini, həm də əsl demokrat kimi öz şəxsi fikrini ifadə edirdi.

Habelə, H.Əliyev böyük xarizmaya malik siyasi lider olaraq xalq kütləsinin simpatiyasını asanlıqla qazanmaq qabiliyyətinə malik idi. Maks Veber “xarizma” sözünü aşağıdakı kimi izah edir: “Fövqəltəbii, fəvqəlbəşər qüvvələr tərəfindən verilən və ya ən azından digər insanlara xas olmayan xüsusi qüvvələr və əlamətlərlə fərqlənən, qeyri-adi qəbul olunan şəxsi keyfiyyət” [5, s.55].

Akademik Ramiz Mehdiyev Heydər Əliyev kimi dahi şəxsiyyətlərin xarizmatik xüsusiyyətlərə malik olması haqqında yazarkən Maks Veberə istinad edərək qeyd edir: “Məşhur alman sosioloqu Maks Veber tarixi şəxsiyyəti və siyasi rəhbəri üç tipə böldü: ənənəvi siyasi rəhbər, leqal siyasi rəhbər və xarizmatik (Allah tərəfindən şövqləndirilmiş) liderlər. Onun fikrincə, üçüncü tip – xarizmatik liderlər dövlətquruculuğu işində daha çox və daha dərin iz qoyurlar” [1, s.533].

Həmçinin, R.Mehdiyev üçüncü tip xarizmatik liderlər haqqında qeyd edir: “Məhz bu şəxsiyyətlər xarici qüvvənin yox, bilavasitə öz daxili gücünün hesabına hakimiyyətə gəlirlər. Bu liderlər tarixin axarını dəyişərək, onu ümummilli və ümumdövlət mənafeyinə uyğun istiqamətə yönəldirlər. Onlar dirçəlməkdə olan dövləti, onun daxili və xarici siyasətini formalaşdıraraq, bəşəriyyətin tarixində silinməz iz buraxırlar. ABŞ-da Corc Vaşinqton, Türkiyədə Mustafa Kamal Atatürk, Fransada general Şarl de Qoll, Böyük Britaniyada Uinston Çörçill, Almaniyada Konrad Adenauer, Hindistanda Cəvahirıl Nehru, Azərbaycanda isə Heydər Əliyev kimi nadir tarixi şəxsiyyətlər adi məkan və zaman ölçüsünün fəvqündə duraraq, ümummilli və ümumdövlət maraqlarını daha üstün, daha prioritetli hesab edərək, ölkələrini ağır böhranlardan

xilas etmiş, inkişaf etdirmiş, millətlərini dirçəltmiş, gələcək nəsillər üçün milli birlik ideyası və yeni təfəkkür modeli yaratmışlar” [1, s.534].

R.Mehdiyev “Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar” kitabında Heydər Əliyevin quruculuq fəaliyyəti haqqında yazır: “Onun başlıca keyfiyyəti quruculuq fəaliyyətidir. Heydər Əliyevin heyranedici uzaqgörənliyi, titanik fəaliyyəti sayəsində müasir müstəqil Azərbaycan dövləti yaradılmışdır. O, ölkənin dövlət müstəqilliyinin sarsılmazlığını və dönməzliyini, Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafını təmin etmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycanın bu gün də irəlilədiyi yolu açmışdır” [2, s.574].

Heydər Əliyev əhalinin ondan gözlənilən rolla bağlı ümidlərini daima doğruldur, siyasi diskursun əsas iştirakçısı kimi adresatlardan yəni auditoriyadan kəskin şəkildə ayrılmırdı.

Heydər Əliyev fenomeni haqqında Mixail Qusman "Lider formulu" adlı məqaləsində Ümummilli Liderin olduqca xoş və həssas müsahib olmasını qeyd edir. M.Qusman Ulu Öndər haqqında yazır: “Bir peşəkar jurnalist kimi mənim üçün belə görkəmli şəxsiyyətlə söhbət etmək, onun zəka oyunu, mükəmməl məntiqi, heyranedici yaddaşı, parlaq təsirli metaforalarını müşahidə etməkdən gözəl heç nə ola bilməz. Lakin ən əsası, Əliyev olduqca səmimi idi” [6, s.57].

Mixail Qusman məqaləsinin sonunda aşağıdakıları qeyd edir: “Onun həyatının yüksək məqsədi müstəqil Azərbaycandır. Bu isə əbədidir.” [6, s.59]

Deməli, Heydər Əliyev öz xarizması, səmimiyyəti, hüdudsuz intellekti ilə geniş kütlələrin - uşaqdan böyüyə qədər hamının sevgisini əldə etmək bacarığına malik lider idi. Onun xarizmasının ayrılmaz bir hissəsi isə mükəmməl nitq qabiliyyəti, çıxışlarında dil vasitələrindən məhəratlə istifadə etməsidir - O, böyük nətiq idi. Öz xalqının azad və firavan yaşayışının təminatçısı olmuş Heydər Əliyev tarix, fəlsəfə, mədəniyyət və digər sahələrdə mükəmməl biliyə malik idi. Müstəqillik dövrü siyasi diskursunun yaranmasında müstəsna rol oynayan Ümummilli Liderin müdrik kəlamları həm indiki həm də gələcək nəsillərin tərbiyəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ulu Öndərin çıxışlarının məzmununu tədqiq edərkən həmin diskurs nümunələrində əsas məfhumun məhz Azərbaycan konseptinin inkişaf dinamikası olduğunu görə bilərik. Əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycanda milli siyasi diskurs və siyasi dilin yaradıcısı xalqımızın tarix yaddaşında və qəlbində ideal siyasi lider, xalqın atası rolunda çıxış edən şəxsiyyət Ulu Öndər Heydər Əliyev olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. I cild, Bakı: “XXI – Yeni Nəşrlər Evi”, 2006, 624 s.
2. Mehdiyev R.Ə, Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar, Bakı: 2006, 583 s.
3. Zamanov N. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar institutu, “Elm və təhsil” Bakı: 2014, s. 3-7
4. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социоллингвистика: Учебник для вузов. М.: 2001, 315 с.
5. Вебер М. Харизматическое господство//Психология и психоанализ власти. Т.2. Хрестоматия. Самара: 1999, с. 55-68
6. Гусман М. Формула лидера, "Baku", № 23 (май-июнь, 2011) с. 57-59
7. Деркач А.А., Жукова В.И., Лаптев Л. Г. Политическая психология. М.: 2003, 858 с.

8. Филинский А.А. Критический анализ политического дискурса предвыборных кампаний 1999-2000 гг. дисс.канд.фил. наук, Тверь: 2002, 163 с.
9. <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/socialnoe-povedenie.html>

Summary

The role of the National Leader Heydar Aliyev in the formation of the political discourse in the independence period

The given article is devoted to the analyses of speeches made by National Leader Heydar Aliyev. The author analyzes the "We-discourse" in the president's speeches, according to the method provided by F. F Filinski. The author also noted that Heydar Aliyev was the founder of the political language in Azerbaijan.

Резюме

Роль общенационального лидера Гейдара Алиева в формировании политического дискурса периода независимости

Данная статья посвящается анализу выступлений Общенационального Лидера Азербайджанского народа Гейдара Алиева. Автор статьи анализирует «Мы-дискурс» в выступлениях президента по методике, представленной Ф.Ф.Филинским. Также автор отмечает, что Гейдар Алиев является создателем политического языка в Азербайджане.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Abdullayev
DİN-in Polis Akademiyası
"Dil hazırlığı" kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.11.2016

SÖZ SIRASININ PSIXOLINQVİSTİK ŞƏRHİNƏ DAİR

Açar sözlər: *söz sırası, sxemləşdirmə, strukturlaşdırma, ierarxiya, yaradıcılıq, simvolik təfəkkür*

Keywords: *word order, framing, structuralism, hierarchy, creativeness, symbolic mindedness*

Ключевые слова: *порядок слов, схематизация, структурирование, иерархия, творчество, символическое мышление*

Təfəkkür vahidi olan cümlənin formal-qrammatik münasibətləri, semantik təşkilində iştirak edən dil vasitələri və sintaktik strukturu canlı nitq zəncirinin kommunikativ xarakterinin təşkelediciləridir. Canlı nitqin intensional xüsusiyyəti kommunikativ hadisələri və kommunikativ münasibətləri özündə ehtiva edir və cümlələrin anlanılması və anlanılmaq üçün transformasiya olunması sadə və mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların dekodlaşmasını tələb edir.

Təfəkkürün simvolik funksiyaları haqqında rəylərə [2; 3; 4] görə anlama prosesində problemlər fikrin sözə olan münasibətində, intellektin genezisindən, sintaqm və sintaksisin struktur elementlərindən həmçinin söz sırasından ibarətdir.

Nitq təfəkkürünün simvolik funksiyaları haqqında geniş psixoloji təhlil aparan L.S.Vıqotski hesab edirdi ki, mənalar hadisə kimi nitq təbiətinə malikdir və təfəkkür sahəsinə aiddir.

Təfəkkürün vahidi olan cümlə mürəkkəb nitq deyimi olub müəyyən struktura və sıraya malikdir. Canlı nitqdə istifadə olunan *ay batır, uşaq yatır, it hürur, ağac yarpaqları* və s. kimi sadə cümlə tipləri insanın nitq intensiyasının kommunikativ ifadə formalarıdır.

Belə sadə cümlə tipləri vahid struktura malik olmaqla psixoloji aspektdə təfəkkürün qrammatik strukturuna müvafiqdir, mübtəda və xəbərdən ibarət olub bir mənalı olaraq soldan sağa anlama prosesində hərəkətlərin istiqamətinin müəyyən edilməsi və hadisənin dərk edilməsi, ünsiyyət fəaliyyətində kommunikativliyin idraki-informativ xarakterini bildirir.

Söz sırasının psixolinqvistik şərhə nitq və təfəkkür, dil və şüur hadisələrinin ən çox maraq doğuran problemlərindən biridir, ona görə ki, söz sırasının müxtəlif dil ailələrində müxtəlif cür sıralanması dilin təfəkkürə təsiri məsələsində **SP** münasibətlərinin təfəkkürün inkişafına təsirinin müxtəlif istiqamətlərdən şərhə opponentlərin sayını artırır.

Təfəkkürün istiqaməti struktur etibarlı ilə cümlənin strukturunda inikas olunan anlama prosesinin informasiya dayaqlarını təşkil edən, real aləmdən transformasiya olunmuş və Piagenin dili ilə desək “simvolik funksiyalar”, “təfəkkürün mənbələri” kimi [5, s.325-328] cümlə haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına səbəb olur. Çünki təfəkkür dili önləməklə ona geniş iştirakı azadlıq versə də simvolika, təfəkkürün azadlığını işarələrin obyektiv və intellektin fərdi davranışları ilə ona məhdudiyət qoyur.

Təfəkkürün struktur verə biləcəyi və ya simvolik işarələrin strukturlaşdırdığı təfəkkür, təəssüratdan keçirilmiş təsəvvürlərdən ibarət informasiya dayağına malikdir. Bu təəssüratların determinantları real aləm və ya insan idrakının məhsulları ola bilər ki, onlar da fəlsəfənin əsas məsələsi olan ruhun təbiətə, təfəkkürün varlığına ona münasibəti kontekstində subyektiv istiqamətdən doğan psixikanın inkişafını motivləşdirən fenomenlərdir.

Təəssüratın təfəkkür fəaliyyəti üçün nə dərəcədə mühüm rol oynadığını psixologiya belə başa düşür. Təəssüratların görmə, eşitmə, hiss, fəal toxunma və temperatur növləri insanın fəaliyyəti prosesində formalaşır, təəssüratlar həmçinin ümumiləşmə xüsusiyyətinə malik olmaqla qavrayışdan fərqlənir və oxşar elementlər üzərində ümumiləşmə qabiliyyətini həyata keçirməli olur və bu proses sözlərin köməyi ilə həyata keçirilir. Təəssüratlar qavrayış əsasında yarandıqda hissi məlumatları daşıyır və cümlə yaradıcılığında əyani, obrazlı elementlərin çoxluğu ilə seçilir, təfəkkürdə fikri fəaliyyətin əsasında əyani obrazlar dayanır və onlar cümlə yaradıcılığında fikri fəallığın əyani dayaqlarını təşkil edir (Fikirlərin predmet əsası cümlənin əyani strukturunu qurur).

Təəssüratlar mənalandırılmasa anlanılmır. Mənalandırma təfəkkür hadisəsi olsa da məna daşıyan təəssüratlar gerçək dünyadan trans olunduğuna görə real struktura malikdirlər. Obyektiv məna təəssüratların əyani bazasını təşkil edir, konkret subyektiv anlam isə obyektiv mənaya aid olan şəxsi münasibət olub sıralanması, strukturlaşması şəxsiyyətin psixoloji strukturunun – kollektiv şüursuzluqdan, fərdi şüursuzluqdan, şüurdan və kollektiv şüurdan asılıdır.

Obyektiv mənaya subyektiv münasibət psixikanın əsrlər boyu canına çəkdiyi, özünə hopdurduğu və nəticədə, ortasından ağ işıq keçirilməklə “prizma” kimi rəngarəng həyati çalarlarının proyeksiyasını verən psixika anlaşılan şeyləri sıralayır.

Təfəkkürün binar oppozisiyalardan ibarət prosesləri, şeyləri ağ-qara, acı-şirin və s. kimi düzərək sıralayır və bu təfəkkür üçün təbii prosesdir, bu idraka sınırlanmış prinsip deyil, insan dünyanı sıralayaraq anlayır.

L.S.Vıqotski yazırdı ki, fikrin predmet əsası olmasa onu anlamaq çətindir və təfəkkür fəaliyyətində fikirlərin əyani əsaslarının tapılması fikri prosesin tərkib hissəsidir.

Təfəkkür əsasında formalaşmış təəssüratlar mücərrədlik səviyyəsinə görə fərqlənir və yuxarı sıra obrazlar şəklində mövcud olur. Mücərrədliklə bağlı obrazların sırasının konkret əlamətləri azdır və insan bəzən kommunikativ situasiyalara daxil etdiyi belə obrazlar ancaq situativ-kontekstual mənadan başqa digər mənaya nitq aktının köməyi ilə nail ola bilər.

Təəssüratlar təfəkkür proseslərində dilin köməyi ilə konkret, formal, detallandırılmış formalar almaqla qeyri-müəyyəndən-müəyyənliyə, fraqmentarlıqdan tamlığa, yayğınlıqdan sərhədlənmiş dil formalarına və növ dəyişikliyinə uğrayır. Cümlə yaradıcılığında hər cürə obrazın kommunikasiyadan asılı olaraq mənalınmasına səbəb təfəkkürün yaradıcılıq xüsusiyyətinə xarakterik olan birləşməzin birləşdirilməsi, natamamın tamamlanması kimi fikri hərəkətlərdir.

Cümlə yaradıcılığında istifadə edilən təsəvvürləri müəyyən etmək üçün bir misala müraciət edək: *“Qarakəlləlioğlu camaatın arasında yalnız Qara kişiyə baxıb qırx-əlli il bundan qabağı xatırlaya-xatırlaya güliümsəyirdi. Arvadı uşaqları da ya-*

nında dərədən çıxdılar. Qarı onları görüb nəşə dedi ki, damarları çıxmış qollarını oynada-oynada yerində dingildədi. Onları görüb at da dərənin qaşından qayıdib otlaya-otlaya yaxınlaşdı. Goy it də gəlib uşaqların yanında quyruğu üstə şöngüyüb, ləhləyə-ləhləyə qaşa düzülmiş camaata baxdı. Çox-çox uzaqlardan iyirmi-otuz ilin arxasından görünən tanış üz. Qara kişini yolun yarısında saxladı” [1, s.292].

Qeyd etdiyimiz bədii parçaya əsasən təsəvvürlərin klassifikasiyasını versək aparıcı analizatorların iştirakı (görmə, eşitmə), ümumilik səviyyəsinə görə (təkcə və sxematikləşmiş), əmələ gəlmə yerinə görə (duyğu, qavrayış, təxəyyül və təfəkkür) obrazlar iradi gücün hesabına ixtiyari obrazların cümlə yaradıcılığının emosional təsirlərini artırmaq üçün istifadəsinə görə fərqləndirməklə biz bədii obrazın yaradılması ilə qarşılaşırıq.

Zamanda baş vermiş hadisələr haqqında təəssüratlar kontekstin situasiyasına və bədii obrazın subyektiv anlamına müvafiq olaraq məkan münasibətləri daxilində obrazlaşmış ifadələrin gücünə nəqli ardıcılıq yaradılır ki, zaman və məkan kontekstində məna ünsiyyətə girənlər arasında kommunikativliyi təmin etsin, baş verən hadisənin anlanılması üçün seçilmiş idraki üsul resipasiya xarakteri daşısa da təəssüratların istiqaməti keçmişdən indiyə hesablanıb ki, fikirləşmə prosesində düşüncənin intizamı pozulması və növbəti faciənin yaranmaması üçün tərəflər arasında qarşılıqlı anlama yaransın, ölümdən, qandan, qaçmaq kimi razılaşıdırılmış tərəfdaşlıq, subyektlərin anlaşılıqlı rəftarlarında özünü biruzə versin. Təəssüratlar anlama prosesində iştirak edərək (hafizənin koqnitiv bloklarında konseptlər fikri fəallığın çıxış nöqtələri olaraq) onun müsbət və ya mənfi nəticələnməsinə səbəb olur. Anlamanın proses kimi gedişatının nəticəsi müsbət və ya mənfi olması bu təfəkkür hadisəsinin qanunauyğunluğudur və sözün sırasını pozmur.

Cümlə yaradıcılığında iştirak edən təəssüratların fikirdə yaradılmış obrazlarının əyani təsirləri ilə yanaşı mücərrəd obrazlar da iştirak edir. Lakin ilkin tələbatlar əyani-əməli, əyani-obrazlı xarakter daşdığından cümləni strukturlaşdırmaq üçün fəaliyyət kateqoriyası paradiqmasında motiv-məqsəd, bihevizmizmdə isə stimullaşdırma kateqoriyaları əsasında izahı yetərincə maraqlı problemlərin sayını artırır.

Kiçik bədii parçanın psixolinqvistik təhlili göstərir ki, diskursda məkan və zaman daxilində baş verən hadisələr şəxs əvəzlilikləri mən, sən və o arasında paylaşılaraq məkanın quruluşuna uyğun yerləşmiş şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qapalı (qapalı mətn olduğu üçün) harmoniyası Daxili Məndən başlayaraq reallığa istiqamətlənmiş baş verən hadisələri anlamaq üçün zamanın bir və məkanın 3 ölçülü-yündə təəssüratları nizama düzmək üçün istifadə edilmişdir. Hadisələrin sadə, nəqli, təfəkkür prosesləri üçün mümkün olan anlanılmasının bu ixtiyari düzümünə səbəb fikirləşmə prosesində iştirak edən zəngin təəssüratların sıralanmış düzümüdür ki, prosesin nəticəsi ruhu rahatlayır.

Sıxışdırılmış arzu və meyllər təəssüratların təsiri altında oyanaraq həzz və iztirab qarşılığı yaradaraq xatirələrin zaman ardıcılığını və məkanda yerdəyişmələrinə uyğun olaraq metaforik ifadə tərzini taparaq etibarlılıq simvolu olan və daxili inamın əyaniliyini təmin edən, sosial persepsiya üçün yetərli olan, dil elementlərinin ardıcıl durumunun sırasını stimullaşdırır ki, tərəflər bir-birini yarım sözdən anlasın.

Biz bədii mətn parçasında təəssüratların interioziasiyası ilə bağlı təfəkkür hərəkətlərinin çox geniş aspekti ilə tanış olduq ki, bu hərəkətlər dil və təfəkkür

arasında müəyyən münasibətlərin yaranması ilə bağlıdır. Fəaliyyət kateqoriyasına görə bu hərəkətlər mənaya çevrilərək sözün hissi əsasını təşkil edirlər və üzərində iş görülmüş predmetin strukturuna uyğun idrakın qanunlarına görə sözdə strukturlaşırlar.

J.Piajenin də bu kontekstə fikirləri bizim təhlil üçün yetərinə nəzəri baza təşkil edə bilər. J.Piajeyə görə dilin mənimsənilməsində ilkin mərhələ, əşyavi məntiqi əməliyyatlara yiyələnmək və deyimin məntiqinin elementlərinin formalaşması, əməliyyatların məntiqinin təsir marağı doğurur.

Piajeyə görə dilin mənimsənilməsi məqamında intellekt dəyişmələrə məruz qalır. Birincisi, intellektdə təəssüratların əldə edilməsi, ikincisi təəssüratların sxemləşdirilməsidir. Dildən asılı olmayan təəssüratlar, müvafiq jestlərə və təəssüratlara uyğun, müəyyən hərəkətlərlə müşayət olunan oyun simvolları mühüm funksiya yerinə yetirir. Beləliklə təəssüratlar, ona müvafiq sxemlər (konseptlər) və onu müşayət edən jestlər dildən asılı olmasa da simvolik oyun rolunu oynayır. Piajenin təhlilindən görüldüyü kimi dil forması almamış bu nitq hərəkəti müəyyən struktur elementlərinə malikdir və intellektual davranışda konseptlər dillə bərabər yaranan simvolik oyunlarda iştirak edir [5, s.325-335].

Simvolik oyunlar kommunikativ xarakter daşıyır, uşaq tərəfindən anlaşılmış və icra edilən imitativ, təktərkibli rəftarla ifadə olunan predikativ hərəkətlərdir.

Demək təəssüratların sxemləşməsi, konsept kimi intellektual davranışda mövqeyi, simvolik oyunlar və jestlərlə müşayəti nitq hərəkətlərinin əsasını təşkil edir, ilkin məna daşıyan hərəkətlərdir və anlaşılmazlığa tələbatı duyulan insan idrakının gerçəklikdən subyektiv transformasiya olunaraq nitq hərəkətləri ilə mənalandırılaraq kommunikativ niyyətə ötürülmüş ilk tələbatlar haqqında struktur yarıdıcısı, məna sıralaya bilən davranış tərzidir.

Təəssüratların sxemləşməsi və ya qruplaşması intellektual prosedurlarla əsas əlamət əsas əlamətlə, əsas əlamət qeyri-əsas əlamətlə, qeyri-əsas əlamət qeyri-əsas əlamətlə birləşərək dilin məzmununu təşkil edən təəssüratlar qatını müəyyən edirlər. Bu təəssüratlar struktura malik olub U.Skota görə koqnitiv strukturların “həndəsi modelini” yaradan və “vizual obrazlar üstəgəl verbal əlamətlərin məcmuu” prinsipi kimi şərhə olunurlar. Visual, eşitmə və semantik obrazlar arasında əlaqələr təəssüratların struktur xarakteristikasının daha mürəkkəb struktur xüsusiyyətləri olmaqla ilkin aşağı sıra struktur xarakteristikalarını yaradır [7, s.90-91].

Bu təəssüratlar qrupu valentlik, assosiativ, binar oppozisiya və mənfi induksiya qanunlarına tabe olaraq cümlənin əsas və ikinci dərəcəli üzvlərinin fikri proseslərdə sırasını müəyyən edirlər. Cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri, həmçinin köməkçi sözlər, ədat, bağlayıcı, şəkilçi, suffiks, prefiks, hal şəkilçiləri, mübtədə və feil zonasına daxil olan feili sifət və feili bağlama tərkibləri, gerundlar əlamətlərin əsas və qeyri-əsas xüsusiyyətlərinin sintezi olmaqla cümlədə fikrin ierarxiyasını strukturlaşdırır və psixologiyanın niyə sualına cavab verirlər ki, nə üçün mübtədə xəbər baş üzvlər, təyin, tamamlıq, zərflik və say ikinci dərəcəli üzvlərdir və daşdıqları mənalara fikrin anlaşılmazlığına yardımçı olmaqla nə qədər zəruridirlər və ümumiyyətlə onlarsız keçinmək olarmı? Bəlkə kommunikativ proseslərdə N.Xomskinin təbirincə hər şeyi insanda olan qrammatik konstruksiyaların və ya qrammatikanın universallığının ixtiyarına buraxmaqla anlamının tanımaq, bilmək,

eyniləşdirmək, interaksiya, empatiya kimi səviyyələrindən yan keçməklə başa düşmək görüntüsü yaradan insana ixtiyarilik verək?

Təəssüratların sxemləşməsi, onu müşayət edən jestlərin və simvolik oyunların mənə dolu hərəkətlərlə məntiqi əməliyyatları, intellektual strukturlarda konseptlər kimi mövcud olmaqla onlara, anlanılası asan struktura malik əvvəlcə sadə (baş üzvlərdən ibarət), sonra isə mürəkkəb metafizik davranış formaları kimi nitqdə təzahür edir. Sxemləşmə, sıralanma, strukturlaşma təfəkkürdə hərəkətlərin köməyi ilə həyata keçirilir və stereotipləşərək cümlə yaradıcılığı üçün ilkin struktur əsas yaradır. Beləliklə, insan anlaya biləcəyi və s. mövcudluğunu təmin edən ilkin bioloji xarakterli hadisələri sıraya düzməyə çalışır. Niyətdən asılı olan ilkin simvolik oyunlar və ya digər nitq hərəkətlər subyekt və predikatdan ibarət uşaq təəssüratının qrammatik-konstruksiya üçün əsas vermək davranışdır və ona görə davranışdır ki, bu uşağın ilk 7-9 aylığında həyata keçirdiyi hər hansı hərəkətdir və bioloji tələbatla bağlıdır. Mövcud olmaq üçün ilkin olan şeylərə yiyələnmək üçün insani təhrik edən tələbatlar psixoloji amil kimi həm bihevizizm, həm də fəaliyyət nəzəriyyəsinin fəallığın təhrikçisi kimi ilkin elementləridir.

Stimul-reaksiya və sabit gözləmələrlə hüdudlanan bihevizizm üçün fəallığın mənbəyidə iki nəfərdən ibarət birgə davranışın “Mən acam” kimi bioloji tələbatın ödənilməsi ilə bağlı olan aktdır. Bu bioloji tələbatın metafizik ifadəsi mübtəda (**S**) və xəbərdən (**P**) ibarətdir. Sabit gözləmə isə subyektiv fəallığın nəticəsi olaraq sabit gözləmənin bioloji təmin edilməsidir.

Nəticədə bihevizizmə görə insanın ilkin bioloji tələbatı Stimulun (**S**) ifadəçisi subyekt, onun hərəkəti (**V**) nəticəsində əldə edilən **O** tamamlıqdır. Bioloji tələbatın metaforik anlamı bihevizoriyal davranış üçün **SVO**-dan ibarət ardıcıl sıradır ki, insanın aqlığının dillə ifadəsinin ən anlaşıqlı variantıdır.

Fəaliyyət kateqoriyasına görə bu bioloji tələbat motiv → məqsəd vektoru daxilində subyektin fəallığı ilə həyata keçirilən işdir. Bu nəzəriyyə üçün də işlək ilkin tələbat olan “Mən acam” modelidir və onun insanın hərəkətlərini motivləşdirmə gücüdür.

Demək, təfəkkür həm gerçəkliyə, həm də gerçəklikdə baş verən hadisələrə insani münasibətin, fəallığın məhsuludur. Təfəkkürün aşağıdan-yuxarı, sadədən-mürəkkəbə, induksiyadan-deduksiya və ya əksinə, binar oppozisiyaları, mənfə induksiya qanun, interferensiya və digərləri “...*təbii hadisələrin qanunauyğunluqları deyil, subyektiv varlıq forması olan sosial hadisədir. Təfəkkürün bu xüsusiyyəti onun işarəvi fəaliyyət formasıdır və universallığı ilə bağlıdır. Zəhiri, tələbatlardan doğan fəaliyyət, onun məntiqi əməliyyatlarının daxilə keçirilməsi... fəaliyyət və təfəkkür arasında genetik əlaqələrin nəticəsidir*” [3, s.19].

Anlama təfəkkür prosesi olub adətən obyektiv mənə və subyektiv anlam arasında gəlişmələrdən ibarətdir. Mənalandırma və anlam yaratma anlamının prosesual nəticəsidir, həmçinin bu proseslər sosial və subyektiv formalar kimi mövcuddur, mütləq ümumişlək forması təfəkkürün universal qanunauyğunluqlarında təsbit olunub ki, bu da ümumbəşəridir. Anlanılan şeylər, hadisələr, reallıqlar prosesin nəticəsi kimi doğrudur. Fikirləşmə prosesi nəticəsində insan anladıklarını subyektiv nizama düzərək sıralaya bilir.

Anlama prosesində təəssüratların konseptlər kimi sxemlərdən ibarət şərhini verərkən belə hesab edilir ki, təəssüratlar aşağı obrazlar sırası olmaqla əyaniliyinə görə fərqlənməklə, həm də hərəki obrazlara malikdirlər, çünki təfəkkürün ümumi-qanunauyğunluğu kontekstində o fəaliyyətin idraki çevrilmiş formasıdır və bu əməliyyatlar prosesi həmçinin anlamaya da xasdır. Bu mənada aşağı obrazlar sırası təəssüratların sxemlərinə uyğun olaraq, anlamının subyektiv formasının məntiqinə müvafiq sıralanaraq əsas əlamətlərin sintezinə uyğun ümumiləşir və ya qruplaşır. Əsas əlamətlər əsasında ümumiləşmiş obrazlar sırası sözlü təfəkkür üstünlüyü ilə ierarxiyanı yaradırlar ki, bu zaman idrak prosesləri yəqin ki, dilsiz ötürmədi. Şərh etdiyimiz aşağı və yuxarı obrazlar sırasının əyani və verbal davranışları təfəkkürün idraki ierarxik quruluşu üçün xarakterikdir və bu anlama prosesinin özünü və prosesin gedişində müəyyənləşir.

Təəssüratların sxemləri, aşağı obrazlar sırası, əşyalar üzərində aparılan fəaliyyət və onun daxilə keçirilmə məntiqi verbal təfəkkürün strukturlaşmasına səbəb olur və subyektiv təsirdən xali deyil.

Slavyan və roman-german dil qrupları üçün linqvistik tipologiya sistemi SVO-dan ibarətdir.

A.R.Luriya zamanında əldə etdiyi nəticələri ümumiləşdirərək belə qərara gəlmişdir ki, “...rus dilinin qrammatik konstruksiyaları (başqa hind-avropa dilləri kimi) mübtədə (və ya hərəkətin subyekt) birinci yerdə dayanır, tamamlıq (və ya obyekt, hərəkətin istiqamətləndiyi obyekt) sonuncu yerdə qərar tutur. Söz sırasının belə müvafiqliyi ilə şeylərin sırası konstruksiyaları anlama üçün asanlaşdırır” [4, s.176-117].

Qrammatik konstruksiyaların dekodlaşması fikri proseslərlə mənanın anlaşılmasında yeganə dayaq nöqtəsidir, və bu verbal təfəkkürün ifadəsində söz sırası vasitəsi ilə aktuallaşır. Qrammatik dekodlaşma təfəkkürün verbal-struktur dekodlaşması olub söz sırası ilə nisbi olaraq məhdudlaşır.

Söz sırasının dəyişməsi anlamı çətinləşdirir və biz belə hallara D.Slobin və D.Grinin “Psixolinqvistika” əsərində də şahid oluruq. Onlar qeyd edirdi ki, “...inkar cümlələri təsdiq cümlələrə nisbətən daha çox zaman sərfi və çoxlu səhvlərlə müşayət olunur, burada çətinliklər daha çox intellektual davranışla bağlıdır” [6, s.75].

Sintaktik konstruksiyaların müxtəlifliyi, anlam inversiyaları, qrammatik konstruksiyaların dönərliyi və dönməzliyi söz sırasını pozduğu üçün anlamaya mane olan linqvistik hadisələrdir.

Anlamının söz sırasını qabaqladığını və həm də onsuz başlanğıcın, prosesin və nəticənin olmadığını nəzərə alsaq, qeyd etmək istərdik ki, cümlənin söz sırasının qrammatik konstruksiyaların psixoloji ekvivalenti bioloji, etnopsixoloji məzmunu malik koqnitiv bloklardır və linqvistik topologiyadakı fərqlər SVO, SOV, OSV, OVS, VOS, VSO xalqların inkişafından asılı olaraq fərqlənir.

Subyektdən sonra predikatın yerləşməsi hərəkətdən ibarət təfəkkür üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tamamlığın subyekt və predikat arasında yerləşməsi fikirləşmə prosesində zaman itkisi ilə müşayət olunduğundan bu bəzən düşünmə prosesini ləngidir, çünki 15-20 saniyə davamlılığı olan qısamüddətli hafizənin cümlə yaradıcılığında iştirakı dinamizmi tələb edir.

Təfəkkürün binar oppozisiya, mənfi induksiya, assosasiya struktur universalilər kimi qanunları ilə yanaşı insanın ruhi mövcudluğunun və ruhi rahatlığının təminatı olan anlama bir proses kimi onun təbiətindən irəli gələn qanunauyğunluqdur ki, insanlığın yaşam tərzi onsuz mümkün deyil.

Lakin intellektual fəaliyyətin yüksək formaları işarəli əməliyyatlarla vasitələ-nərkən vasitəsiz intellektual əməliyyatdan fərqlənir. “*Siqnativ strukturlar (işarə-nin aktiv işlənməsi ilə bağlı olan) yüksək davranış formalarının qanunları əsasında qurularaq elementar proseslərin assosiyativ strukturları ilə eyni deyil*” [2, s.135].

İntellektual fəaliyyətin xüsusiyyətlərini araşdıran L.S.Vıqotski daha sonra qeyd edirdi ki, nitqin özü təmiz assosiyativ rabitələrə əsaslanmayıb o işarə ilə intellektual əməliyyatlar arasında münasibətə istinad edərək yüksək intellektual proseslərə xarakterik olan əlamətləri ehtiva edir.

Linqvistik topologiya qrammatik konstruksiyalar üçün məlum ümumprin-siplərdir. Lakin dil tarixinə aid bəzi yazılı mənbələrə müraciət edərkən bu prinsip-lərin tarixi inkişafın sınağına hədəf olduğu bəlli olur.

Türkdilli xalqların “Dədəm Qorqud haqqında” dastanında, Roman-german dilləri qrupuna aid olan “Roland haqqında nəğmələr” və Slavyan dili qrupuna aid olan “İqor polku haqqında” dastanlarda nəqli cümlələrdə bu topologiyanın tipik xarakteristikalarına az-az hallarda rast gəlinir. **SOV** – **svo** ya **və** ya **SVO** – **sov** ilə tez-tez əvəzlənir.

Belə çıxır ki, linqvistik topologiya da zamannın təsirinə malik davranış for-malarının simvollaşdırılmış modeli olmaqla kommunikativliyin təsiri altında tək-milləşmişdir və ya anlamının asanlıığı üçün bu topoloji model dil tarixinin inkişaf-ından asılı olmuşdur. Subyektdən sonra obyektin və ya predikatın yerləşməsi in-tellektin inkişafından asılıdır və topologiyanın əsasında xalqların iqtisadi-sosial inkişafı dayanır.

Yuxarıda qeyd olunanlar ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, cüm-lənin söz sırası anlamının subyektiv məzmunundan – mənadan ibarətdir ki, mənə da predmet üzərində fəaliyyət nəticəsində yaranmış hərəkətlərin ierarxiyasında ibarət çevrilmiş subyektiv hərəkətlərdir və təfəkkürün həm obyektiv, həm də subyektiv idraki və ixtiyari davranışının nəticəsində söz sırası anlamadan asılıdır, insan anladığı-nın ətrafında sıra və nizam düzür ki, dərk etdiyindən həzz alsın. Həzz isə yaradı-cı şəxsiyyətin psixoloji tiplərindən birinin başlıca xüsusiyyətidir. Qeyd etdiyimiz kontekst daxilində cümlə model deyil, şəxsiyyətin real dünyasının intellektual dav-ranışının metafizik dərk formasıdır. Təfəkkürün azadlığının və fikrin hərəkətinin müəyyənədicə amillərindən olan mental təcrübənin strukturundan yararlanan anlama prosesi irreal dünyanı subyektiv olaraq anlamını mənadan yaradaraq ona düzüm ve-rir. Bütün dünya xalqları üçün dil situasiyaları eyni olduğu halda kontekst fərqli ol-duğundan onun içərilənmiş təcrübələrinin nəticələri də fərqlidir.

Biheviorizm, fəaliyyət kateqoriyası və koqnitiv yanaşmalar insanın ilkin tələbatlarının işarələrlə ifadəsində bioloji davranışın sosial inikaslarında açmaq və ehtiyacı ödəmək üçün atılan hərəkəti addımları təfəkkürün obyektiv və subyektiv münasibətləri daxilində sxemləşdirmiş, strukturlaşdırmış və sıraya düzmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Süleymanlı M. Üç düşmən. “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2004.
2. Выгосткий Л.С. Собрание сочинений. Из-во, Педагогика, М., 1982, Том 2.
3. Исследование речевого мышление в психолингвистике. Из-во “Наука”, Москва, 1985, стр.19.
4. Лурия А.Р. Язык и сознание. Из-во МУ., 1979.
5. Пиаже Ж. Генетический аспект языка и мышления. стр.325-335, в кн.: Психолингвистика. Москва, Из-во, Прогресс, 1976.
6. Слобин Д., Дж.Грин. Психолингвистика. М., Прогресс, 1976.
7. Холодная М.А. Психология интеллекта. СПб., Питер, 2002.

Summary

Psycholinguistic view on word-order

In the article theoretical analysis of word-order was mentioned. In the context while analyzing the psychological order of the words we observe that the comprehension basically depends on the subjective factors and intellectual abilities of individuals.

Резюме

О психолингвистический интерпретации порядка слов

В статье анализ теоретического подхода к порядку слов в предложений. Психолингвистический анализ порядок слов в контексте понимания обозначает, что оно зависит от субъективных факторов и взаимодействия когнитивных структур в интеллектуальном пространстве.

Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədov
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
14.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 21.11.2016

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏDƏ FELLƏRLƏ BAĞLI YARANAN LEKSİK VƏ QRAMMATİK ÇƏTİNLİKLƏR

Açar sözlər: frazeoloji fel, aktual, potensial, qrammatik səhv, fel formaları

Keywords: phraseological verb, actual, potential, grammatical mistake, verbal forms

Ключевые слова: фразеологический глагол, актуальный, потенциальный, грамматическая ошибка, глагольные формы

İngilis dilini öyrənən öyrənci üçün bu dilin qrammatik qaydalarına əməl etmək vacib şərtlərdəndir. Cümlədə fellər aparıcı və mühüm rol oynadığından onun yarada biləcəyi çətinliklər də çoxdur. Felləri seçərək cümlədə səhvsiz işlətmək və bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün hər bir öyrənci qrammatik qaydaları mənimsəməli və onları cümlə qurarkən beynində sanki avtomatlaşdırmalıdır.

Fellərin çətin bölməsi olan zaman formaları əcnəbi tələbələrin etdiyi səhvlərdəndir. Zaman formalarının dəqiq işlədilməməsi dinləyicini çaşdırma bilər. İlk növbədə zaman uzlaşmasını dərk etmək və həmin uzlaşmaya məntiqi şəkildə uyğun gələn zaman formasını seçmək lazımdır. Bəzi hallarda zaman forması seçimi cümlənin məntiqinə təsir edir. Məsələn, *Henry worked at the library for a year-- Henry has worked at the library for a year*. Birinci cümlədə sadə keçmiş zaman forması keçmişdə baş vermiş və indi ilə əlaqəsi olmayan hərəkətləri göstərir. İkinci nümunədə isə indiki bitmiş zaman forması hal-hazırda da hərəkətin davam etdiyini göstərir, yəni indiki zamanla tam əlaqə vardır. Bitmiş zaman formasını nəzərdə tutulduğu mənaya uyğun gəldikdə işlətmək lazımdır. Əgər mənə keçmişə aid olduqda keçmiş sadə zaman forması ilə məhdudlaşmaq olmaz. Məsələn, *The car wash stood where the shoe shop was. All the things you told me, I heard before*. Bu cümlələrdə keçmiş bitmiş zaman forması mənəni daha aydın ifadə etməyə kömək edir. Məsələn, *The car wash stood where the shoe shop had been*. Birinci nümunədə ayaqqabı dükanı (*shoe shop*) avtoyuma oyehtindən (*car wash*) əvvəl həmin ərazidə olduğundan və sonradan onun yerində avtoyuma obyektini açıldığından keçmiş bitmiş zaman formasının işlədilməsi məqsədə uyğundur. İkinci nümunədə də mənə mənə deyilən informasiyanı əvvəlcədən eşitdiyim üçün keçmiş bitmiş zaman forması işlədilməlidir [1, s.35-37]. Ardıcıl baş verən hərəkətləri sadalayarkən zaman formalarının düzgün seçilməməsi tez-tez edilən qrammatik səhvlərdəndir. Məsələn, *Roberto went into the market, walked over to the vegetable section and picked some tomatoes*. Bu cümlədə ardıcılıq mütləq sadə keçmiş zaman forması ilə ifadə edilməlidir [2, s.394]. İstər keçmiş sadə, istərsə də keçmiş bitmiş zaman formaları ilə bağlı olan qrammatik səhvlərdən biri də qaydasız fellərin işlədilməsidir. Növbəti cümlələrdə monomorfem formalı *blew* və ya *blown* qaydasız felinin işlədilməsi öyrənci üçün problem yaradır: *He has blew the candle* və ya *He has blown the candle*. Qaydasız fellər ingilis dilində müxtəlif yollarla yarandığından onları əzbərləmək yeganə çıxış yoludur [3, s.182].

Frazeoloji fellər tərkibində bir neçə sözü birləşdirir. Belə fellər həm qrammatik forma və həmdə leksik məna baxımından öyrəncilər üçün mürəkkəb olduğundan mövcud problemlərdəndir. Məsələn, *turn down* feli iki məna daşıya bilər: *He turned down the radio* (*radionu söndürmək*) və *He turned her down* (*imtina etmək*). əslində ən uyğun çıxış yolu mətn daxilində felin əsas mənasının digər mənalara varmadan öyrənciyə aşılmasıdır. Frazeoloji fellər həm bədii, həm də dəqiq yəni bədii olmayan mənalara malik olur. Məsələn, *stand up, sit down, pick up*, və s. *He picked up some boxes* (*dəqiq məna*) *I picked up quite a bit of Spanish on holiday last year* (*bədii məna*) Frazeoloji fellərin ən çətin xüsusiyyəti kollokasiyalar formasında ola bilməsidir. Məsələn, *call off* (*təxirə salmaq*) əslində *meeting, marriage, match* isimləri ilə sıx birlik təşkil edir. Lakin, bir çox hallarda öyrəncilər bu feli *cancel* feli hesab edərək onu digər isimlərlə birlikdə işlədirlər. Məsələn, *He called off his German class* cümləsi qəribə səslənir. Əslində *call off* feli öncədən təşkil edilmiş, nadir və ya təbiətən vahid isimlərə aid edilir.

Frazeoloji fellərin tərkibini parçalayıb analiz edəndə onların fel və sözlərdən təşkil olduğunu aydın görmək olar. Daha dəqiq desək sözlər həm də postpazisiya da adlandırılır. Bunun səbəbi odur ki, postpazisiyalar fellərə qoşularaq məna fərqi yaradır. Bu fərq ya qismən, ya da tamamiylə ola bilər. Belə dəyişikliklər çaşqınlığa gətirib çıxarır. Bu tip fellər təsirli və təsirsiz ola bilər. Məsələn, *The children were sitting around, doing nothing* (*təsirsiz*) *Our boss called off the meeting* (*təsirli*) *He turned up the street* cümləsində *turn up* (*dönmək*) feli frazeoloji fel deyil. *Has your missing ring turned up yet?* cümləsində isə *turn up* (*peyda olmaq, tapılmaq*) tam frazeoloji fel hesab edilə bilər [4, s.152]. İngilis dilində qrammatik cəhətdən çətin mənimsənilən məsdər (*Infinitive*), feli sifət (*Participle*) və cerund (*Gerund*) hərəkət ideyasını daşısa da əsil fel kimi feli funksiya daşıya bilmir. Buna görə də onlar natamam fellər hesab edilir. Belə fellər adətən cümlədə ikili nitq hissəsi olur. Feli sifət fel və sifət xüsusiyyətləri, məsdər və cerund fel və isim xüsusiyyətləri daşıya bilər. Belə ki, indiki feli sifət (*Present Participle*) (*running, fluttering, sending*) indiki şəraiti, keçmiş feli sifət (*Past Participle*) isə bitmiş hərəkəti bildirir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş feli sifət keçmiş sadə, bitmiş zaman formalarının və eləcə də məchul növün strukturuna daxil olduğu halda, indiki feli sifət isə davamedici zaman formalarının düzəlməsinə kömək edir. *Split Infinitive* adlandırdığımız “to” hissəciyindən uzaq düşən məsdərə də ingilis dilinin qrammatikasında rast gəlmək olur. Məsələn, *He thinks he will be able to more than double his salary this year*. Bu tip məsdərlər adətən üslubi xarakter daşıyır və ən çox bədii ədəbiyyatda öz əksini tapır. İngilis dilində elə cümlələr olur ki iki fel yanaşı gəlir. Belə olduğu halda ikinci fel ya məsdər ya da cerund olmalıdır. Çətinlik isə hansının qrammatik cəhətdən düzgün seçilməsindədir. Öyrəncilərin öhdəsinə belə hallarda yalnız həmin felləri əzbərləmək düşür. Məsələn, *arrange, enjoy, want, offer, consent, attempt, swear, expect*, və s. *He has already arranged to celebrate his friend's birthday. I offered to teach her some new French words. He never attempts to do good*. Bir sıra fellər isə özündən sonra jerund tələb edir. Məsələn, *avoid, involve, contemplate, deny, delay, suggest, resist, admit, mind, feel like, enjoy, imagine, forgive*, və s. *The doctor suggested eating vegetables. She has denied telling a lie. The girl felt like*

*flying in the sky in her new car.*Bəzən isə fellərdən sonra həm məsdər, həm də cerund gələ bilər. Məsələn, *continue, begin, go on, remember, watch, prefer, regret, permit, love, intend, və s.* Məsdər “to” hissəciksiz də işlənir. Bu isə qrammatik qaydalara söykənən nüanslardandır. Modal fellərdən, köməkçi fellərdən, *make, let, bid* fellərindən, və s sonra adətən məsdər “to” hissəciksiz işlənir. Məsələn, *I knew that she would bid me take a taxi* [5, s.36] . Qeyd etdiyimiz kimi məsdər, feli sifət və cerund hərəkət ideyasını özlərində daşıyır. Köməkçi fellərlə birləşərək müxtəlif zaman çarələrini ifadə edirlər:

Sadə formalar - We had planned *to watch* all the events of the Olympics.
Seeing those athletes perform is always a great thrill.

Bitmiş formalar - The women’s hockey team hoped *to have won* a gold medal before they were done.
We were thrilled about their *having been* in contention in the world championships before.

Məchul formalar - *To be chosen* as an olympian must be the biggest thrill in any athlete’s life.
Being chosen, however, is probably not enough.

Bitmiş məchul formalar - The women did not seem satisfied simply *to have been selected* as players.
Having been honored this way, they went out and earned it by winning the gold.

Bitmiş davam edən məsdər - *To have been competing* at that level, at their age already, was quite an accomplishment.

Natamam fellərin aktual və potensial mənalarına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, baxmayaraq məsdər və cerund çox zaman eyni mənada başa düşülüb tərcümə edilir, bu mənəar arasında fərq vardır.Məsələn, *Running in the park after dark is dangerous - To run in the park after dark is dangerous.* Cerund aktual, canlı və yerinə yetirilmiş hərəkətləri bildirdiyi halda, məsdər tam əks olaraq, potensial, hiposetik və ya gələcək hərəkətləri bildirir. Bunlar üç növ fellərlə mümkündür: emosiya bildirən, tamamlıq və ya natamamlıq bildirən və yadda saxlama (xatırlama) bildirən fellər:

Emosional

a)aktual

I hated practicing my violine while the other kids were playing outside.

b) potensial

I prefer to work during the day.

Tam

a)aktual

We began working on this project two years ago. *We finished working* on this project a month ago.

b) potensial

We will *continue to work* on this project for the next four months. I wonder when we will *start to wrap up* this project.

Xatırlama (remember, forget, regret)

a) aktual

Sarah *forgot to do* her homework

b) potensial

Sarah *forgot doing* her homework

Göründüyü kimi, fellər cümlədə mühüm factor kimi çıxış edən nitq hissəsi olduğundan onunla bağlı bütün qrammatik qaydalara dəqiqliyi ilə riayət edilməlidir. Əks halda qrammatik səhv leksik səhvə səbəb olacaq və bu da bilavasitə anlaşılmaz nitq deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Milada Broukal “Toefl Grammar Flash”, Peterson’s Thomson Learning, NY 2001
2. Michael Swan “Practical English Usage”, Oxford University Press, NY 2005
3. E.M.Руссаковский “Энциклопедия форм английских глаголов”, Москва 1998
4. Jennifer Seidl, W.McMordie “English Idioms”, Oxford University Press, New York 1988
5. Dunyamin Yunusov “A Guide to English Grammar”, Baku 2004

Summary

Lexical and grammatical difficulties with verbs in an English sentence

The article deals with the lexical and grammatical mistakes in an English sentence made by learners. The author touches upon the sequence of tenses, the difficulties with the phraseological verbs in the form of collocation, the irregular verbs, the verbals and their actual and potential meanings. The article is rich with the lexical and grammatical rules which will help learners to avoid possible mistakes.

Резюме

Лексические и грамматические трудности с глаголами в английском языке

Статья рассматривает вопрос о лексических и грамматических ошибках в английском предложении, сделанные учащимися. Автор затрагивает тему последовательности времен, трудностей с фразеологическими глаголами в формировании словосочетания, неправильных глаголов, неличных форм глаголов, и их фактические и потенциальные значения. Статья богата лексическими и грамматическими правилами которые помогут учащимся преодолеть возможные ошибки.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Nuriyev
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.11.2016

CANLILIQ-CANSIZLIQ KATEQORIYASININ BAŞQA KATEQORIYALARLA OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: morfologiya, sintaksis, canlılıq, cansızlıq, xəbərlilik, uzlaşma

Keywords: morphology, syntax, animateness, inanimateness, predicateness, agreement

Ключевые слова: морфология, синтаксис, одушевленность, неодушевленность, согласованность, предикативность

Leksik-semantik sistemdə, qrammatik quruluşda — morfologiya və sintaksisdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyası ilə bağlı bir sıra məsələlərdən danışmaq olar. Bu baxımdan canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının dilin daxili qanunlarına uyğun olaraq üç prosesdə özünü göstərdiyini qeyd edirik: 1) Canlılıq-cansızlığın leksik yolla ifadəsi; 2) Canlılıq-cansızlığın morfoloji yolla ifadəsi; 3) Canlılıq-cansızlığın sintaktik yolla ifadəsi.

Hər şeydən öncə qeyd edək ki, canlılıq-cansızlıq kateqoriyası mifik, bədii və elmi təfəkkürün ən aktual problemi olan sözlə bağlıdır. Bütün kateqoriyalar sözün əsasında reallaşır. Söz bütün morfoloji formaların, qrammatik kateqoriyaların, sintaktik əlaqələrin söykəndiyi mühüm və faydalı mənəbdir. V.V.Vinoqradovun morfologiya məsələlərindən bəhs edən «Русский язык» əsərini [4] həm də «Учение о слове», yəni, «Söz haqqında təlim» adlandırması sözün ən əsas, mərkəzi dil vahidi olması ilə bağlıdır [3, s.21]. Söz həm leksik vahid, həm nitq hissəsi, həm cümlə üzvü, həm də bitmə intonasiyası ilə deyiləndə cümlədir.

Q.İ.Vakula qədim Ukrayna dili, xalq-danışığı və müasir ədəbi dil materialları əsasında canlılıq və cansızlıq kateqoriyalarının meydana çıxma, təşəkkül etmə və inkişaf etməsini araşdırıb təhlil etmişdir. O qeyd edir ki, dilin qədim vəziyyətinin qalıqları sübut edir ki, canlılıq kateqoriyasının inkişaf yolu tək şəklin təsirlilik halında şəxs adlarından heyvan adlarına doğru getmişdir [2, s.8]. Əlbəttə ki, Q.İ.Vakulanın haqqında söhbət açdığı bu inkişafın nəticəsi müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildədir, Eyni zamanda bu cür inkişaf prosesini bütün dillərə şamil etmək doğru olmazdı.

A.Ələkbərov «Rus dilinin qrammatikası. Fonetika və morfologiya» kitabında «isim» barədə danışarkən canlı və cansız isimləri xüsusi olaraq qeyd edərək yazır: «Rus dilində «kim» (кто) sual sözü tək cə şəxsə (insana) aid olmayıb, heyvan, quş kimi canlılara da aiddir. Beləliklə, insan, heyvan, quş adlarını bildirən canlı isimlər «kim» (кто) sualına, qalan isimlər «nə» (что) sualına cavab olur. Cansız isimlərdən fərqli olaraq canlı isimlərdə eyni əşya (konkret fiziki obyekt) kişi və qadın (ya xud erkək və dişi) cinsləri üzrə qarşılaşdırıla bilər: учитель-учительница, лев-львица, орёл-орлица və s. [1, s.17-18]. İngilis dilində də həmçinin kim (who) sualına tək cə insan deyil, həmçinin heyvan, quş adları bildirən isimlər də daxildir. Məsələn: tiger-tigress, lion-lioness, fox-vixen, rooster-hen, drake-duck, bull-cow, və s.

Tanınmış dilçi T.A.Klimov yazır: «Canlılıq kateqoriyası canlılıq və cansızlığın universal semantik əks mənəniliyini özündə ehtiva edən və bütün canlı varlıqların

adlarını əhatə edən isimlərə məxsus olmaqla kateqorial dil formalarından biridir və öz əksini müxtəlif sistemli dillərin quruluşunda müxtəlif formalarda tapır [5, s.316].

Azərbaycan dilində canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının mühüm elementi olan insan anlamı ismlər başqa sistemli dillərə aid insan anlayışını gerçəkləşdirən isimlərdən şəxs-xəbərlik kateqoriyasını yaratmaq baxımından seçilir. Şəxs-xəbərlik kateqoriyası hal, mənsubiyyət və kəmiyyət kateqoriyalarından fərqli olaraq bir nitq hissəsi daxilində qapanıb qalmır. Şəxs-xəbərliliyin morfoloji göstəricisinin variantları (şəxslər üzrə) hər hansı nitq hissəsinə (ismə, sifətə, saya, əvəzliyə və s.) əlavə edildikdə, həmin nitq hissəsi xarakterini, təbiətini dəyişməyərək olduğu kimi qalır, yəni başqalaşmır. Şəxs-xəbərlik kateqoriyasının ümumi səciyyə daşması canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının onu uğurla ifadə etməsinə və şəxs-xəbərlik kateqoriyasının canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının ayrılmaz tərkib hissəsi sayılmasına geniş imkan yaradır. Bizcə, Azərbaycan dilində şəxs-xəbərlik kateqoriyasına ayrıca, müstəqil kateqoriya kimi deyil canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır.

Canlılıq-cansızlıq kateqoriyası nitqdə cins, kəmiyyət, hal, şəxs və s. kateqoriyalar ilə sıx bağlı olur.

Ayrı-ayrı dillərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının nitqdə ifadəsi zamanı cins və kəmiyyət kateqoriyaları uzlaşmada xüsusi rol oynayır, Məsələn, ərəb dilində insan bildirən canlı ismlər cəmdə işləndikdə mübtədə ilə təyin və mübtədə ilə xəbər arasında tam uzlaşma (o cümlədən cinsə görə) baş verir; insan bildirməyən bütün digər ismlər isə cansız sayılır və bu cür ismlər cəmdə işləndikdə sifətlə, işarə əvəzliyi ilə, sıra sayı ilə və fellə təkdə və qadın cinsində uzlaşır.

Hal kateqoriyası ismin göstərdiyi əşyanın başqa əşyalara, hadisələrə, əlamətlərə münasibətini əks etdirən qrammatik kateqoriyadır. Bəzi dillərdə canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının təzahürü zamanı hal kateqoriyası mühüm rol oynayır. Məsələn, rus dilində canlı ismlərin və cansız ismlərin hal formalarının bir-birindən fərqləndirildiyi məlumdur.

Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının bu ifadə üsulları zərfdən başqa bütün əsas nitq hissələrini əhatə edir. Göstərilən şəkilçilərin artırıldığı nitq hissəsi olduğu kimi qalır, yəni öz təbiətindən uzaqlaşmır.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, kəmiyyət, mənsubiyyət, həmçinin şəxs xəbərlik kateqoriyaları ilə canlılıq-cansızlıq kateqoriyası arasında sıx və üzvi bağlılıq vardır. Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasını formalaşdıran varlıqların müəyyən və qeyri-müəyyən kəmiyyətdə olması qanunauyğun haldır. Amma bir çox dillərdə predmetin cəm halı onun canlı və ya cansız olmasından asılı olaraq xüsusi göstəricilər ilə fərqlənir.

Amma Azərbaycan dilində bu, özünü sintaktik səviyyədə mübtədə və xəbərin kəmiyyətə görə uzlaşmasında daha aydın şəkildə büruzə verir. Belə ki, məlum qaydaya əsasən, əgər mübtədə insan bildirirsə və cəmdədirsə, xəbər də mütləq cəmdə olmalıdır. Məsələn: Tədbirdə tələbələr də iştirak edirdilər.

Aparılan elmi müşahidə və təhlillərə əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmişik:

1. Müxtəlif sistemli dillərdə canlılıq və cansızlıq kateqoriyası özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Canlılıq və cansızlıq kateqoriyasının təzahür etdiyi

ayrı-ayrı dillərdə bu kateqoriyanın rolu və funksional təzahür dərəcəsi özünün müxtəlifliyi ilə seçilir.

2. Canlılıq və cansızlıq bir kateqoriya kimi öz əksini tapdığı dillərdə reallaşması cins, kəmiyyət, hal, mənsubiyyət, kəmiyyət kateqoriyası kimi müxtəlif dil kateqoriyaları ilə münasibətdə dildə əks olunur.

3. Araşdırmanın gedişində Azərbaycan dili materiallarının təhlilinə əsasən belə bir qənaətə gəlmişik ki, Azərbaycan dilində mənsubiyyət və hal kateqoriyaları ilə canlılıq və cansızlıq kateqoriyası arasında məzmunca oxşarlıq mövcuddur.

4. Canlılıq-cansızlığın sintaktik səviyyədə göstəricisinin mübtədə və xəbərin kəmiyyətə görə uzlaşması şəklində Azərbaycan dilində mövcud olduğu halda digər dillərin (rus, ingilis, alman) sintaktik quruluşunda bu kimi göstərici yoxdur.

Ədəbiyyat

1. Ələkbərov A.Q. Rus dilinin qrammatikası. Fonetika və morfologiya. Bakı, Elm, 1988, 148s.
2. Вакула І.И. Категория одушевленности и категория неодушевленности в украинском языке. Автореферат дисс. канд. фил. наук. Харьков, 1965, 22 с.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. Журнал «Вопросы языкознания», Л5, 1953. с.14-19
4. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Второе изд., М, 1972, 450 с.
5. Климов Г.А. Типология языков активного строя. Москва, «Наука». 1977, 320 с.

Summary

The Similarities and Differences of the Category of Animateness and Inanimateness with Other Grammatical Categories

The article deals with the study of a number of problems related with animateness and inanimateness in the morphology and syntax that is in the grammatical structure and lexico-semantic system. In this regard it is mentioned that the animateness and inanimateness are expressed in this processes according to the inner principles of the language. Furthermore, the realization of the animateness and inanimateness category in the reflected languages is proved and analyzed in relation with the different language categories as number case, and gender.

Резюме

Сходства и различие категории одушевленности и неодушевленности от других грамматических категорий

Статья посвящена изучению сходства и различий категории одушевленности и неодушевленности от других грамматических категорий. В статье отмечается что одушевленность и неодушевленности выражаются и прежде всего в соответствии с внутренними принципами языка. В статье также проводится сравнение и сопоставление категории одушевленности. Неодушевленности с грамматическими категориями числа, падежа и рода.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. L.Cəfərova
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
21.11.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.11.2016

Jalə Məmmədova
ADU

AVSTRALIYA İNGİLİSCƏSİNDƏ BOTANİKA MƏNŞƏLİ SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN BƏZİ CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: ingilis dili, leksika, flora, botanika, frazeologizmlər

Keywords: the English language lexis, flora, botanics, phraseologisms

Ключевые слова: английским язык, лексика, флора, ботаника, фразеологизмы

Hər bir dilin formalasmasında olduğu kimi, ingilis dilinin müxtəlif variantlarının da formalaşmasında botanikanın böyük rolu olmuşdur. İngilisdilli ölkələrin hər birində bu amillər müxtəlif şəkildə və həcmdə təzahür etmişdir.

İngilis dilinin Avstraliya variantının formalaşmasında bu amil xüsusilə əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Avstralizmlərin böyük bir qrupu ölkənin avropalılar tərəfindən məskunlaşmasından sonra gəlmələrin yerli təbiətlə, onların iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı təcrübələri nəticəsində meydana çıxmışdır. Bir sıra hallarda gəlmə əhali onlara məxsus doğma sözləri belə ataraq, yeni şəraitdə yaranan sözlərlə əvəz etmişdir. Tədqiqatçı V.Henkok bununla əlaqədar olaraq yazmışdır: “avstraliyalı kənd həyatına aid onun işlətdiyi doğma sözləri - **fields, meadows, woods, dale, glen, brook, stream, inn, village** və s. *birdən birə atmış və onların əvəzinə **billabong** (körfəz), **bush** (meşə), **bushwacker** (kəndçi) və s. sözlər işlətməyə başlamışdır*” [1, s.4].

İngilis dilinin Avstraliya variantının yaranmasında müxtəlif amillərin təsiri o qədər böyük olmuşdur ki, bir çox tədqiqatların həsr edildiyi bu məsələ öz aktuallığını hələ də saxlamaqdadır. İngilis dilinin Avstraliya variantının yerli şəraitlə bağlı zəngin leksikasının araşdırma tələb edən özünəməxsus cəhətləri vardır. Avstralizmlərin semantik baxımdan qruplaşdırılması, onların yaranma mənbəyinin aydınlaşdırılması aktual olaraq qalmaqdadır.

İngilis dilinin, xüsusilə də bu dilin Avstraliya variantının leksik inkişafında flora vacib amillərdən birini təşkil edir. Ekzotik floraya malik olan Avstraliyanın zəngin bitki aləminin Avstraliya ingiliscəsinin leksik, semantik, frazeoloji inkişafına böyük təsirinə şahidi oluruq. Spesifik bitki aləmi Avstraliya ingiliscəsinin yalnız lüğət tərkibinin inkişafında deyil, eləcə də bu dildə söz yaradıcılığında, frazeoloji ifadələrin yaranmasında böyük rola malik olmuşdur.

Floristik mənşəli leksemlər həm Avstraliyanın onomastikasını, həm də Avstraliya ingiliscəsinin lüğət tərkibini geniş əhatə edir. Bu ölkənin florası zəngin növlərə malik olduğu kimi, onların adları da ingilis dilinin digər variantlarında olduğundan xeyli fərqlənir. Hətta standart ingilis dilində və digər variantlarda “meşə” mənalı “forest” sözü Avstraliya ingiliscəsində digər sözlə əvəz olunmuşdur. Avstraliyalılar “bush” sözünü “meşə” mənasında işlədirlər.

İlk öncə *bush* leksemının sözdüzəldici funksiyası olduqca genişdir. Tərkibində *bush* sözü olan mürəkkəb sözlər quruluşca iki yerə bölünürlər:

1) Birinci tipdə *bush* sözü mürəkkəb sözün əsas komponenti kimi: *mintbush, saltbush, turkey-bush*;

2) İkinci tipdə isə təyin kimi işlənir: *bush-wallaby, bushfire, bushdweller*.

Göstərilən mənalarda *bush-bush birds, bush animals, bush track, bush rat* və s. tipli çoxsaylı söz birləşmələrinin əsas hissəsidir.

Bush sözünün ikinci mənə mərkəzi ölkənin daxilində yerləşən hər hansı istənilən bir hissəsidir və ya ölkənin bütün daxili hissəsidir. Təbii ki, belə böyük mənası olan sözün çox böyük də tutumu var.

Bəzi birləşmələrdə, məsələn, *bush breakfast, bush dinner, bush food* və s. *bush* sözü kəndli (kəndli naharı, kəndli yeməyi) mənasını bildirir və “*sadə*”, “*ağır*”, “*kobud*” mənalarında işlənir.

Mənə çalarlarına diqqətlə nəzər salanda aydın olur ki, təyin funksiyasını yerinə yetirərkən **bush** – “*kobud düzəldilmiş*”, “*bacarıqsız*”, “*aldəqayırma*” mənalarını daşıyır. “*Bush carpenter*” birləşməsi “*bacarıqsız dülgər*” mənasını verir.

Bush sözünün əsas mənalarından biri də “*toxunulmamış təbiət*” mənasını daşıyır və onun törəməsi terminoloji mənə daşıyan “*qoruq*” sözüdür. Bu törəmə əsasən mürəkkəb söz olan *bushland*-in tərkibində izlənilir.

...*this State has the distinction of having an extension area of bushland in the heart of its capital* [3, s.286].

Bush sözünün üçüncü mənası olan “sərt diyar” mənasının da törəməsi var. Əsasən burada keyfiyyət çalarlarına fikir verilir (“*igidlik*”, “*əməksevərlik*” və s.).

Outback ləksemi də *bush* ləksemi kimi “ölkənin daxili hissəsi” mənasında işlənir, ancaq *bush*-dan fərqli olaraq:

1) daha az mənə tutumu var – “*meşə*”, “*meşəli*” mənası ilə heç bir mənə əlaqəsi yoxdur;

2) törəmə sözlərin sayına görə *bush*-dan nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənir (ancaq *Outbacker* və *Outbackery*);

3) bu sözün əsasında yaranmış frazeoloji birləşmələrin yoxluğu ilə *bush*-dan fərqlənir.

Outback sözünün *bush* sözündən əsas fərqi ondadır ki, bu sözlərdən birincisi tamamilə Avstraliya ingiliscəsinin lüğət tərkibinə daxildirsə, ikincisi bir sıra mənalarda sadə danışq dilində işlədilir. Bu ləksemlərin hər ikisi Avstraliya ingiliscəsində uzun müddətdir ki (demək olar ki, ötən əsrin əvvəllərindən), qarşılıqlı mürəkkəb mənə əlaqələrində fəaliyyət göstərirlər.

“*Wattle*” sözü bir çox terminlərin - *black wattle, green wattle, sunshine wattle, the Land of the Wattle, a stunded wattle* kimi birləşmələrdə də işlənir.

Avstraliyada geniş yayılmış bitki adlarına aborijenlərin dilindən alınan “*karri*” - qərbi Avstraliyaya yayılan evkalipt növü və “*jarrah*” - çox möhkəm oduncağı olan nəhəng evkalipt daxildir.

Və nəhayət, Avstraliyanın flora adlarını ifadə edən sözləri təhlil edərkən “*scrub*” sözünü qeyd etməmək olmaz. *Bus* öz həm kol, kolluq, həm də meşə mənasında işlədilir, həmçinin kolluq olan əraziləri bildirir. Umumi ingilis dilində bu sözün mənə dairəsi çox dardır. Avstraliya ingiliscəsində isə bu sözdən yaranma sözlər çoxluq təşkil edir: **scrubber** - kolluqda sərbəst otlayan malqara (sinonimi: *scrub cattle*); **scrub-rider** - sərbəst otlayan mal-qaranı axtaran çoban, naxırçı; **scrub bashing** - kolluğun əkin üçün təmizlənməsi.

Bush leksemının Avstraliya variantında analizi onun məna quruluşunun fərqli şəklini verir. Onun mənasının ilk mərkəzi ümumiləşdirilmiş “*meşə*”, “*məşəli yer*” mənasındadır. Bu məna belə həyata keçirilir [2, s.314]:

a) *bush* sözünün təsirli fellərlə olan birləşmələrində (*to like, to love, to hate, to fear, to share*): Məsələn, “*I like the bush but not as thick as that*”, *she said*.

b) **bush** sözünün *to go, to wander into, to reside in* tipli təşirsiz fellərlə birləşmələrində. Məsələn, *He knew it all, and spoke with a sad contempt of boundaryriders, who went out on motorcycles, of machine - cut sleepers, axemen who went into the bush with thermos flatiks, of drivers who followed mobs in trucks carrying mattresses and kerosene stoves* [4, s.236].

c) **bush** sözünün ümumi halın təkində *to be, to lie, to stretch, to consist* felləri ilə birləşmələrində. Məsələn, *The bush consisted of stunted rotten native appletrees*.

Bush sözünün yuxarıda göstərilən mənaları əsas məna, bu mənaların kompleksini isə bu sözün bünövrəsi adlandırmaq olar. Göstərilən mənalardan başqa bütün mənalar periferik məna daşıyıcıdır. Məsələn, ölkənin daxili hissəsi mənasına qarşı qoyulan sahilyanı, şəhər mənalarına qarşı periferik mənası olan kənd, əyalət sözləri də işlənir. Əyalət sözü işləndiyi andan bir çox dillərdə, həmçinin də rus dilində olduğu kimi primitiv həyat tərzini, mədəniyyətsizlik, kobudluq mənaları ilə eyniləşdirilə, həmçinin ironiya kimi də qəbul edilə bilər. Vəziyyət bir tərəfdən də ona görə mürəkkəbləşir ki, *bush* sözü – “sakitlik”, “təmiz hava”, “sağlam həyat tərzini” mənalarında da işlədilir.

Bəzi birləşmələrdə, məsələn, *bush breakfast, bush dinner, bush food* və s.-də *bush* sözü kəndli (kəndli naharı, kənd yeməyi) mənasını bildirir və sadə, ağır, kobud mənalarında işlənir.

Məna çalarlarına diqqətlə nəzər salanda aydın olur ki, təyin funksiyasını yerinə yetirərkən *bush* - “kobud düzəldilmiş”, “bacarıqsız”, “əldəqayıрма” mənalarını daşıyır. “*Bush carpenter*” birləşməsi “bacarıqsız dülgər” mənasını verir.

Bush sözünün yuxarıda nəzərdən keçirilən əsas üç mənasının məna bütövlüyü onların ümumi məna bağlılığındadır. Bu üç mənəni birləşdirən ümumi bir cəhətdir - sahilyanı hissənin əksinə olaraq ölkənin daxili hissəsinin xarakteristikasıdır.

Gum-tree - evkaliptin bu növü daha çox yayılmaqla bərabər, eyni zamanda geniş frazeologiya yaratmaq imkanına malikdir. Ona müxtəlif mənalarda bir çox frazeoloji birləşmələrin tərkibinə rast gəlik:

-*mad as a gumtree full of galahs* – “çox səfeh”

-*happy as a possum up a gumtree* – “çox xoşbəxt”

-*fix the old gumtree* – “oturaq həyat sürmək”

-*ride up a gumtree* – “atdah yıxılmaq” [5, s.146-148].

-*have gumleaves growing out of ears* – elə adama aiddir ki, hədsiz dərəcədə sadə və avamdır. Bu, xüsusilə, meşənin dərinliklərində yaşayan sadələvh, dünyadan bixəbər, avam şəxslərə aiddir

-*strike one up a gumtree* – təəccüb və həyəcan bildirən səs çıxarmaq

-*have seen one's last gumtree* – ölüm ayağında çlmaq.

Ancaq bitkilərin ayrı-ayrı tiplərinin elmi adlarının əhatə olunduğu Amerika ingiliscəsindən fərqli olaraq, *gum* sözü Avstraliya ingiliscəsində evkaliptin əksər növlərinin adlarında işlənin *gumleaves, gumblossoms, gumnuts, ghostgum, suger gum* və s.

Bu adların böyük əksəriyyəti ingilis dilinin materialı əsasında ykransa da, florya aid olmayan obyektlərə bənzərliyinə, onların yayılması əlamətlərinə və s. əlamətlərə uyğun olaraq formalaşmışdır. Misal üçün, *blue gum* sözü evkaliptin bu növünün ağacının mavi rəngi ilə bağlı olmuşdur. *Flooded gum* (“bataqlıq evkalipti”) sözü həmin bitkinin daha çox bataqlıq ərazilərdə çoxalmasını əks etdirir. *Sugar gum* (“şəkər evkalipti”) həmin bitkinin yarpaqlarının tərkibində şəkərin çoxluğu ilə əlaqədar olaraq adlanmışdır.

Göründüyü kimi, flora ingilis dilinin Avstraliya variantının leksikasının zənginləşməsində əhəmiyyətli mənbə rolunu oynamış, onun əsasında xeyli söz və ifadələr, eləcə də frazeoloji vahidlər meydana çıxmışdır. Bu leksik və frazeoloji vahidlər Avstraliya ingiliscəsini ingilis dilinin digər variantlarından fərqlənməsində həlledici amillərdən biri olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Bernard M.A. A history of Australia. Sydney; 1962.
2. Lake J.A. Dictionary of Australian Words. Springfield, Mass, 1898.
3. Morris E. Austral English. A Dictionary of Australian words. Phrases and Usages, London, 1967.
4. Ramson W. Australian English. Canberra, 1966.
5. Turner G. The English language in Australia and New Zealand. London, 1966.

Summary

Words and expressions of botanical origin in Australian English

Extalinguistic factors have been a rich source for the enrichment of the vocabulary of the Australian English. Among them flora occupies a significant role in the word formation in that language. It also gave rise to the formation of the phraseological expressions, denoting shades of various meanings.

Резюме

Слова и выражения ботанического происхождения в английском языке Австралии

Экстралингвистические факторы являются богатым источником для обогащения лексики английского языка в Австралии. Среди них флора занимает важное место. Она содействовала появлению в английском языке множество фразеологических выражений, обозначающих различные семантические оттенки.

*Rəyçi: fil.e.d., prof.Ç.Qaraşarlı
ADU-nun İngilis dilinin
leksikologiyası kafedrasının
22.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.11.2016

Aynurə Bağirova

E-mail: aynur.bagirova.1984@mail.ru

SDU

İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏZİZLƏMƏ VƏ KİÇİLTMƏ MƏNALI ADLAR

Açar sözlər: şəxs adı, rəsmi ad, əzizləmə adlar, kiçiltmə adlar, morfoloji əlamət

Keywords: personal name, official names, detraction names, petted names, morphological signs

Ключевые слова: личные имен, официальные имен, уменьшительные имен, ласкательные имен, морфологические признаки

Görkəmli yazığımız İsa Hüseynov əsərlərində əzizləmə və kiçiltmə mənalı antroponimlərdən yüksək sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Bu adlar “şəxsin rəsmi adı deyildir, şəxs adının müxtəlif şəkildə ixtisar olunmuş, fonetik dəyişikliyə uğramış, müəyyən morfoloji əlamətlər qəbul etmiş və özündə məna yaradılmış formasıdır. Ad sahibinə başqalarının şəxsi münasibətindən asılı olaraq adlar müxtəlif şəkildə ixtisar oluna bilər” [1, s.243].

Q.Y.Simina qısaltma və əzizləmə bildiren adları “yarım-ad” və yaxud antroponimlərin məişət variantları adlandırır. Belə adların meydana çıxmasının təsadüfi olmadığını qeyd edir. Bu həm ictimai münasibət amilləri, həm də danışığ xüsusiyyətləri, onun tələffüz və sözyaratma normaları ilə bağlıdır. Dialekt sisteminin bu xüsusiyyətləri, onun sözyaratma modelləri bütün zamanlar üçün dəyişilməz, sabit deyildir. Onlar tarixən yaranırlar [2, s.189].

A.V.Superanskaya da qısaltılmış və əzizləmə bildiren adların həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə müşahidə olunduğunu qeyd edir. Dialekt adlarının tam forması həm rəsmi, həm də ədəbi istifadə çərçivəsindən kənar qalır. Dialektlərdə qəbul olunmuş qısaltılmış və subyektiv şəkildə adlar tam dialekt normalarına nisbətən ədəbi dilə və hətta rəsmi sənədlərə belə daha asan keçir [3, s.182-183].

Azərbaycan antroponimikasında əzizləmə və kiçiltmə mənalı antroponimlər müstəqil bir kateqoriya deyil, obrazların əsl adlarının müxtəlif şəkildə qısaltılmış formasıdır.

T.M.Hacıyev bununla əlaqədar yazır: “Antroponimlərin üslubi qısaltılması yalnız danışığ faktı olub, dilin leksik tərkibində, lüğətlərdə yer tuta bilmir. Üslubi qısaltmalar müxtəlif şəkillərdə meydana çıxır. Daha geniş yayılmış üsul antroponimlərdə birincidən sonrakı hecaların atılması və birinci hecaya qaralı sait artırılmasıdır. Yeni vahid ilkin variantdan ayrılı bilməyib, onu bir növ oxşama, əzizləmə şəklində ifadə edir” [4, s.301].

Azərbaycan antroponimikasında bu cür adların danışığ faktı olmasını nəzərə alaraq B.Əhmədov da onları “dialektal söz yaradıcılığı” adlandırmışdır [5].

Z.Saqıdov isə Azərbaycan dilində şəxs adlarının qısaltılıb işlədilməsinin iki mühüm amillə əlaqədar olduğunu qeyd edir:

1) Ad sahibinə olan müsbət-subyektiv münasibət bildirmək üçün xüsusi əzizləyici sözlərdən istifadə edilir və beləliklə, əzizləyici ad meydana çıxır.

2) Tələffüzü çətin olan mürəkkəb adların deyilişini asanlaşdırmaq məqsədilə onun fonetik tərkibi qısaldılır [6, s.119].

Bu baxımdan da “kiçiltmə” və “əzizləmə” mənalı adlar bir-birindən fərqlənir. Belə ki, “əzizləmə” adlar obraza yalnız oxşama, əzizləmə münasibəti bildirir. “Kiçiltmə” adlar isə həm əzizləmə, oxşama, həm də təhqiramiz, nifrət mənalını ifadə etməklə yanaşı, tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədi də güdür. Buna görə də bu adları iki qrupa ayırırlar: 1) kiçiltmə adlar; 2) qısaltma adlar.

İsa Hüseynovun əsərlərində müşahidə edilən əzizləmə və kiçiltmə mənalı adları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mürəkkəb şəxs adlarında komponentlərdən biri ixtisar olunur və sadə ad halına salınır: Bibi-Bibixanım, Gül-Gülbəniz, Rza-Rzaqulu. “Mələmunuz olsun ki, qızım Gülgəzin tutma bacılığı Gül deyilən Gülbəniz Xalıq qızı lap cavan vaxtından bəri anası Badsəbadan da betərdi” [7, s.56]; “Məktəbimizin çopur, yassar, amma olduqca şən, zarafatçı istəkli direktoru Rzaqulu kişiylə zarafatlaşmağa başladı: “Bəxtin açıldı, dünya gözəliynən tək qaldın damın altında! Düzünü de, Rza, mən ölüm, necə istəyir səni gəlin?” [8, s.381];

2. Şəxs adlarının sonuncu hecası və ya şəkilçilər ixtisar olunur: Sərvnaz-Sərvi, Şərqiyyə-Şərqi, Məhərrəm-Məhər, Qarası-Qara. “Əmma Məhərrəmin dul anası Mələk qarı ilə qızları Pəri, Tubu da “Məhər” dediklərinə görə bütün Qurbanlı “Məhərin budkəsi” deyirdi” [9, s.22]; “Arada Şərqiyyə başını qaldırıb ağır-ağır gözlərini onun üzündə gəzdirdirdi” [8, s.337]; “Xeyli keçəndən sonra Şərqi yenə için-için güldü və nədənsə diksinmiş kimi birdən başını qaldırdı” [8, s.340]; “Də-dəmdən qara kağız gələn vaxtlar bir poçtalyon qız varıydı onun-Mollanın evində. Milliyyəydi adı. Milli deyirdilər” [10, s.253]; “Üç sarı bacısı olandan sonra bu oğlan uşağı belə qara doğulmuşdu, ailənin başçısı ata isə saqqanaq çəkib: “Əvəzi çıxdı, qarası da oldu. Ad da elə Qarası olsun”, - demişdi. Amma ailədə, kənddə də oğlanı Qarası əvəzinə Qara çağırırdılar” [8, s.39].

3. Ad birləşməsinin ilk hərflərindən, hecalarından abbreviatur ad yaradılır. Sənətkarın “Kollu Koxa” əsərində yaratdığı Limbuz (buzlu limonad) Cavanşir antroponimik birləşməsi buna nümunə ola bilər: “Bu gün çöldə mənim dediyim haman o təzə, qatı açılmamış laylağılardan biri bax budu: Limbuz Cavanşir!” [9, s.396].

Sənətkarın əsərlərində obrazların real adlarının qısaldılması üsulundan fərqli olaraq əzizləmə üsulu ilə yaradılan adlarda, əsasən, şəkilçilərdən istifadə olunur. Belə ki, surətlərin əsl adlarının bir və ya iki hecası götürülür, onlara əzizləmə mənası yaradan şəkilçilər artırmaqla subyektiv münasibət bildirən şəxs adları düzəldilir. Belə adları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Adın bir hissəsi götürülüb ona -m, -ım, -üm, -um şəkilçilərindən biri artırılır. Məsələn:Sərvim-Sərvnaz, Güüm-Gülbəniz, Ruqum-Ruqiyyə. “Mən sənə qurban olum, mənim Ruqum-Ruhum-Ruqiyyəm!” [9, s.251]; “Qəsəbəyə gedəndə sənin Gül xalana “Güüm, Güüm” deyə-deyə yetmiş yaşlı arvada uxajivat eləyirdim, Məryəm ananın üzünə baxammırdım” [7, s.122]; “Sənin öz yazıq, bədbəxt Sərvim olduğunu bilə-bilə “Sahib”in o xaraba İnanında “Bakirə” adı ilə qoyub gedəcəm?!” [7, s.270].

2. Şəxs adının bir hissəsi, yaxud əsası götürülür, sonuna -ş, -iş, -uş, -üş, -oş şəkilçilərindən biri əlavə edilir: İbiş-İbrahim, Diliş-Dilari, Diniş-Dinarə. “Qurbanlı da hamı, o cümlədən İsfəndiyar kişi ilə “qoşa göyərçinlər” də bilirdilər ki, “malayəradan qırğın”, yəni otuz dördüncü ildə Hacının atası ilə anası yanaşı qəbirlərdə dəfn olunandan sonra dörd yaşlı qardaşı İbiş-İbrahim gecənin bir aləmində “Anam çağırır! Anam çağırır!”-deyib, yataqdan evdən qaçmışdı” [9, s.62]; “Üstəlik, böyük qız Dilarədən-Dilişdən başlamış, sonbeşik Dinarəyə-Dinişə qədər, səkkizinin də adı “D” ilə başlayıb, “arə” ilə qurtardığına görə adları da qarışdı” [10, s.314].

3. Şəxs adlarının birinci hecasının sonuna -şu, -şü şəkilçisi artırılır: Şöşü-Şövkət. “Sonra o yan-öy yana baxınıb, köməkçisi “Pyanska Şöşü” ləqəbli Şövkət Tahirlini yanında görüb xırıltı ilə soruşdu” [7, s.7].

4. Sadə adların birinci hecasının sonuna “ı”, “i”, “u”, “ü” saitlərindən biri artırılmaqla kiçiltmə bildirən adlar yaradılır: “Azacıq sükutdan sonra polis kapitanı-“Səmi” adlandırılan Səməd oğlu Əmirli açıq qapıdan həyətə atılıb, o yanda qızaran otluqda, meyitin yanında diz çökdü” [7, s.7]; “Səminin anası, Səməd Əmirlinin arvadı, el arasında Torksin Diniş çağırılan da min doqquz yüz səksən səkkizinci ilin dükabrında, üç yaşlı körpəsi “Midi” çağırılan Mədədin əli əlində Sudüşəndən, bacılığı, rəfiqəsi Mariyagildən çıxıb Əmirilər mülkünə gedəndə eynilə bu cür, eyni Mariya kimi iki güllə ilə arxadan vurulmuşdu” [7, s.56]; “Belə ciddi-cəhdə baxmayaraq, o telli oğlanla o igid qızın əvvəlcə Nuru-Nur Məhəmmədə, sonra da Şöşü bala-Şövkət adında bir cüt oğlu olmuşdu və böyüyəndə, onlar da eynilə ataları kimi, həmin budaqda fırlanmağa başlamışdılar” [10, s.212]; “Sənin arvadınıydı bir də orda, Sərvi(Sərvinaz) varıydı ha, indi də lap eləcə-cavanca, yalvarırdı AdıPünhana ki, qurbanın olum, ay Pünhanım, bir də oxu onu” [7, s.276].

5. Şəxs adlarının sonuna -ik, -k, -ka şəkilçilərin artırılması ilə kiçiltmə bildirən adlar yaradılır: Nikişka-Nikita Sergeyeviç Xruşşov. “Məktəbimizdə bütün müəllimlərə, şagirdlərə, kəndimizdə bütün camaata çoxdan məlumdu ki, Moskvadan respublikalara məktublar göndərilmişdi, Sovetlər İttifaqı Kommunist Partiyasının baş katibi Nikita Sergeyeviç Xruşşov-“Nikişka” “Stalin şəxsiyyətinə pərəstiş” tənqid eləmişdi” [9, s.221].

6.Obrazın real adının birinci hecasının sonuna -a, -ya şəkilçisi artırılır:Ziba-Zibeydə. “Atam kimi o da “Zibeydə” yox, “Ziba” deyib” [9, s.94].

Sənətkarın əsərlərində obrazların real adlarının əzizləmə və kiçiltmə çalarlarında işlənməsindən asılı olaraq müxtəlif variantlarına rast gəlmək olur: “Ruqu!.. Mən sənə qurban olum, mənim Ruqum-Ruhum-Ruqiyyəm! Təklidə mən sənə əvvəlcə “Ruqu” deyirdim. Sonra “Ruqum” dedim. Ömrümün axırınacan Ruhum deyəcəm” [9, s.251]; “Arada Şərqiyyə başını qaldırıb ağır-ağır gözlərini onun üzündə gəzdirdirdi” [8, s.337]; “Xeyli keçəndən sonra Şərqi yenə için-için güldü və nədənsə diksinmiş kimi birdən başını qaldırdı” [8, s.340]; “Məktəbimizin çopur, yassar, amma olduqca şən, zarafətli istəkli direktoru Rzaqulu kişiylə zarafatlaşmağa başladı: “Bəxtin açıldı, dünya gözəliyənin tək qaldın damın altında! Düzünü de, Rza, mən ölüm, necə istəyir səni gəlin?” [8, s.381].

Beləliklə, İsa Hüseynov xalqımızın zəngin söz sənəti xəzinəsindən bəhrələ-nərək surətləri səciyyələndirə biləcək əzizləmə və kiçiltmə mənalı adlardan istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Paşayev A. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı, 2010
2. Симина Г.Я. Бытовые варианты личных имен.-Антропонимика. Москва: Наука, 1970
3. Суперанская А.В. Личные имена в официальном и неофициальном употреблении.-Антропонимика. Москва: Наука, 1970
4. Hacıyev T.M. Adların qısaldılmasının qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri/ Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: APİ-nin nəşri, 1986.
5. Əhmədov B.B. Şəxs adları və dialektal söz yaradıcılığı/Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: APİ-nin nəşri, 1986
6. Sadıqov Z. Azərbaycan dilində şəxs adları, namizədlük dissertasiyası. Bakı, 1975
7. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, V c., Bakı: Avrasiya press, 2009
8. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, II c., Bakı: Avrasiya press, 2009
9. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, I c., Bakı: Avrasiya press, 2009
10. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, IV c., Bakı: Avrasiya press, 2009

Summary

Detraction and petted meaningful names in Isa Huseynov's works

In this article the detraction and petted meaningful names in Isa Huseynov's works are investigated. Here are analysed that these petted and detraction meaningful names are not the official names of characters, neither are the reduction of these names by different ways, the phonetic changes and formation with accepting suffixes.

Резюме

Уменьшительные и ласкательные значимые имена в произведениях Иса Гусейнова

В данной статье исследуются уменьшительные и ласкательные значимые имена в произведениях Иса Гусейнова. В то же время здесь анализируется что, уменьшительные и ласкательные значимые имена не являются официальными названием характер и еще реальные имена сокращаются различными способами, изменяются фонетически и формируется путем применения суффиксов.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. İ.Məmmədli
SDU-nun Filologiya fakültəsinin
Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.09.2016

Aytən İbrahimova
E-mail: ayten_edahib@yahoo.com
ADPU

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

Açar sözlər: söz, söz yaradıcılığı, semantik üsul, sintaktik üsul, morfoloji üsul, leksik üsul

Keywords: word, word formation, semantic method, syntactic method, morphological method, lexical method

Ключевые слова: слово, словообразования, семантический метод, синтаксический метод, морфологический метод, лексическая метод

Dilçilik elmi sürətlə inkişaf etməkdədir. Dilçilik elminin şöbələrindən biri də söz yaradıcılığıdır. Dilin sürətli inkişafında əsas rol oynayan dilin lüğət tərkibi məhz dilin zənginləşməsində, yeniləşməsində, o dildə danışan xalqın maddi və mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsində əsas rol oynayan amillərdən biridir. Lüğət tərkibi zəngin olan dilləri zəngin və qüdrətli dillər hesab edə bilərik. Dilin inkişafı, zənginliyi, rəngarəngliyi lüğət tərkibinin zənginliyi və çoxcəhətliliyi ilə əlaqədardır. Lüğət tərkibi özlüyündə dil üçün sözlərdən və ifadələrdən ibarət tikinti materialıdır. Xalqların iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, dünyada yaranan yeni istehsalat üsulları, müasir texniki tərəqqi, elmi nailiyyətlər, aqrar təsərrüfatdakı əsaslı dönüş, elm, mədəniyyət, ticarət ədəbiyyatın inkişafı, ictimai yaşayış, əmək əlaqələrinin sıxlaşması, yeni ideologiyaların, İKT-nin inkişaf etdirilməsi və digər bir sıra amillərlə əlaqədar olaraq yaranan söz və söz ehtiyatları ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi və rəngarəngləşməsi baş verir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi birbaşa söz yaradıcılığı prosesi ilə əlaqədardır. “Dildə “sözyaratma” məfhumunu sinxron və diaxron aspektlərdə işlətmək olar. Sinxron və diaxron söz yaradıcılığı müxtəlif məzmunu malikdir. Diaxron sözyaratmada törəmə sözlərin hansı vasitələrin köməyi ilə əmələ gəldiyi araşdırılır. Sinxron söz yaratmada isə söhbət törəmə sözlərin derivasion mənasını hansı vasitələrlə ifadə olunmasından gedir. Sinxron sözyaratma dildəki vahidlərin bir-birinə münasibətini, diaxron sözyaratma isə bir vahidin digər vahidə keçməsinə öyrənir” [1, s.278]. Sözlərin strukturunu onların əmələ gəlmə üsullarını, formalarını, mənşeyini, səbəblərini, imkanlarını, vasitələrini, xüsusiyyətlərini və digər cəhətlərini öyrənən dilçilik şöbəsi **söz yaradıcılığı** adlanır. Başqa sözlə **derivatologiya** adlanan bu şöbə təqribən 1960-cı illərdən sonra müstəqil şöbə kimi formalaşmağa başlamışdır [2, s.394]. Dilin sözyaradıcılığını təmsil edən bütün qayda və qanunları, hər şeydən öncə, dilin öz tərkibinə, öz quruluş xüsusiyyətlərinə əsaslanır, onun təbiətini, quruluş xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Afad Qurbanov dillərin müasir vəziyyətini nəzərə alaraq “Ümumi dilçilik” kitabında morfoloji və sintaktik tipoloji təsnifata əsasən dünya dillərini dörd əsas tipə bölmüşdür:

- 1) Köksözlü dillər
- 2) Aqqlütinativ dillər
- 3) Flektiv dillər
- 4) İnkorporlaşan dillər

Bu dil tipləri özlərinə məxsus səciyyəvi cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili şəkilçilərin sözlün kökünə çox bağlı olan, qrammatik məna bu və ya başqa sözdə hansı şəkilçi vasitəsilə ifadə olunursa, digər sözlərdə də şəkilçi ilə ifadə edilən, şəkilçilərin bir sözdə eyni zamanda ancaq bir vəzifə ifadə etməsi aqqlütinativ dil tipinə məxsusdur. Aqqlütinativ dillər tipində söz kökünə şəkilçi əlavə etməklə yeni söz yaratmaq və sözlün formasını dəyişdirmək mümkündür.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dilin daxili imkanları və başqa dillərdən söz almaq mənbələri əsas rol oynayır. Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyası” adlı kitabında söz və ifadələrin yaradılmasında dörd üsulu tədqiq etmişdir:

1. leksik üsul;
2. semantik üsul;
3. morfoloji üsul;
4. sintaktik üsul [2, s.394.]

Səlim Cəfərov “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” və “Müasir Azərbaycan dili; Leksika” kitablarında Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni leksik vahidləri yəni sözləri onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən üç prosesə bölmədiyini göstərmişdir:

- a) Sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi;
- b) Sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi;
- c) Sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi [3,s.7; 4, s.135].

Nəsir Mamedov və Ağamusa Axundovun “Dilçiliyə giriş” kitabında dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəyini dilin daxili vəsaiti təşkil etdiyini qeyd edərək, sözlərin aşağıdakı yollarla əmələ gəldiyini göstərmişlər:

- 1) Leksik yolla;
- 2) Morfoloji yolla;
- 3) Sintaktik yolla;
- 4) Kalka yolu ilə [5, s.111].

Ağamusa Axundov isə özünün “Ümumi dilçilik” kitabında söz yaradıcılığının yeni sözlərin yaranması ilə məşğul olan dilçilik elminin sahəsi olduğunu vurğulayaraq söz yaradıcılığının aşağıdakı üsullarının olduğunu qeyd etmişdir:

1. Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla söz düzəldilməsi-morfoloji üsul;
2. Söz kökünə söz artırmaqla söz düzəldilməsi-sintaktik üsul;
3. Sözlün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə söz düzəldilməsi - konversiya üsul;
4. Sözə yeni məna verməklə söz düzəldilməsi-semantik üsul [6, s.159].

Daim inkişafda olan dilimizdə, Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin XVII əsr inkişafında isimlər, xüsusilə də düzəltmə isimlər əksəri özünü yeni məfhum və anlayışların düzəltmə sözlərlə adlandıraraq lüğət tərkibinə daxil olmağını göstərmişdir. Dilimizdə yalnız isimlə şəkilçilər vasitəsilə söz düzəldilməmiş, həmçinin sifət, say, əvəzlilik, və feil köklərinə də şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər yaradılmışdır. XVII əsrdə dilimizdə sözyaratmanın iki üsulu önəm daşıyıb:

1. morfoloji üsul;
2. sintaktik üsul.

Artıq XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş; ədəbi dilimizin ümumi inkişafında sözdüzəldici şəkilçilərin məhsuldarlaşması, onların funksiyalarının daha da genişlənməsi baş vermiş, ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə yeni məzmun və formalı düzəltmə sözlər daxil olmuşdur. XVIII əsrdə üslubi xarakter daşıyan sözlərin müəyyən hissəsi geniş yayılmayıb konkret əsərlərdə qalsada, dildəki sözdüzəldici şəkilçilərin fəallaşmasına, onların semantik genişliyinə xeyli kömək etmişdir. XVIII əsrdə ədəbi dilimizdə söz və ifadələr üç yolla əmələ gəlmişdilər:

1. morfoloji üsul;
2. sintaktik üsul;
3. semantik üsul [7, s.74-75, 288].

Müasir Azərbaycan dilçilərin tədqiqatlarına əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, söz yaradıcılığında yeni söz və ifadələrin yaradılmasında iki üsul əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilmiş və hətta onların yaranma və tədqiq tarixləri əsrlər əvvəldən başlayıb, digər üsullar isə müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Morfoloji və sintaktik üsullar, hansiki yeni leksik vahidlərin yaradılmasında xüsusi mühüm mənə kəsb edir; birincisi söz kökünə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla, ikincisi isə söz kökünə yeni sözlərin artırılması ilə yeni leksik mənə daşıyan sözlərin yaradılmasıdır. Növbəti tədqiqatlarda artıq semantik üslub və leksik üslubun tədqiqi başlanmış və ya onlara ehtiyac duyulmuşdur.

1. **Leksik yolla sözyaradıcılığı** zahirən sadə görünüb, dərin tədqiqatlara ehtiyacı olan söz düzəldilməsi prosesidir. Yeni əmələ gələn leksik vahidlər dilə ya hazır şəkildə daxil olur ya da əmələ gəlmiş yeni söz törəndiyi ilk mənşəyindən öz məzmunu, forması etibarını ilə uzaqlaşır, yenidən formalaşmış, mənada yeni məzmunlu müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır. Leksik yolla sözlər aşağıdakı qaydalarla əmələ gəlir:

1. Dialektlər və şivələr əsasında;
2. Kalka üsulu hesabına;
3. Fonetik dəyişmə hesabına;
4. Düzəltmə sözlərin sadələşməsi hesabına
5. Mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına
6. Başqa dillərdən söz almaq hesabına;
7. Yeni mənə kəsb etmək hesabına;
8. Bir sıra sözlərin başqa sözlərlə əvəz edilməsi hesabına

Müasir ədəbi dilimizin **dialektlər və şivələr hesabına inkişafında** şair və yazıçıların rolu böyükdür. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarından M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin, Q.Zakirin, M.F.Axundovun, H.Zərdabinin, S.Ə.Şirvaninin, M.Ə.Sabirin, C.Cabbarlının, S.Vurğunun, M.Hüseynin, S.Rəhimovun, M.İbrahimovun, İ.Əfəndiyevin, İ.Şıxlının, R.Rzanın, və başqalarının yaradıcılığında dialekt və şivə sözləri dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və rəngarəngləşməsində mühüm rol oynamışdır: ilğım, boygörməsi, aranlıq, güzəm, arva, sayrışan, gavahın, kürlük etmək, kirimişcə, muştuluq, gənəşmək, umacaq, vər-dənə, xama, mahlıc, budamaq, və s. Bir dildən başqa dilə hər hansı bir anlayış mexaniki olaraq gələrsə və həmin alınma söz dilin daxili imkanları hesabına tərcümə olunarsa bu **kalka üsulu** ilə dilimizdə sözyaratmadır. Kalka üsulu ilə söz yaratma

iki sadə sözün birləşməsindən (zarabotka-əməghaqı, peredprazdnıçnyı- bayram-qabağı), sadə sözlə düzəltmə sözün birləşməsindən (jeleznodorojnik-dəmiryolçu), söz birləşməsi şəklində (otkritiy urok-açıq dərs, uçastkviy vraç-sahə həkimi), düzəltmə söz şəklində (lyotçik-təyyarəçi, prizivnik-çağırğşçı) və sərbəst tərcümə şəklində (metateza-yerdəyişmə, proteza-səsartımı) əmələ gəlir. Yeni sözlərin yaranma prosesində söz daxilində bu və ya digər səsin dəyişməsi yaxud düşməsi nəticəsində baş verən hadisə **fonetik tərkibin dəyişməsi** ilə sözyaratma adlanır. S.Cəfərov bu hadisənin ən çox iki müxtəlif məfhum ifadə edən omonim sözlərdə baş verdiyini ifadə edir və dilimizdə bu gün ən çox vaxtilə baş vermiş bu hadisənin izlərini tapa bildiyimizi qeyd edir: məsələn, dağ-tağ, gör-göz, uç-uc, tək-dək, və s. Yeni söz və ifadələrin əmələ gəlməsində mühüm yerlərdən birini də **düzəltmə sözlərdə söz kökünün öz müstəqilliyini itirirərək**, tərkib hissələrinə ayırmadan yeni bir söz əmələ gətirməsi prosesi tutur: qap-ı=qapı, uz-un=uzun, uz-aq=uzaq, ar-ı=arı, ərg-ikən/kən/ən=ərgən və s. Müasir dilimizdə sadə sözlər kimi işlənən ancaq qədim söz qruplarında isə mürəkkəb söz formasında olan dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayan sözlər **mürəkkəb sözlərin sadə sözlərə çevrilməsi** prosesində əmələ gəlmişlər. Lüğət tərkibinin əsas fondunda olan biləzik sözünün bilək və üzük sözlərindən, karandaş sözünün karın (qarın) və daş sözlərindən əmələ gəldiyi, formalaşdığı dilçilər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Müasir Azərbaycan dilində son dövrlərdə siyasətin iqtisadiyyatın, ticarət maliyyə, elm və texnikanın, maarif və mədəniyyətin və başqa sahələrin inkişafı ilə müharibələrin, müstəmləkələrin, zorakılıq və ya əlaqələr nəticəsində başqa dillərin leksikası hesabına söz artımı-**alınma sözlər hesabına sözyaradıcılığı** da inkişaf etmişdir. Dilimizə keçən sözlər tələbata əsasən dilimizin lüğət tərkibində sabitləşərək istifadə olunmuşdur: parlament, referendum, dotasiya, aksion, telekommunikasiya, inflyasiya, valyuta, barter, və s. **Yeni mənə kəsb etmək hesabına sözyaratmada** isimlərin və sifətlərin fəal iştirakı ilə yaranan sözlərin çoxmənalılıqdan omonimliyə doğru inkişafı əsas rol oynayır. Burada ümumi isimlərdən xüsusi isimlərə keçmə, və ya əksinə, ümumi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi, adverbiallaşma yolu ilə, sifətlərin substantivləşməsi yolu ilə, isimlərin atributivləşməsi yolu ilə söz yaradıcılıqları baş verir. **Bir sıra sözlərin başqa sözlərlə əvəz edilməsi hesabına söz yaratmada** ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrin nəticəsində, xüsusəndə müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitəsi ilə yeniləşmə prosesi baş verən dövrdə sözlər öz qarşılığı ilə əvəz olunur: televiziya-telegörüm, sərhəd-sınır, nömrə-say, inam-inanc, şərh etmək-açıqlamaq, və s.

2. Semantik yolla sözyaratma. Bu söz yaratma prosesində sözün semantik cəhətdən strukturunun yəni sözün mənə etibarını ilə müxtəlif vəziyyətlərdən çıxış etməsini izah edir. Mənanın genişlənməsi hesabına sözyaratmada sözlər öz ilkin mənalarını saxlamaqla yeni mənalar da qazanır və mənaca genişlənməmiş olur: ailə sözü ilkin mənasını saxlamış həmçinin də ziyalı ailəsi, fəhlə ailəsi, və s. Mənalarda işlənməklə öz ilkin mənasını genişləndirmişdir. Mənanın konkretləşməsi hesabına semantik yolla sözyaratmada isə sözlər ümumi mənə bildirməkdən konkret mənə bildirməyə doğru inkişaf edir, söz birləşmələrinin tərkibində işlənməklə konkret mənalar yaradır: rəhbər- elmi rəhbər, müəssisə rəhbəri, rayon rəhbəri, və s. Omonimləşmə hesabına semantik yolla söz yaratmada eyni tərkib hissəyə malik

olan sözlərin bir qismi omonimləşir: yaz(fel)-yaz(isim), at(fel)-at(isim), və s. Çoxmənalı sözlər hesabına semantik yolla sözyaratma bir qism sözlər çoxmənalılığa doğru inkişaf edir, məcazlaşır nəticədə çoxmənalılıq yaradır: göz-insanın gözü, bulağın gözü, şkaflın gözü, və s. Frazeoloji vahidlər hesabına semantik yolla söz yaratmada isə insanın bədən üzvlərinin adını bildirən bir qism sözlər məcazi mənada işlənməklə frazeoloji vahidin yaranmasına əsas meyar olur: əl-əl tutmaq, əl üzmək, əl yetirmək, əl açmaq, əl götürmək, və s. [2, s.404-407].

3. Morfoloji yolla sözyaradıcılığı sözyaradıcılığının əsas üsullarından birincisi və dildə daha çox əhəmiyyət daşıyan, sözyaratmada xüsusi yerə sahib olan, Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin də zənginləşməsində vacib mövqə tutan üsul hesab oluna bilər. Dilin məna, leksik-semantik, fonetik-morfoloji və qrammatik cəhətdən bütövlüyə sahib olan əsas dil vahidlərindən biri sözdür. XIX əsrin 80-ci illərində Boduen de Kurtene tərəfindən dilçiliyə gətirilmiş morfem isə sözün ən qısa struktur hissəsi kimi müəyyən leksik-qrammatik məna daşıyır. Morfem sözün minimal, bölünməyən mənalı, mütəqil olmayan hissəsidir. Sözün ayrılıqda işlənən, müstəqil məna ifadə edən hissəsi kök, sözün ayrılıqda işlənməyən və leksik məna bildirməyən hissəsi affiksial morfem adlanır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin ümumi cəhətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) leksik və ya qrammatikliyi; 2) məhsuldarlığı və qeyri-məhsuldarlığı; 3) törəmə yolları; 4) fonetik xüsusiyyətləri; 5) məna ardıcılığı. [3, s.154] Affiksial morfemlər derivativ və relyativ mənalı yəni sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər olaraq iki yerə bölünür: postfiksələr, prefiksələr, infiksələr. Postfiksələr söz kökündən sonra işlənən, prefiksələr söz kökündən əvvəl işlənən, infiksələr isə söz kökünün ortasında işlənən şəkilçilərə deyilir. Relyativmənalı şəkilçilər isə sözün yalnız formsanı dəyişir; isimin cəm halı, felin zaman şəkilçiləri, və s.

4. Sintaktik yolla sözyaratma. Son iyirmi il ərzində xeyli tədqiq olunmuş, inkişaf edib zənginləşmiş sintaktik yolla sözyaratma sözyaradıcılığında məhsuldar sözyaratmaya çevrilmişdir. Burada ən azı iki sözün birləşməsi və məna etibarını adabtasıya olunmasıdır. Funksiyaya görə sintaktik yolla sözyaradıcılığında mürəkkəb sözün əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı funksiya mühüm yer tutur: aşsüzən, tozsoran, yerqazan, əlüzyuyan, cıdır düzü, və s. Əlamətə görə sintaktik yolla sözyaradıcılığında mürəkkəb sözün əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı əlamət mühüm rol oynayır: qaragöz, istiot, günbatan, və s. Bənzətməyə görə sintaktik yolla sözyaradıcılığında mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində əşyanın, predmetin bənzədilməsi əsas götürülür: itburnu, daşarmud, şirindil, və s. Mənsubiyyətə görə sözyaratmada mürəkkəb sözlər mənsubiyyət əsasında yaranır: gecə quşu, ayyaqabı, əmidostu, və s. Ənənəyə görə sözyaratmada mürəkkəb sözlər dini-etiqadla bağlı olaraq əmələ gəlir: Məhəmmədəli, Tanrıverdi, Əliqulu, və s. Hərfi tərcüməyə görə sözyaratmada yaranan mürəkkəb sözlər başqa dillərdən hərfi tərcümə yolu ilə əmələ gəlir: samokritika-özünü tənqid, dalnovidney-uzaqgörən, və s. [2, s.428-429].

Sözyaradıcılığının sözyaratma üsulları ilə Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi zənginləşməyə və rəngarəngləşməyə davam edir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov Həsərətli, Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı "Maarif", 1987, 308 səh.
2. Buludxan Xəlilov, "Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyası" Bakı "Nurlan" nəşriyyatı, 2008, 442 səh.
3. Səlim Əbdüllətifov, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960, 204 səh.
4. Səlim Əbdüllətifov, Müasir Azərbaycan dili; Leksika, II hissə, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1982, 215 səh.
5. Mamedov Nəsir Nəsirzadə, Axundov Ağamusa Ağa oğlu, Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1980, 315 səh.
6. Ağamusa Axundov Ağa oğlu, Ümumi dilçilik, Bakı, Şərq-qərb nəşriyyatı, 2006, 280 səh.
7. Rəhilə Məhərrəmov, Firuzə Parənci, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II cild (4 cildə), Bakı, Şərq-qərb nəşriyyatı, 2007, 328 səh.
8. Cəfərov Ə.Q., Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild (2 cildə), Bakı-Çıraq, 1997, 452 səh.

Summary

Word building in Azerbaijan language

The role of lexical, semantical, morphological, syntactical methods in forming new words in word building process is extensive. The article explores the characteristics of these methods.

Резюме

Словообразовании в Азербайджанский лингвистике

В словообразовании являющейся одной из ветвей языковедения для создания слов и выражений большую роль играют лексическое, семантические, морфологические, синтаксические методы. В статье указаны особенности методов.

*Rəyçi: fil.e.d., prof.N.Sadıqova
ADPU-nun Filologiya fakültəsinin
ingilis dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının
27.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

Ниса Гулузаде

E-mail: nisaquluzade@outlook.com

Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента

О ТИПОЛОГИИ ЗНАНИЯ И ИХ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: знание, язык, типология знания, когнитивный подход, концептуализация, категоризация

Keywords: knowledge, language, knowledge typology, cognitive approach, conceptualization, categorization

Açar sözlər: bilik, dil, biliyin tipologiya, kognitiv yanaşma, konseptualizasiya, kategorizasiya

Когнитивная лингвистика это новый подход к изучению языка, который рассматривает знание как часть восприятия и мышления; Когнитивная лингвистика подразделяется на 3 основных раздела: когнитивный подход к грамматике, объектом которой является синтаксис, морфология и другие грамматические вопросы; когнитивная фонология, объектом которой является разные соответствия между морфемами и фонетическими последовательностями; когнитивная семантика, объектом которой является знания отраженные в языке. Основной её целью является выявления типологии знания, способы их хранения в сознании и способы их передачи и выражения в речи.

Знание рассматривается как проявление подсознания, но это также результат связь между умом (информация, которым мы владеем) и ситуацией (путь приобретения информации), то есть оно социально-конструктивное явление, чем интеллект. Знание не только умственное явление, но и социальное и язык как определенная система репрезентации знаний непосредственно связана с изучением их структурной организации, типологии, формата, а также соотношения когнитивных и языковых структур, накопленные в результате выполнения определенных работ и задач.

Детально анализируя классические или эпистемологические подходы к знанию, Т. ван Дейк классифицировал характерные черты подхода к знанию [5, с.70]: 1) знание это мнение или убеждение разделяемая членами социальных или культурных сообществ, «сообщество знаний» и «эпистемологические сообщество»; 2) знание это социально принятая сообществ основанная на общие знания разделяемая членами; 3) критерия знаний может быть разной в различных эпистемологических общинах (такие как культура, социальные группы, профессиональные организации и т.д.) или в различных исторических периодах сообщества. Однако общие критерии знания – это наблюдение, достоверные источники и правильное вмешательство; 4) знание и убеждение более «умышленное», а ситуация или случаи могут быть как реальные так и вымышленные.

Типология знания делится на два основных типа. К первому типу относится индивидуальное или коллективное знание. Индивидуальное знание в основном представляется в памяти, как часть нашей «личной

истории». Такой тип знания может быть получен собеседником если индивид сам поделится своими «личными знаниями».

Ко второму типу относится социальное знание. Такой тип знания в основном представляется в социальной памяти, является частью «общественной жизни» и предполагается для понятия всех значений дискурса и для создания ментальной модели. Этот тип знания поддается изменениям, так например общепринятое знание одним обществом, нацией, может в дальнейшем стать общепринятым знанием другого общества. К этому типу знания могут быть отнесены национальное сознание и культурные компоненты. Рассмотрим следующий пример, газета “USA today”, November, 2013, который описывает день убийства Джона Кеннеди следующим заголовком “November, 1963, at 12:29, it was a different America”.

Читая этот заголовок статьи, гражданин или человек хорошо знакомый с историей, культурой Америки, подсознательно понимает и может заранее предположить основную идею данной статьи, которая несомненно связана с бывшим президентом США, Джон Кеннеди. Этот один из обычных осенних дней оставил в истории американской нации печальный след, день убийства Джона Кеннеди, в момент когда он в сопровождении кортежа, проходя через огромную толпу людей, направлялся в Дилей плазу, штат Техас.

Итак, социальное знание является собственностью определенного общества, а индивидуальное знание это личное знание которое формируется под влиянием социального знания.

В когнитивной лингвистике решение проблемы о типологии знания рассматривается в двух направлениях: 1. изучение различных форматов знания; 2. изучение содержительной специфики и области определения единиц концептуальной системы.

Изучение форматов знания в языке связаны с теориями концептуализации и категоризации, разрабатываемые в когнитивной лингвистике. Концептуализация и категоризация в языке являются познавательным процессом, но различаются по цели.

Концептуализация это закрепление в языке поступающей информации, а категоризация – это отнесение полученной информации к определенной категории. Процесс концептуализации и категоризации не возможны без языка.

Выделяются два типа форматов знания, концептуально-простое и концептуально-сложное. Концептуально-простой тип имеет простой тип и простую структуру. Под этим понятием подразумевается элементарность структур которую можно определить набором определенных характеристик. Например, характеристика прототипа животного: наличие двух ног, двух глаз, шерсти.

Ко второму типу формата знаний относится концептуально-сложный тип, который включает обязательные и факультативные компоненты.

Также необходимо упомянуть о прототипах понятия: прототипы естественных (неязыковых) наук, прототипы языковых категорий и прототип репрезентации знания в языке.

Лингвистика признает существование трех основных уровней категоризации языковых и неязыковых объектов: высшего, среднего и низшего.

Главным уровнем является базовый уровень, но они не ограничиваются средним, то есть базовым уровнем, и могут быть направлены как в сторону высшего, так и низшего уровня.

Несмотря на большое количество работ о репрезентацией знания в языке, все еще остаются нерешенные вопросы. Язык и знание являются неотъемлемой частью человеческого восприятия. Знание –это понятие или точка зрения которую люди приобретают посредством опыта, своих навыков и умений, а язык первую очередь выполняет функцию передачи информации которая осуществляется в процессе коммуникации.

Литература

1. Болдырев Н.Н. Проблемы исследования языкового знания , Концептуальный анализ языка: современное направления исследования. М.: Изд-во «Эйдос», 2007
2. Кубрякова Е.С. Проблемы представления знаний в языке, Структуры представлений знаний в языке. М.: ИЯЗ РАН, 1994
3. Teun A. Van Dijk Critical discourse analysis, the discourse –knowledge interface 2001
4. Teun A. Van Dijk Discourse and Context. A socio-cognitive approach. Cambridge, Cambridge University Press, 1998
5. Markman, A.B. knowledge representation, Mahwah, Ni: Erlbaum, 1999
6. Rosch E. Principles of categorization, cognition and categorization. Hillsdale, N.J: Lawrence Erlbaum Associates, 1978

Xülasə

Biliyin tipologiyası haqqında və onun dildə representasiyası

Məqalədə biliyin tipologiyası və dildə representasiyası təhlil olunur. Bilik cəmiyyəti idarə edən, sosial idrakin ən əsas gücüdür. Məqalədə biliyin tipologiyası, növləri və konseptualizasiya və kateqorizasiya teoriyası məsələləri nəzərdən keçirilir və dildə biliyin formatlarının ayrılmasına diqqət yetirilir.

Summary

Knowledge typology and its representation in the system of language

This article deals with the knowledge typology and its representation in the system of language. Knowledge is the basic power that controls society. In this article, we tried to analyze the types, forms of knowledge, conceptualization and categorization theory in the system of language.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. M.Qızıyeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
“İngilis dili” kafedrasının
21.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

Könül Məmmədova

E-mail: konulyamemmedli@gmail.com

ADU

EKZOTİZMLƏRİN LİŦVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ekzotizmlər, milli mənşəli sözlər, linqvistik xüsusiyyətlər

Keywords: exoticism, national words, linguistic features

Ключевые слова: экзотизм, национальные слова, лингвистические особенности

Heç bir xalqın dili qapalı, digər dillərdən təcrid olunmuş şəraitdə mövcud deyildir. Əksinə, bütöv sistemin bir elementi kimi çıxış edir. Qonşu xalqlarla yanaşı, uzaq xalqların dilləri də bir-birilə əlaqədədir. Müxtəlif dillər arasında qohumluq əlaqəsində olub-olmamasından asılı olmayaraq, xüsusən də leksika sahəsində qarşılıqlı, intensiv dəyişmə gedir. Elmin, texnologiyanın, mədəni əlaqələrin inkişafı ilə əlaqədar dildə yeni sözlər yaranır. Xalqlar, ölkələr arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və dostluq əlaqələri əsasında sözlər bir dildən digərinə keçmə "şansı" qazanır.

Belə söz qruplarından biri də ekzotizmlərdir. «Ekzotizm» yunan mənşəli söz olub, hərfi tərcümədə "ehtiyac", "xarici" mənalarını bildirir. Bu termin adı altında keçən sözlər onu qəbul edən dillərdə yad ünsür kimi səciyyələndirilir.

Məlumdur ki, dillərin nominativ sistemi üst-üstə düşür. Hər bir dilin lüğət fondunun yaranması və inkişafında həmin xalqın milli təfəkkürünün təsiri özünü göstərir. Ekzotizmlər, adətən, xalqın milli təfəkkürünü, onun dil xüsusiyyətlərini xarakterizə edən sözlərdir.

Ekzotizmlərin özlərinə məxsus fonetik, semantik, leksik, qrammatik və funksional xüsusiyyətləri ilə birgə qəbul olunduğu dildə xüsusi leksik-üslubi lay kimi qiymətləndirilir. Əsasən bədii ədəbiyyat və publisistika sahəsində dilə daxil olan ekzotizmlərin mənaları izahlı şəkildə verilməlidir.

Ekzotizmlər başqa xalqlara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrinin adlarını bildirən əşya və ya məfhumları, çox az hallarda isə mücərrəd məfhumların adlarını bildirirlər.

Ekzotizmlər ekvivalentsiz leksikaya aid edilir. Semantik mənası çox dar olur. Başqa dillərə keçəndə bu sözlərin qarşılığı olmur. Qeyd etdiyimiz kimi, bu da hər bir xalqın özünəməxsus maddi varlığının olmasından irəli gəlir. Bir xalqın dilinə məxsus bir anlayış digərlərində olmaya bilər. Məs.: **xaçapuri** gürcülərə məxsus milli yemək növüdür ki, buna yapon milli mətbəxində rast gəlinmir.

İnsan fəaliyyətinin bəzi sahələri beynəlmiləl xarakter daşıyır (elm, təhsil və s.) və bu sahələrdə ekzotizmlər demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

Ekzotizmlərin bəziləri nisbi xarakter daşıya bilər. Müəyyən dövr keçdikdən sonra ekzotizmlər ümumişlək sözlərə, hətta tarixizmlərə keçə bilmə ehtimalı vardır. Afad Qurbanov ekzotizmlərin bu xüsusiyyəti haqqında yazır: «Dildə işlənən ekzotizmlər alınma sözə çevrilə bilər. Bu, əsasən, ekzotik sözün ifadə etdiyi əşya ilə birlikdə mənimsənilməsi zamanı olur. Ekzotizmlərin alınma sözə çevrilməsi prosesi dildə progressiv hadisədir. Bu, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi öz müsbət təsiri

ni göstərir. Məsələn, vaxtilə ekzotik söz olan **pianino** indi dilimizdə alınma sözlər cərgəsində xüsusi yer tutmuş, hamı tərəfindən aydın dərk edilir» [5, s.267].

Ekzotizmlərin spesifik əlamətlərindən biri onların sinonimliyinin, antonimliyinin, çoxmənalılığının zəif inkişaf etməsidir. Burada da istisna hal kimi qeyd edə bilərik ki, bədii ədəbiyyatda, publisistikada ironiya məqsədilə, bəzən də metaforik imkanlarının genişlənməsi ilə ekzotik sözlər başqa mənə ifadə edə bilər. Məs. **cunqli** (Cəngəllik mənasındadır) mədəni səviyyəsi aşağı olan insanları işarə etmək üçün işlədilir. Yaxud da, **nirvana** (sanskrit. nir çölə, xaricə, və nəfəs vermək) şüur axınının sakitləşdiyi vəziyyəti bildirmək üçün işlənsə də, bəzən arzulardan, iztirablardan azad olma mənasında işlədilir.

Semantik mənaları stabil, dayanıqlı və əzdəyişkəndir. Ekzotizmlər hər bir dilin lüğət tərkibinin passiv fondunu təşkil edir. Lakin bəzi ekzotizmlər geniş istifadə olunduğundan ümumişləklilik qazanır. Qadına və kişiyyə müraciət formalarını bildirən sözləri daxil etmək olar: *senyor, misyö, madam, ser* və s.

Ekzotizmlər söz yaradıcılığında da olduqca zəif iştirak edirlər. Lakin belə sözlərin keçdiyi dildə mənimsənməsi hesabına istisnalar ola bilər. Məs. Çingiz Aytmatovun əsərlərinin hesabına dilimizə keçən **manqurt** sözü işləkliyini genişləndirmiş, "manqurtlaşma", "manqurtlaşdırma" kimi sözlər yaranmışdır.

Ekzotik sözləri bəzən neologizmlər və varvarizmlərlə eyniləşdirirlər. Bu cür sözlərin neologizmlərdən əsas fərqli xüsusiyyəti odur ki, neologizmlər dilə keçdikdən sonra işləklilik qazansa da, ekzotik sözlər bu cəhətdən uzaqdır. Bu xüsusiyyəti zəifdir. Varvarizmlərdən fərqli xüsusiyyəti odur ki, varvarizm sözlər dilə keçdiyi zaman həmin sözlərin artıq dilimizdə qarşılığı mövcud olur. İndiyə qədər ədəbi dilimizin qeyri-rəsmi forması hesab olunan məişət üslubunda işlədilən rus dilindən keçən varvarizmlərin qarşılığı mövcuddur. Məs. *uje-artıq, daje-həttə* və s. Ekzotizmlərin isə işləndiyi dildə qarşılığı olmur, heç qarşılığını ifadə edən hansısa sözün tapılması da fikrimizcə, düzgün hal deyildir. Deyək ki, dilimizə məxsus hər hansı milli xörək adının dəyişdirilib digər dillərdə başqa formada göstərilməsi, ən əsası isə bizim dilimizə, mədəniyyətimizə, tariximizə edilən hörmətsizlik olardı.

Ekzotizmləri mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Müraciət bildirən ekzotizmlər: *sinyor, sinyorita, madam, mister, ser, əfəndi, bəy, frau, milord* və s.

2. Rütbə, vəzifə bildirən: *sultan, hersoq, hersoqiniya, mer, lord, markiz, qidalqo, idalqo, samuray, kavalyer, samuray* və s.

3. Poeziya, ədəbi cərəyan, incəsənətlə bağlı ekzotik sözlər: **xokku** (yapon ədəbiyyatında şeir növü), **ikebana** (çiçəklər, müxtəlif növ bitkilərlə düzəldilən yapon mədəniyyətinə məxsus incəsənət növü), **mandala** (Çevrə) deməkdir. Hinduizmdə, buddizmdə Kainatı təmsil edən dini simvoldur), **yödyö** (yapon dilində "ifadə olunmayan duyğu" mənasını bildirən ədəbi cərəyan adı) və s.

4. Milli geyim adlarını bildirən sözlər: **frak** (Fransada XVIII əsrdə geyinilən kişi üst geyimi), **kimano** (Yapon dilində ki geymək mono əşya mənasındadır. T hərfi formasında hazırlanan və qalın bel kəməri ilə tamamlanan qadınlara məxsus yapon milli geyimi), **parka** (Söz nenes dilinə aid olub, Şimali Sibir xalqlarına məxsus maral dərisindən tikilən geyim növüdür), **hanbok** (Koreya milli geyimi), **dirndl** (almanlara məxsus milli geyim), **sari** (Hindistan yarımqitəsində yaşayan

xalqlara məxsus qadın milli geyimi), **sambbrero** (meksikanlılara məxsus geniş kənarlıqlı papaq növü) və s.

Burada biz öz milli geyimlərimiz haqqında qeyd etməsək böyük səhv olardı. Azərbaycanın milli geyimləri uzun sürən və çox mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş olan xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin nəticəsidir ki, günümüzə qədər gəlib çatan milli geyimlərimiz müxtəlifliyi, rəngarəngliyi, milli koloriti ilə seçilir. Bunlara misal olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar

Arxalıq, çəpkən (köynəyin üstündən geynilirdi), **ləbbadə** (yaxası açıq, bel hissədə bağı olan, qolu qısa üst geyimi), **eşmək** (sırıqlı üst geyimi), **baharı** (sırıqlı, astarlı, bel hissəyə qədər kip oturan geyim növü), **küləcə** (belə qədər düz olan, ətəyi büzməli qadın üst geyimi), **kəlağayı** (ipəkdən hazırlanan baş örtüyü) və s.

5. Rəqs, musiqi alətləri, musiqi janrlarının adını bildirən ekzotizmlər: muğam (Şərqi xalqlarına, eləcə də Azərbaycana məxsus musiqi janrı), tərəkəmə, vağzal, ləzginka (Azərbaycana və burada yaşayan azsaylı xalqlara məxsus milli rəqs növləri), çardaş (macar milli rəqsi), xorumi (gürcü milli rəqsi), tanço (İspanlara məxsus rəqs növü), salsa (kubalıqlara məxsus rəqs), serenada (İtalyada yaranıb. Bir xanımın şərəfinə oxunan romantik mahnı janrı), tar (milli musiqi aləti), kapella (İtalyan dilində xor, orkestr), ballada (İtalyan dilində ballare rəqs edirəm) deməkdir. Musiqi janrıdır, polka (Mərkəzi Avropada xalqlarına məxsus milli rəqs növü), fleyta (Musiqi aləti olub, İtalyan dilində flauto külək, meh deməkdir.), caz, rok, pank (ABŞ) və s.

6. Milli yemək, bişmiş və içki adları: plov (şərqi xalqlarına məxsus milli xörək), turşa-kabab, ləvəngi (Azərbaycana məxsus milli xörəklər), beşbarmaq (qazaxlara, qırğızlara məxsus milli xörəklər), xaçapuri (gürcü mətbəxinə məxsus bişmiş növü), imambayıldı, ezogəlin, kadayıf, rəvani, peşmaniyə, pidə (türk mətbəxinə məxsus yemək, bişmiş adları), kimbap, bibimbap, kimçi (Cənubi Koreya mətbəxinə məxsus yeməklər), kuliç (slavyan xalqlarına məxsus şirniyyat növü), pítsa, tiramisü (İtalyan mətbəxinə məxsus bişmişlər), mozarella (İtalyanlara məxsus pendir növü), kruassan (Avstriya mətbəxinə məxsus şirniyyat növü), suşi (Yapon milli yeməyi), borş (slavyan xalqlarına məxsus xörək növü), kumis (Orta Asiya xalqlarına məxsus at südündən hazırlanan içki növü), sake (Yaponlara məxsus düyüdən hazırlanan spirtli içki növü), socu (Koreyalılara məxsus az spirtli içki növü), kapuçino, latte, espresso (İtalyanlara məxsus qəhvə növləri) və s.

7. Meyvə, tərəvəz, bitki adlarını bildirən ekzotizmlər: manqo, avakado, papaya, marakuya, karambola, durian, pitaya (Əjdaha meyvəsi də deyilir.), liçi (Çin gavalısı), kinkan (Kumkvat) da deyilir. Cənubi Çin tayfalarının birinin dilində "qızıl naringi" deməkdir. Portağala və naringiyə bənzəyən sitrus meyvəsidir.) və s.

8. Əşya, milli oyuncaq adları bildirən ekzotizmlər: daruma kuklası (Yapon mifologiyasında xoşbəxtlik gətirən tanrının təəcəssüm etdirən, əlsiz-ayaqsız şəkildə insan fiqurudur), matryoşka (slavyan xalqlarına məxsus gəlincik növü), piyalə (Orta Asiya xalqlarında qulpsuz çay içmək üçün kasalar bu cür adlanır), qeta (Yaponlara məxsus ayaqqabı növü), sənək, güyüm (milli əşyalar, qablar) və s.

9. Milli bayram, yarış, ayin adlarını bildirənlər: Novruz bayramı (əsasən, türkdillilərə məxsus yaz bayramı), sabantuy (qazaxlara məxsus milli bayram), karnaval (İtalyanlarda yaz bayramı), ikku, harakiri (Yaponlara məxsus ayinlər) və s.

10. Yaşayış yeri, tikili adlarını bildirənlər: minarə,məscid(ərəblərə məxsus tikililər), aul, yurt (Orta asiya xalqlarına məxsus yaşayış yerləri), qetto (italyan dilindən alınmış bu söz əvvəllər Venesiyada, İspaniyada, Polşada və başqa katolik ölkələrdə, yəhudilərin məskunlaşması üçün ayrılan rayonu bildirirdi. Bizim dövrdə, ümumiyyətlə, adətən böyük şəhərin kənarında yerləşən, və yoxsulların, qaçqınların, çox vaxt keçmiş müstəmləkələrin və geridə qalmış ölkələrdən gəlmiş immiqrantların məskunlaşdığı rayonlar) və s.

11. Pul vahidlərinin adları: manat (Azərbaycan), dollar (ABŞ, Kanada, Avstraliya), marka (Almaniya, Finlandiya), lirə (Türkiyə), lari (Gürcüstan), yuan (Çin), donq (Vyetnam), funt sterlinq, şilling (Avstriya), rupi (Hindistan, İndoneziya, Pakistan), som (Qırğızıstan), yen (Yaponiya), avro (Avropa ölkələri), von (Cənubi Koreya), peso (Argentina, Çili, Uruqvay), rubl (Rusiya) və s.

12. İdman növləri, döyüş sənəti ilə bağlı ekzotizmlər: aykido, tekvando, cüdo, karate, sambo, tatami, korrido, ciu-citsu və s.

13. Qeyri-rəsmi təşkilatların adlarını bildirən ekzotik sözlər: nindza, yakudza, kamikadze və s.

14. Təbiət hadisələrinin adlarını bildirən ekzotik sözlər: tornado (ispan dilində tufan, qasırğa mənasında), tsunami (Yapon dilində tufan deməkdir.).

Dilimizə keçən ekzotizmlərin bəziləri qohum dillərdən, bəziləri VII əsrdə ərəblərin gəlişi zamanı keçmiş, lakin, dövrümüzə qədər dilimizin lüğət tərkibində özünə yer almış və ümumiləşmişdir. Sovet hakimiyyəti zamanı rus dilindən və rus dili vasitəsilə digər dillərdən (italyan, ispan, alman,yapon, ingilis, fransız) ekzotizmlər keçmişdir. Müasir dövrümüzdə müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra digər xalqlarla mədəni, siyasi, iqtisadi, dostluq əlaqələri nəticəsində dilimizə yeni sözlər birbaşa daxil olmuşdur.

İşlənmə arealına görə ekzotizmlər iki yerə bölünür: [6]

1) dar arealda: bura yalnız bir xalqa, bir ölkəyə məxsus ekzotik sözlər daxildir. məs. Kimano yalnız, yapon xalqına məxsus milli geyim növüdür. Digər xalqlarda buna milli geyim kimi rast gəlinmir.

2) geniş arealda: geniş ərazidə, bir neçə xalqda, bir neçə ölkədə işlədilən ekzotik sözlər Məs. Karnaval sözü əvvəllər İtaliyada yaz bayramı kimi qeyd olunurdusa, daha sonralar Fransa, İspaniya, Almaniya, Latin Amerikasına ölkələrində küçələrdə canfəşanlıqla keçirilən bayram mənasında işlənməyə başladı.

Ekzotizmlərin dilə daxil olma yolları müxtəlifdir. Bunlara diqqət yetirək:

1. Bədii ədəbiyyat, incəsənət, hər hansı tarixi hadisə ilə əlaqədar dilə keçənlər

2. Publisistikanın (Kütləvi informasiya vasitələri) hesabına dilə keçən ekzotik sözlər.

3. Mədəni əlaqələrin güclənməsi

4. Hər hansı ölkənin müstəmləkəsi, əsarəti dövründə keçən ekzotik sözlər

5. Kinematografiya hesabına dilə keçən ekzotizmlər və s.

Hələ V.Fon. Humboltun dövründən dilə "xalqın ruhu" kimi yanaşılmış, dili xalqın təfəkkürü ilə əlaqələndirmişlər. Bu baxımdan xalqın milli maddi mədəniyyətini ifadə edən sözlər ekzotizmlər o xalqın varlığını, tarixini, mədəniyyətini əks etdirmək baxımından önəmlidirlər. Təəssüf doğuran səbəblərdən biri də, bəzən bir xalqa məxsus bu maddi mədəni nümunələrin başqaları tərəfindən oğurlanaraq,

özünükləşdirilməsidir. Bunun üçün, bizim qarşıda duran məqsədlərimizdən biri dilimizə, mədəniyyətimizə məxsus anlayışları, məfhumları qoruyub saxlamaq, onların dünya miqyasında tanınmasında çalışmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov Buludxan Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı 2008
2. Xudiyev Nizami Azərbaycan ədəbi dili tarixi Bakı 2012
3. Xudiyev Nizami Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz Bakı 1991
4. Kəsəmənli İsmət Azərbaycan dilində işlənən alınma sözlərin izahlı lüğəti Bakı 2006
5. Qurbanov Afad Müasir Azərbaycan dili I cild Bakı 2003
6. <http://sociolinguistics.academic.ru/822/Экзотизмы>

Summary

Linguistic features of exoticisms

Exoticism are foreign borrowing words, denoting the object or phenomenon in the life of other nations. In the article main topical groups of exotic words and ways of diffusion are distinguished.

Резюме

Лингвистические особенности экзотизмов

Экзотизм — иноязычное заимствование, обозначающее предмет или явление из жизни другого народа. В статье выделяются основные тематические группы экзотизмов и способы распространение.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.Y. Hacıyeva
ADU-nun Azərbaycan dili
və ədəbiyyatı kafedrasının
26.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

Aytəkin Tağıyeva
E-mail: tagiyeva.aytakin@mail.ru
ADU

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA KƏND TƏSƏRRÜFATI TERMİNLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: tərcümə, termin, növ, kənd təsərrüfatı

Keywords: translation, term, type, agriculture

Ключевые слова: перевод, термин, тип, сельское хозяйство

Bu məqalədə bədii ədəbiyyatda kənd təsərrüfatı terminlərinin tərcüməsindən bəhs olunacaq.

Bildiyimiz kimi, tərcümə bir prosesdir. “Hədəf dildəki mətnin məxəz dildəki ekvivalent mətnə çevrilməsi zamanı baş verən transformasiya hadisəsidir” [1, s.14]. Yaxud “Hər hansı bir məlumatın ilkin dildən (İD), yəni orijinalın dilindən tərcümə dilinə (TD) çevrilməsi ilə bağlı yaradıcı-intellektual prosesdir.” [2, s.6] Tərcümənin ən çətin növlərindən biri olan bədii tərcümə xüsusi bacarıq və qabiliyyət tələb edir. Xüsusilə bədii tərcümədə digər tərcümə növlərindən fərqli olaraq yaradıcı yanaşma daha vacib və ön plandadır. Əgər digər tərcümə növlərində sahə sözlərinə bələd olmaq və dəqiqlik əsasdırsa, bədii tərcümədə ekpressivlik ifadə edən sözləri bilmək, tərcümə etdiyən əsərin müəllifini anlamaq, əsəri tam və aydın şəkildə başa düşmək, əsərdə bəhs olunan hər bir sözə bələd olmaq və bunu da peşəkar şəkildə hədəf dildə həmin dilin özünəməxsus daxili qayda-qanunları ilə orijinala maksimal dərəcədə yaxın şəkildə vermək vacibdir. Füzuli Ələsgərli transformasiya zamanı hədəf dildə bədii mətnə verilmiş tələbləri qruplaşdıraraq, aşağıdakı prinsiplərdən ibarət siyahı yaratmışdır.

1. Bədii tərcümə orijinal əsər səviyyəsində anlaşılıq və oxunaqlı olmalıdır;
2. Bunun üçün orijinal müəllifinin fərdi bədii üslubuna xələl gəlməməlidir;
3. Tərcümədə hər bir xalqın milli koloriti olduğu kimi saxlanılmalıdır;
4. Obrazların mənəvi-psixoloji aləminə və xarakterik xüsusiyyətlərinə dərinlən nüfuz edilməlidir;
5. Tərcümədə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dürüstlüyünə diqqətlə yanaşılmalıdır;
6. Orijinalın əsas ideyasının saxlanılması əsas məziyyətlərdən biri olmalıdır;
7. Tərcümədə lüzumsuz əlavələrə (qondarmalara) və ixtisarlara yol verilməməlidir və s. [3, s.208].

Tərcümədə rast gəlinən məsələlərdən biri də sahə sözlərinin, yəni terminlərin tərcümədə verilməsidir. Hər bir dilin leksikası müəyyən sahə leksikalarından ibarətdir. Bütün sahə leksikaları dilin ümumi leksikası əsasında formalaşmış inkişaf edir. Bu sahə leksikalarından biri də məişət leksikasıdır. Məlumdur ki, məişət leksikasına məişətin müxtəlif sahələri ilə bağlı sözlər – geyim və bəzək şeylərinin adları, yeyinti məhsullarının adları, ev əşyaları və kənd təsərrüfatı sahəsinə aid müxtəlif alətlərin adları, bu sahə ilə bağlı müxtəlif terminlər daxildir. Xalqın həyatı, məişəti, adət-ən-

ənəsi, psixologiyası məişət leksikasında real təsvir olunur. Məişət leksikası dedikdə xalqın məişətinə daxil olan sözlərin ümumi məcmusu nəzərdə tutulur.

Məişət leksikasının bir hissəsi olan kənd təsərrüfatı terminlərini tərcümədə vermək üçün tərcümə edilən mətnin mənsub olduğu xalqın məişətinə yaxından bələd olmaq və hadisələrin cərəyan etdiyi dövrü nəzərə almaq lazımdır.

İctimai həyatda baş verən dəyişikliklər, elm və texnikanın inkişafı dilə yeni sözlərin daxil edilməsinə ehtiyac yaratmışdır. Xüsusilə, texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı sahəsində istifadə olunan alətlərin sıradan çıxması, yaxud onların yerini daha müasir alətlərin alması ilə yeni sözlərə yaranan ehtiyac dildə baş verən dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, təsərrüfatda istifadə olunmayan alətlərin adları artıq ümumişləkliyi itirərək arxaikləşmiş, yeni alət və vasitələrin yaranması ilə yeni sözlər dilə daxil edilmişdir. Buna görə də xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində texnikanın inkişafını mərhələli şəkildə müşahidə etmək olur. Bu mövzu ilə bağlı əsərlərin tərcüməsi zamanı orijinala adekvat bir tərcümə yaratmaq üçün tərcüməçidən yalnız əsəri anlamaq və yazıçını başa düşərək onun fikrini oxucuya çatdırmaq deyil, həm də müyyən mənada araşdırma aparmaq tələb olunur.

Yuxarıda sözü gedən qaydalara diqqət yetirərək, Con Steynbekin “Qəzəbdən törəmişlər” əsərində istifadə olunankənd təsərrüfatı sahəsinə aid bəzi terminlərə və onların tərcümədə verilməsinə nəzər salaq. Bildiyimiz kimi, bu əsər 20-ci əsr Amerika ədəbiyyatında aktual olan “Amerika həyat tərzini” haqqındadır və əsərdə o dövrdə baş vermiş müxtəlif tarixi və real hadisələrlə əlaqədar olaraq ölkə daxilində yaranmış vəziyyətdən, köç edən ailələr və miqrant fəhlələrin talelərindən bəhs edilir. Yazıçının əsərdə istifadə etdiyi leksik vahidlər 20-ci əsr Amerikasının məişəti haqqında ətraflı təsəvvür yaradaraq o dövrdəki ictimai-siyasi vəziyyəti real şəkildə canlandırır. Aşağıdakı nümunədən də bunu görmək mümkündür.

Nümunə: And the dispossessed, the migrants, flowed into California, two hundred and fifty thousand, and three hundred thousand.

Tərcüməsi: 250 və 300 min mülksüz, miqrant Kaliforniyaya axın etdi.

Yuxarıdakı nümunədə leksik vahidlərin tərcüməsi zamanı qrammatik əvəz etmədən istifadə edilərək məxəz dildə cəmdə verilmiş “migrants” sözü hədəf dildə tək halında işlədilmişdir. Bununla yanaşı, transformasiyanın bir növü kimi bilinən transpozisiyadan da istifadə edilərək söz sırası hədəf dilin tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Konkret olaraq kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar bir misala nəzər salaq.

Nümunə: The tractors which throw men out of work, the belt lines which carry loads, the machines which produce, all were increased; and more and more families scampered on the highways, looking for crumbs from the great holdings, lusting after the land beside the roads.

Tərcüməsi: Əl əməyini əvəz edən traktorlar, yük bərkitmək üçün istifadə olunan kəmərlər, istehsalat maşınları artırdı və daha çox ailə böyük torpaqlarda bir qarın çörək axtarmaq, yo kənarındakı torpaqları əldə etmək arzusu ilə əsas yollara axışdırdılar.

Bu nümunədə isə transformasiyanın digər bir növündən – səbəbin nəticə və nəticənin səbəb ilə əvəzlənməsindən istifadə edilmişdir. Cümlənin transformasiyası zamanı “the tractors which throw men out of work” hissəsində səbəb nəticə ilə əvəz edilərək “əl əməyini əvəz edən traktorlar” şəklində verilmişdir. Həmçinin,

həmin cümlədə sadalanan ifadələrdə transpozisiyadan istifadə edilmişdir. Aşağıdakı nümunədə isə həm kənd təsərrüfatı məhsullarının, həm də alətlərinin tərcüməsi məsələsi ortaya çıxır.

Nümunə: And the crops changed. Fruit trees took the place of grain fields, and vegetables to feed the world spread out on the bottoms: lettuce, cauliflower, artichokes, potatoes—stoop crops. A man may stand to use a scythe, a plow, pitchfork; but he must crawl like a bug between the rows of lettuce, he must bend his back and pull his long bag between the cotton rows, he must go on his knees like a penitent across a cauliflower patch.

Tərcüməsi: Məhsul dəyişirdi. Taxıl sahələrinin yerini meyvə ağacları tutur və torpağın alt qatlarına isə dünyanın ərzaq ehtiyacını qarşılamaq üçün tərəvəzlər - kahı, gül kələmi, ənginar, kartof – bir sözlə yeraltı bitkilər əkilirdi. Kərənti, kotan, yaba ilə işləyərkən düz dayanmaq olur, ancaq adam kahı cərgəsiylə həşərat kimi yavaş-yavaş irəliləməli, belini büküb pambıq sıraları arasında uzun səbəti ilə hərəkət etməli və gül kələmi sahəsi ilə dizləri üstündə tövbəkar kimi getməli olur.

Göründüyü kimi, bu nümunədə “scythe”, “plow”, “pitchfork” kimi əkin sahəsi ilə bağlı leksik vahidlər hədəf dildəki ekvivalentləri ilə əvəz edilmişdir. “Crops” leksik vahidin tərcüməsi zamanı qrammatik əvəz etmədən istifadə edilərək cəm şəkilçisi hədəf dildə verilməmişdir. Həmçinin abzasın transformasiyası zamanı “crop” leksik vahidi yerinə görə “məhsul” və “bitki” şəklində tərcümə olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı terminlərini ilə bağlı digər misala baxaq.

Nümunə: And the little green carrot tops were kicked off and the turnip greens trampled. And then the Jimson weed moved back in. But the cop was right. A crop raised—why, that makes ownership. Land hoed and the carrots eaten—a man might fight for land he's taken food from.

Tərcüməsi: Kiçik yaşıl kök gövdələri torpaqdan çıxarıldı, ağ turp kolları tapdalandı və alaq otları yerinə qaytarıldı. Ancaq polis haqlı idi. Məhsul yetişmişdi niyə ki, sahibkarlıq elə budur. Torpaq becərildi, kök yeyildi, adam məhsul götürdüyü torpaq üçün mübarizə apara bilərdi.

Bu nümunədə transpozisiyadan istifadə edilərək məxəz dildəki söz sırası hədəf dilin söz sırasına uyğunlaşdırılmışdır. “Carrot tops” birləşməsi hədəf dildə “kök gövdələri” kimi, “turnip greens” birləşməsi “ağ turp kolları” kimi, “Jimson weed” leksik vahidi isə “alaq otları” kimi verilmişdir.

Beləliklə, Con Steynbekin “Qəzəbdən törəmişlər” romanında rast gəldiyimiz kənd təsərrüfatı terminlərinin hədəf dildə verilməsi zamanı yuxarıda göstərilən nümunələrdəki kimi transformasiyanın transpozisiya, əvəz etmə, səbəbin nəticə və nəticənin səbəb ilə əvəzlənməsi kimi müxtəlif növlərindən istifadə olunmuşdur. Bu da hədəf dilə tərcüməni asanlaşdıraraq əsərin ruhunu əks etdirməyə imkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Qılıncan. Tərcümə sənəti. “OKA Ofset” nəşriyyatı, Bakı-2008, (səh 14)
2. Rafiq Novruzov. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi (Dərs vəsaiti), Bakı-Mütərcim, 2011, (səh 6)
3. http://anl.az/el/alf7/ef_btp.pdf (səh 208)
4. Jon Steinbeck. “The Grapes of Wrath” (p. 246; 248; 250; 251)

Summary

The Translation of Agricultural Terms in Fiction

The article studies the challenges related to the agricultural terms in fiction translation. It deals with the usage of transformation types of lexical terms in fiction. Here some instances about agricultural terms are provided with the examples from the source text and their translation in the target language. The study shows that, the usage of different transformation types in translation of agricultural terms makes the novel clearer, more expressive and comprehensible in the target language.

Резюме

Перевод сельскохозяйственных терминов в художественной литературе

В данной статье рассматриваются проблемы, связанные с переводом сельскохозяйственных терминов в художественной литературе. Она об использовании видов трансформации лексических значений при переводе в художественной литературе. Здесь приводятся некоторые примеры использования сельскохозяйственных терминов как в исходном тексте, так и их перевод на нужный язык. Исследование показывает, что, использование различных видов трансформации в переводе сельскохозяйственных терминов делает роман более ясным, более вразительным и понятным на нужном языке.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Fialə Abdullayeva
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.11.2016

Lalə Balabəyova
E-mail: balabayova91@gmail.com
ADU

CON STEYNBƏKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA İŞLƏNƏN DİNİ TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: xristianlıq, tərcümə, üsul

Keywords: christianity, translation, method

Ключевые слова: христианство, перевод, метод

Mütəxəsislər tərcümənin bir sənət kimi lap qədimlərdən mövcud olduğunu çoxdan sübut etmişlər. Hələ eramızdan əvvəl III–II əsrlərdə Luçiy Liviy Andronik Homerin məşhur “Odiseya” əsərini latın dilinə tərcümə edərək dünya ədəbiyyatı tarixində bədii tərcümənin bizə məlum nümunəsini yaratmışdır. Bəlkə də bədii tərcümə tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Hələlik mütəxəsislər həmin tarixi bu əsərin adı ilə bağlayırlar. Lakin bu da həqiqətdir ki, əksər xalqların ədəbi fikrinə, ədəbiyyatının formalaşmasına və inkişafına daha çox inkişaf etmiş qonşu xalqların ədəbiyyatından edilən müxtəlif tipli iqtibaslar da öz təsirini göstərir və bu iqtibasların özlərini də müəyyən mənada bədii tərcümə nümunələri hesab etmək olar. Ümumiyyətlə, ədəbi əsərlər bu və ya digər dilə tərcümə olunaraq həmin xalqın mənəvi sərvətinə çevrilir [1].

Bildiyimiz kimi, tərcümə hədsiz məsuliyyət, bacarıq tələb edən sahələrdən biridir. İlk mətnin orijinallığının saxlanması tərcümənin əsas şərtlərindəndir. Bu prinsipə əməl edən tərcüməçi bir çox problemlərlə qarşılaşa bilər. Adekvat tərcümə orijinal mətnə uyğun, yaxud ona bərabər kontekstin ideya-bədii fikir yükünün “köçürülməsi”nə bənzəyir. Belə bir tərcümədə mütərcim tərcümə etdiyi dildə idiomların, sinonimikanın, söz oyununun, mətnaltı mənənin, onun axıcılığının, bu və ya digər dövrdə yazılan əsərin üslub və ahənginin, orijinal mətn müəllifinin yaradıcılıq dəst-xəttinin və məqsədinin qorunub saxlanması “əsgəri xidmət borcu”nu yerinə yetirməlidir.

Dilimizə tərcümə edilmiş bədii əsərlərin tərkibində işlənən saysız-hesabsız dini sözlər, söz birləşmələri və terminlər transformasiya zamanı tərcüməçi üçün nisbətən çətinlik yaradan məqamlardandır. Bu tip sözlərin tərcüməsi zamanı mütərcim son dərəcə ehtiyatlı olmalıdır, heç bir təhrifə yol verməməlidir, əlavələr etməməlidir və lazım gələrsə oxucular üçün aydın olsun deyə müəyyən izahlar da verməlidir.

Dini söz və ifadələrin bədii əsərdə nida kimi işlənməsinə də tez-tez rast gəlmək olar. Əsərdə qəhrəmanların mənsub olduğu dini əsas tutaraq və onların yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi mühiti nəzərə alaraq tərkibi dini söz və ya terminlərdən ibarət olan nidaları təbiiləşdirmək yolverilməz haldır.

Qəzəb salxımları romanında rast gəlinən dini söz və ifadələr. Con Steynbek XX əsrin birinci yarısında Amerikada baş vermiş real tarixi hadisələri və sosial şəraiti əsərlərində tənqid və təsvir etmişdir. Amerikanın bəzi ştatlarında – Oklahoma, Nyu-Meksika, Kanzasda baş vermiş təbii fəlakət – “Böyük quraqlıq” və “Böyük depressiya” dövrü yaşanmışdır. Bu ştatlardan Amerikanın müxtəlif yerlərinə, o cümlədən yazıçı Con Steynbekin yaşadığı Kaliforniyaya köç edən

insanların – ailələrin və miqrant fəhlələrin taleyi Con Steynbek əsərlərində əsas mövzu predmetinə çevrilmişdir. Con Steynbek bir ədib kimi ABŞ ədəbiyyatının ən görkəmli simalarından biridir. 1939-cu ildə “Qəzəb salxımları” romanı çap olunması ABŞ-da böyük rezonans doğurmuşdur. “Qəzəb salxımları” romanında xalqın taleyi və orta amerikalının yaşayışı, yaşama uğrunda mübarizəsi və s. bu kimi problemlər önə çıxarılır və xüsusi olaraq vurğulanır [2].

Əsərdə işlənən dini söz və ifadələr istər vulqarizm, istər nida, istərsə də adi ifadə kimi romanda öz yerini almışdır və əsəri daha oxunaqlı etmişdir. “Qəzəb salxımları” romanının 20-ci əsrin birinci yarısında və xristian dininə inamın möhkəm olduğu dövr və mühitdə yazıldığını nəzərə almaq lazımdır. XX əsrdə qələmə alınan “Qəzəb salxımları” romanı xristian dininin ənənələrinə sıx bağlı yaşayan ailələrin faciələrindən bəhs edir. Coud ailəsi Tanrıya inanan, ilahi qüvvəyə arxalanan tipik xristian ailəsidir [3]. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, romanda qarşıya çıxan dini və dinlə əlaqəli sözlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçi təbiiləşdirməyə yol verməməlidir. Əsərdə qarşıya çıxan bu tip söz və ifadələrin bəzilərini analiz edək və onların Azərbaycan dilinə transformasiya üsullarına nəzər salaq.

The godly [4] – Əsərdə işlənən bu söz nitq hissəsi kimi isimləşmiş sifətdir. **“Godly”** sözü özü Azərbaycan dilinə **“ilahi”**, **“dini”** kimi tərcümə oluna bilər. Lakin burada isimləşdiyi üçün **“dindarlar”** kimi transformasiya olunmalıdır. Bu sözün **“möminlər”** kimi tərcüməsi yalnız o zaman mümkün ola bilər ki, əsərdə İslam dininin hökm sürdüyü mühit təsvir edilmiş olsun. Çünki **“mömin”** sözü **“İslam dininin ehkamlarına ciddi surətdə əməl edən adam”** mənasına gəlir.

God [4] – “Qəzəb salxımları” romanında dialoqlarda və təsvir zamanı yazıçının müraciət etdiyi bu dini sözü əsərdə yerinə görə həm **“tanrı”**, həm **“ilahi”**, **“yaradan”** və s. tərcümə etmək mümkündür. Əsərin 352-ci səhifəsində işlənən “My God, we can’t pick them and dry and sulphur them” cümləsində işlənən **“My God”** Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı **“Aman Tanrım”** kimi transformasiya olunacaq. Romanda tez-tez istifadə edilən **“God”** sözü müxtəlif forma və tərzdə işlənib. Digər nümunəyə nəzər yetirək: “Goddamn you, Al”! Bu cümlə dilimizə qarğış kimi tərcümə edilə bilər: “Lənətə gələsən, Al”! Göründüyü kimi bu cümləni transformasiya edərkən **“tanrı”**, **“ilahi”** və s. sözlərdən istifadə lazım bilinməyib və **“God”** sözü, bir növ, ixtisara salınıb.

Jesus [4] – Yerinə görə **“İsa Məsih”**, **“Müqəddəs Məsih”**, **“İsa”**, **“Tanrı”** və s. kimi tərcümə oluna bilər. Romanda qəhrəmanların tez-tez işlətdiyi nidalar sırasındadır. Nümunəyə baxaq: “Jesus Christ, I wisht we could settle down”. Cümləni Azərbaycan dilinə “Tanrım, kaş burada qala biləydik” kimi tərcümə etmək lazımdır. Bu kontekstdə **“Jesus Christ”** **“İsa Məsih”** kimi transformasiya oluna bilməz [5]. Xristianlığın mərkəzi fiquru sayılan və əksər mənbələrdə **“Tanrının oğlu”** kimi də qələmə verilən İsa Məsih “Qəzəb salxımları” romanında ilkin mənasında da çox işlənir və növbəti cümlədə keşiş özünü **“Tanrının oğlu”** ilə müqayisə edir: “Here’s me been a-goin’ into the wilderness like Jesus to try find out somepin”. Əsərdə **“Jesus”** nidasının dilimizə neqativ çalarlı vulqar cümlə kimi tərcümə oluna biləcəyi yerlər də az deyil. Onlardan birinə baxaq: “Jesus! I forgot.” Tom Coudun dilindən işlənən bu cümləni Azərbaycan dilinə belə tərcümə edə bilərik: “Zəhrimara qalsın! Yadımdan çıxıb”. Göründüyü kimi, burada **“Jesus”** nidası təəssüf, tədirginlik və

hiddət kimi neqativ hissləri ifadə edir.

Preacher [4] – “Qəzəb salxımları” əsərinin baş qəhrəmanlarından olan və əsərdə İsa Məsihi simvolizə edən Cim Keysi keçmişdə keşiş vəzifəsini icra edib. Əksər hallarda əsər boyu qəhrəmanlar tərəfindən haqqında danışılarkən adı çəkilməyən Cim Keysi sadəcə olaraq “keşiş” kimi dilə gətirilir. Bu baxımdan romanda tez-tez rast gəldiyimiz “preacher” sözü Azərbaycan dilinə birmənalı olaraq “keşiş” olaraq tərcümə edilir [6].

Sin [4] – “Qəzəb salxımları” romanında müxtəlif qəhrəmanlar tərəfindən işlənən və onların dini inancları ilə assosiasiya olunan sözdür. Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı “günah”, “səhv” və s. kimi transformasiya oluna bilər. Adəm və Həvvanın qadağan olunmuş ağacdan meyvə yeməsi, bunun nəticəsində onların ilk dəfə günaha batmaları və cənnətdən qovulmaları ingilis dilində “Original sin”, Azərbaycan dilində isə “İlk günah” olaraq təsvir olunur. Lakin əsərdə istifadə olunan “sin” sözü sırf “günah” kimi tərcümə edilməlidir [7].

Christmas [4] – “Milad” kimi tərcümə olunur. İsa Məsihin anadan olduğu gündür və xristian aləminin əsas bayramlarından biri hesab olunur. Əsərdə Ana ilə satıcının dialoqu zamanı rast gəlinən “Christmas stuff” adlıq cümləsi Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə, yəni “Milad yeməkləri” kimi tərcümə edilə bilməz. Bu cümlə “Milad bayramında alınan ərzaqlar” kimi tərcümə olunsa daha düzgündür. Kontekstdən çıxış edərək demək olar ki, Ananın satıcıdan qiyməti daha yüksək olan ərzaqlar haqqında maraqlanması satıcının ona belə cavab verməsi ilə nəticələnir. Çünki Milad bayramı xristian dininə mənsub olanlar üçün vacib gündür və bu xüsusi gün üçün edilən alış-verişlər zamanı maddi məhdudiyyətlərə yol verilmir.

Thanksgiving [4] – Şükran günü ABŞ-da və Kanadada müxtəlif günlərdə qeyd olunan milli bayramdır. Kanadada oktyabr ayının ikinci bazar ertəsi günü, ABŞ-da isə noyabr ayının dördüncü cümə axşamı günü qeyd olunur. Bayramın mənşəyi qırmızıdərililər və ilk koloniyacıların ortaq təşkil etdikləri bir məhsul yeməyi olsa da, bayram bu ölkələrdə qırmızıdərilili ünsürlərdən ayrılaraq yalnız ailə və tanrıya aid bir məna kəsb etməyə başlamışdır. Əsərdə cümlə daxilində rast gəlinən bu söz elə “Şükran günü” kimi transformasiya olunacaq.

For Christ’s sake [4] – Qəhrəmanların hiss və həyəcanlarının, duyğularının ani ifadəsi olan nidalar “Qəzəb salxımları” romanındakı dialoqların daha da maraqlı olmasını təmin edir. Bu tip nidaların əksəriyyətinin dinlə əlaqəli sözlərlə ifadə olunduğunun əvvəlki nümunələrdən şahidi ola bilərik. Belə ifadələrdən biri də romanda kifayət qədər çox işlənən “For Christ’s sake” nidasıdır. “Tanrı eşqinə”, “Tanrı xatirinə”, “Tanrı naminə”, “İsa Məsih naminə” və s. kimi tərcümə edilə bilər [8].

Ədəbiyyat

1. Nağıyeva Ş.B. Bədii tərcümə: Nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2009.
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Con_Steinbek
3. <http://www.biography.com/people/john-steinbeck-9493358>
4. Джон Стейнбек. Гроздья гнева. Москва. Прогресс, 1978.
5. Oruc Musayev. Azərbaycan – ingiliscə lüğət. Bakı 1996. Azərnəşr nəşriyyatı.
6. <https://azerdict.com/>
7. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0lk_g%C3%BCnah
8. <http://www.truthmagazine.com/archives/volume10/TM010059.html>

Summary

Translation of religious terms into Azerbaijani used in the book “The Grapes of Wrath”

In this article religious terms used in “The Grapes of Wrath” are defined and clarified. Furthermore, the article emphasizes the aim of the usage of religious terms mainly as literary expressions. Eventually, the article briefly comments on translation methods and precise explanations of religious terms in “The Grapes of Wrath”.

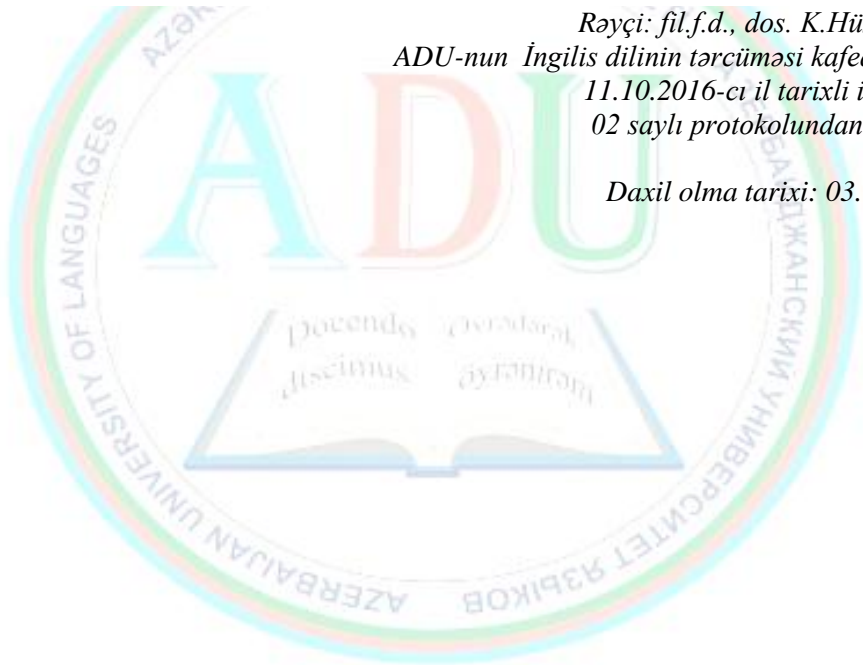
Резюме

Перевод религиозных терминов на азербайджанский язык использованных в книге «Гроздь гнева»

В этой статье религиозные термины, используемые в "Гроздь гнева" определены и уточнены. Кроме того, в статье подчеркивается цель использования религиозных терминов в основном как литературные выражения. Более того, статья кратко комментирует о методах перевода и точных объяснений религиозных терминов в "Гроздь гнева".

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Hüseynova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.11.2016

Oqtay İsmayilzadə
E-mail: oqtay.ismayilzade@gmail.com
ADU

CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ SİMVOLİZMLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI

Açar sözlər: bədii ədəbiyyat, simvolizm, tərcümə

Keywords: literature, symbolism, translation

Ключевые слова: художественная литература, символизм, перевод

Bədii ədəbiyyatda **simvolizmlərdən** geniş istifadə olunur. Yazıçı simvollar vasitəsilə çatdırmaq istədiyi ideyanı daha obrazı şəkildə çatdırır. Müəllif əşya, məfhum və yaxud heyvan simvollarından istifadə edərək mənanı çatdırır. Simvolizmlər həm beynəlxalq, həm də milli səciyyə daşıya bilər. Beynəlxalq simvollarla misal olaraq *ağ rəng – saflıq, təmizlik; qara – şeytan və ölüm; yaşıl – həyat, canlanma; tülkü – hiyləgərlik və s.* bildirir. Milli səciyyəli simvolizmlər xalqın, icmanın sırf mədəniyyəti ilə bağlıdır. Buna görə də simvollar etnomədəni komponentlər (EK) sayılır. Simvolizmlər müxtəlif xalqların mədəniyyətində fərqli mənalara kəsb edə bilər. Məsələn, “*bayquş*” bizdə bədbəxtlik simvoludursa, ruslarda, eləcə də ingilislərdə müdriklik simvoludur [1].

Tərcümə prosesində, xüsusilə də bədii tərcümədə simvolizmlərin tərcüməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Simvolizmləri düzgün şəkildə tərcümə etmək üçün tərcüməçi məxəz dilin etnomədəni xüsusiyyətlərini dərinlən bilməli, həmin xalqın mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə bələd olmalıdır. Bədii ədəbiyyatda həmin xalqın mədəniyyəti ilə birbaşa bağlı simvolizmlərlə yanaşı, müəllifin özünə məxsus **müəllif simvolizmləri** də geniş şəkildə işlədilir. Bu tip simvolizmlərin daha dolğun tərcüməsini vermək üçün tərcüməçi müəllifin üslubuna bələd olmalı, onun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmalı və lazım gələrsə öz tərcüməsində müəllif üslubunu yamsılamalıdır.

Con Steynbekin “Qəzəb salxımları” romanı da bu baxımdan öz məxsusi simvolizmləri ilə seçilir. Romanda 1930-cu illərdə Coudlar ailəsinin Oklahama ştatından evlərini tərk edib, iş tapmaq ümidilə Kaliforniyaya getməsindən və bu yolda onların başlarına gələnlərdən bəhs edilir. Bununla belə, romanın əsas məğzi bu səyahətlə kifayətlənmir. Müəllif çatdırmaq istədiyi ideyaları bir növ simvollarla gizlətməmişdir. Simvollar romanın əsas məğzinin açılmasında əsas rol oynayır. Romanda işlədilmiş bir neçə simvolizmlərə, eləcə də müəllif simvolizmlərinə diqqət yetirək:

Əsas simvollarından birinə romanın əvvəlində - üçüncü fəsildə rast gəlinir. Belə ki, **tısbağa** köhnə torpaq yolla hərəkət edən zaman maşın ona yaxınlaşır. Maşın yoldan yayınır ki, köməksiz tısbağanı əzməsin. Tısbağa özünü qorumaq üçün qınına çəkilir. O artıq təhlükəsizlikdə olduğunu biləndən sonra öz qınından çıxıb yoluna davam edir. Bir neçə dəqiqə sonra yolun digər tərəfindən yük maşını keçir. Sürücü məqsədli şəkildə tısbağanı vurmaq üçün maşını onun üzərinə sürür. Maşın onu yandan vuraraq üzünü üstə çevirir. Tısbağa bütün gücü ilə öz əlləri və

ayaqlarının köməyi ilə çevrilməyə çalışır. Nəhayət ki, o buna müvəffəq olur. Bütün bunlardan sonra o özünə gəlir, lakin yolun digər tərəfində onun başına yenidən belə bir işin gəlib-gəlməyəcəyini bilmədən yoluna davam edir. Steynbek tısbağa simvolundan istifadə edərək, bildirir ki, kənar faktorlar tısbağanın özündən daha çox onun taleyini müəyyən edir. Bu insan taleyi ilə də sıx bağlıdır. Biz də kənar faktorlardan asılıyıq. Başqa bir versiyaya görə isə, tısbağa qara camaatı-Oklahoma fermerlərini, sürücü isə onların əlindən torpaqlarını alan kapitalistləri təcəssüm etdirir [2].

Romandakı əksər simvollar Bibliyadan gəlir. Coudlar ailəsi borclarını ödəyə bilmədiklərinə görə evlərindən zorla çıxarılır. Sonra onlar Kaliforniyada iş olduğunu bilib oraya doğru uzun bir səyahətə çıxırlar. Yolda onların üzləşdiyi problemlər İsrail oğullarının Misiri tərk edən zaman başına gələnərlə eyniləşdirilir [2].

Romandakı ən mühüm simvoldan biri də Əhdi-Cədidlə (The New Testament) bağlıdır. Belə ki, sabiq keşiş Cim Keysi öz həyatını başqalarına kömək etməyə həsr edir və o bununla simvolik olaraq İsa Xristusu təmsil edir. Onun öldürülməzdən əvvəl dediyi sözlər - *"You fellas don't know what you're doin."*, İsa Xristusun çarmıxa çəkilməzdən əvvəl dediyi sözlərə - *"Forgive them, Father, for they know not what they do"* bənzədilir. Romanın sonuna doğru Tom Cimin yolunu getmək və onun etdiklərini etmək istədiyini deyir. Bununla Tom Coud İsa Xristusun şagirdlərini simvolizə edir [2].

Digər Bibliya ilə bağlı simvolizmə misal olaraq, Con əminin Roza Saronanın yeni doğulmuş uşağını axar suya atması, bacısı Məryəmin Musanı bükərək Nil çayına atması ilə eyniləşdirilir [2].

Yol (the road) – ev, imkan, rahatlıq və eyni zamanda çətinlik, bilinən və bilinməyənlərin simvolu [3].

Tısbağa, Coudların iti və digər xəz dərililər (The Turtle, the Joad Dog and other Furry Friends) – Mübarizə aparmaq, dözümlülük və çətinliklərlə üzləşən insanların qəzəbini əks etdirir [3].

Həşəratlar (bugs) – buradakı çəyirtkələr Bibliyadakı məhsulları məhv edən gəmiricilərlə eyniləşdirilir. İnsanların həşəratları məhv etmək istəyi, torpaq sahiblərinin fermerlərə olan münasibətinə bənzədilir [3].

Qan (blood) – həyat və ölümü simvolizə edir [3].

66-cı yol (Route 66) – azadlıq, var-dövlət, xoşbəxlik, eləcə də təhlükə, kədər və kasıblığı ifadə edir. *"66-the long concrete path across the country, waving gently up and down on the map, from Mississippi to Bakersfield-over the red lands and the gray lands, twisting up into the mountains, crossing the Divide and down into the bright and terrible desert, and across the desert to the mountains again. and into the rich California valleys"* [4].

Kaliforniya (California) – Sonda Coudları gözləyən mükafatı və eyni zamanda 66-cı yol kimi təhlükə, kədər, qəm, kasıblığı simvolizə edir. *"It ain't that big. In California they got high wages.* Lakin, Kaliforniya onların gözlədikləri kimi olmaya da bilərdi. Kaliforniya Coudların gömək istədikləri cənnət deyil. Buna görə də Coudları yeni mübarizə, yeni çətinliklər gözləyir [4].

Simvollar “Qəzəb salxımları” romanının mənasının açılmasında aparıcı rol oynayır. Onlar xarakterlərin şəxsiyyətinin yüksəlişinə kömək edir və romana mənəvi mənə əlavə edir. Bütün bu simvollar süjetlə, eləcə də romanın mənası ilə bağlıdır.

“Qəzəb salxımları” romanını tərcümə edərkən tərcüməçi müəllif simvolizmlərini elə tərcümə etməlidir ki, müəllifin çatdırmaq isədiyi ideyalara heç bir xələl gəlməsin. Yəni oxucu əsəri oxuyarkən onun əsas məğzinin əslində nə olduğunu, işlədilən simvolların sətiraltı mənalarını anlamalıdır. Əks təqdirdə tərcümənin qızıl qaydası olan “mənəni çatdırmaq” pozulmuş olar.

Ədəbiyyat

1. <http://literarydevices.net/symbolism>
2. <http://schoolworkhelper.net/important-symbols-in-the-grapes-of-wrath/>
3. <http://www.shmoop.com/grapes-of-wrath/symbolism-imagery.html>
4. <https://prezi.com/rwnikomuu7ua/the-grapes-of-wrath-symbolism/>

Summary

Transformation of symbolisms used in “Grapes of Wrath” by J.Steinbeck into Azerbaijani

This article provides information about literary symbolisms, their place in literature, as well as author’s symbolisms. Moreover, the article emphasizes the information about how to translate symbolisms. Subsequently, symbolisms used in “Grapes of Wrath” by J.Steinbeck, definitions and translation methods of them are mentioned.

Резюме

Трансформация символизмов использованные в романе Джона Стейнбека “Гроздья гнева” на азербайджанский язык

Данная статья предоставляет информацию о литературных символизмах, их место в художественной литературе, а также об авторских символизмах. Более того, в статье подчеркивается методы перевода символизмов. Одним словом, в статье отмечается символизмы использованные в романе Джона Стейнбека " Гроздья гнева" их объяснения и методы перевода.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Hüseynova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.11.2016

Günəl Əliyeva
E-mail:gunel.eliyeva599@mail.ru
ADU

CON STEYNBKİN “QƏZƏBDƏN TÖRƏMİŞLƏR” ADLI ƏSƏRİNDƏ YER ADLARININ TRANSFORMASIYASINA DAİR

Açar sözlər: xüsusi isim, ad, transliterasiya, transkripsiya

Keywords: proper noun, name, transliteration, transcription

Ключевые слова: имя собственное, имя, транслитерация, транскрипция

Bu məqalədə Con Steynbekin “Qəzəbdən törəmişlər” əsərində işlənən yer bildirən xüsusi isimlərin tərcüməsi və bu zaman qarşıya çıxan problemlərdən bəhs olunur.

Əşyalardan fərqli olaraq, insan və digər canlıların, əsasən də məkanların xüsusiləşməsinə daha çox ehtiyac olmuşdur. Xüsusi isimlər insanlar, predmetlər, müəyyən bir etnik qrupa məxsus proseslərə aiddir. Prinsip bundan ibarətdir ki, xüsusi isimlərin əksəriyyətinin artıq qəbul edilən tərcümə variantı var.

Xüsusi isimlər dedikdə buraya insan adları, coğrafi adlar, müəssisə, təşkilat, qəzet, gəmi adları və s. daxil edilir. İngilis dilindəki xüsusi adlar içərisində tanış olanları da, olmayanları da var. Məsələn, *London-London*, *The Thames-Temza*, *Trafalgar Square-Trafalqar meydanı*, *Hyde Park-Hayd Park*, *Scotland-Şotlandiya* və digər adlar dövrü mətbuat və dərsliklərdə tez-tez rast gəlindiyindən onların Azərbaycan dilində ekvivalentləri sabitləşmişdir [2, s.52].

Ümumiyyətlə xüsusi isimlərin tərcümə edilmə məsələsi hər zaman dilçi və tərcüməçilərin əsas diqqət mərkəzində olan mübahisəli məsələlərdən biri olmuşdur. Xarici dillərdən tərcümə zamanı əksərən fonetik normalar rus dilinin normalarına uyğunlaşdığı forma ilə dilimizə tərcümə edilmişdir. Xarici adları həmin adların xarici dildə tələffüz qaydalarına əsasən transkripsiya etmək lazımdır. Ənənəvi olaraq, Nikolaus Kopernikus – Nikolay Kopernik kimi ruslaşdırılmış adlar istisna ilə təşkil edir. Qəbul olunmuş beynəlxalq qaydalara əsasən, xüsusi isimlər olduğu kimi saxlanıla və ya iki üsulla (transkripsiya və transliterasiya) transformasiya edilə bilər.

Transkripsiya məxəz mətndəki sözün səslənməsini dildə təmin etməkdir. Bu cür sözlər əsasən xüsusi isimlər, coğrafi adlar, müxtəlif şirkət, təşkilat, gəmi, mehmanxana, qəzet, jurnal və s. adıdır. Coğrafi adlar: *Atlanta-Atlanta*, *Beirut-Beyrut*, *Bosnia-Bosniya* və s.

Transliterasiya isə sözün imlasını hədəf dildə verməkdən ibarətdir, məsələn, *Trafalgar-Trafalqar*, *Winnipeg-Vinnipeq* və s.

Bəzən sözün transformasiyasında bu üsulun hər ikisindən birlikdə istifadə olunur. Məsələn, *Sheffield-Şeffild*, *Lake Charles-Leyk Çarlz* və s. [2, s.54-55].

İndi isə Con Steynbekin “Qəzəbdən törəmişlər” əsərində işlənən yer adlarını bildirən xüsusi isimlərin tərcüməsinə baxaq. Əsərdə köç edən ailələr və miqrantların acınacaqlı taleyini təsvir edən yazıçı təbii olaraq, onların üz tutduğu şəhər və bölgələri də göstərmişdir. Onlardan bəzilərinin artıq qəbul olunmuş, yəni daşlaş-

miş tərcüməsi olsa da, bəziləri yuxarıda göstərilən üsulların biri və ya hər ikisi ilə tərcümə olunmuşdur. Nümunələrə baxaq:

Oklahoma transkripsiya, yəni səslənməsinə uyğun transformasiya olunmuş, elə olduğu kimi də tərcümə edilmişdir. Oklahoma Texas ştatı ilə cənubdan həmsərhəd olan, ABŞ-ın mərkəzi ştatlarından biridir.

Tulsa şəhərinin adı transkripsiya ilə **u** foneminin tələffüzünə əsasən **Talsa** kimi transformasiya olunmuşdur. Talsa şəhəri Oklahoma ştatının şimal qərbində yerləşir.

Texola şəhərciyinin adının transformasiyası **Texas** ştatının adı kimi iki variantda verilə bilər. Ya olduğu kimi saxlanıla, ya da **x** foneminin transkripsiyasına [ks] uyğun verilə bilər. Əsərdə ikinci variantı uyğun şəkildə, yəni **Teksola** kimi verilmişdir. Teksola Oklahoma ştatının Meksika ilə qərb sərhədində, Bekhemın ətrafında yerləşən şəhərcikdir.

McAlester sözünün transformasiyasında həm transkripsiya, həm də transliterasiya üsulundan istifadə edərək, **Mak-Alester** şəklində defislə yazmaq mümkündür. Mak-Alester Oklahoma ştatının şərqində, Pittsburq dairəsinin mərkəzində yerləşən bir şəhərdir. Əsərdə isə Mak-Alester şəhərində yerləşən bir həbsxananın adını bildirir. Həmin əsərdən olan **McLoud** və **McLean** şəhərlərinin adları da **Maklaud** və **Maklin** kimi transformasiya olunub. Bu şəhərlərin adlarının transformasiyası zamanı McAlesterdən fərqli olaraq, transkripsiya üsulundan istifadə olunub. Maklaud şəhəri ştatla kəşisən, içərisindən şərqdən qərbə doğru avtomagistral yolu keçən, Oklahoma ştatının ətrafında yerləşən şəhərdir. Maklin şəhəri demək olar ki, Teksas şəhərciyinin düz yaxınlığında yerləşir.

Ümumiyyətlə, azacıq haşiyədən kənara çıxaraq, həm də yuxarıdakı sözün transformasiyası zamanı defislə yazılması məsələsinə toxunmaq məqsədilə, sözlərin əvvəlində işlənən “Mc” və ya “Mac” prefiksləri barəsində qısa məlumat vermək yerinə düşər. “Mc” və “Mac” prefikslərinin hər ikisi eyni mənəni ifadə edir: ingilis dilində “son of”, yəni “oğlu” deməkdir və əsasən defislə yazılır. Ancaq təbii ki buraya *Makdonalds* kimi istinalar da daxildir. Şotlandlar “Mac”, irlandlar isə daha qısa formada “Mc” kimi işlədirlər. Eyni zamanda “Saint” hissəciyi də ada defis vasitəsilə birləşir. Buna əsərdən *St.Louis* şəhərinin adını misal çəkmək olar. Bu söz transkripsiya yolu ilə *Sent-Luis* şəklində transformasiya olunur. Sent-Luis Oklahomanın şimal-şərq qonşuluğunda yerləşən Missuri ştatının mərkəzi şəhəridir.

Bəzi yer bildirən isimlər transformasiya zamanı həm səslənməsinə, həm də imlasına uyğun olduğu kimi saxlanılmışdır. Buna misal olaraq, *Arvin, Dakota, Akron, Arizona, Salinas, Fresno, Pampa, Bromo-Seltzer, Alka-Seltzer, Van Buren, Enid, Edmond, Elk Siti* kimi adları göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz iki üsulla yanaşı, xüsusi isimlərin tərcüməsində kalka (calque, loan) üsulundan da istifadə olunur. Kalka üzünü köçürmək, təqlid etmək deməkdir. Bu üsuldən istifadə etdikdə, məxəz dildəki leksik vahidin oxşarı hədəf dildə yaradılır. Məsələn, əsərdə işlədilən *C.C.C.=Civilian Conservation Corps* xüsusi ismi Mülki Mühafizə Korpusu kimi tərcümə olunmuşdur. Bu korpus təbiətin qorunması məqsədilə yaradılmışdı.

Transkripsiya, transliterasiya və kalka üsullarının heç biri məxəz dildəki sözün mənasını açmır. Oxucu ancaq məxəz dili bildikdə bu üsullarla tərcümə olun-

muş söz və sözbirləşməsinin mənasını anlayır. Əks təqdirdə tərcümə həmişə şərh və izahatlarla müşayiət olunmalıdır. Məsələn, bu əsərdən bəzi nümunələrə baxaq:

Sears Roebuck – Tələffüzünə uyğun **Siyez Roybak** şəklində transformasiya oluna bilər. Ancaq yuxarıdakı şəhər adlarından fərqli olaraq, bu söz oxucuya hələ heç bir məlumat vermir. Ona görə də “endnote” şəklində kitabın sonunda həmin sözün izahatı göstərilmişdir. Siyez Roybak kataloqlar üzrə malları göndərən və ölkənin hər tərəfində universal mağazalar şəbəkəsi olan məşhur şirkət olmuşdur.

Eyni qaydanı **Painted Desert** xüsusi isminə də aid etmək olar. Sözlərin dilimizə tərcüməsi mümkün olduğundan kalka üsulu ilə **Rəngli səhra** kimi də tərcümə etmək və ya olduğu kimi saxlayıb hər iki halda izahını vermək lazımdır. Belə ki, Painted Desert Kolorado çayından şərqdə yerləşən, Arizonanın səfali bölgəsidir. Əlavə etmək olar ki, məhz təbiəti səfali və rəngarəng olduğundan onu haqlı olaraq Rəngli səhra adlandırırırlar. Belə şərh və izahatlar oxucuda daha aydın təsəvvürlər yaratmağa imkan verir.

Beləliklə, xüsusi isimlər bədii əsərlərdə transkripsiya, transliterasiya, kalka, eləcə də təsvir üsullarından biri və ya bir neçəsi ilə transformasiya oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Con Steynbek. Qəzəbdən törəmişlər. “Progress” nəşriyyatı, 1978.
2. Q.H.Bayramov. Tərcümə sənəti. “OKA Ofset” nəşriyyatı, Bakı 2008
3. <http://pia.az/m/news>
4. <http://www.academia.edu>

Summary

On transformation of names of places in the novel “The grapes of wrath” by John Steinbeck

This article deals with proper nouns that denote places. First, their way of transformation is indicated, which is accompanied by their definition. Some ways, like transliteration, transcription, calque or description, are suggested to transform such proper nouns.

Резюме

О преобразовании названий мест в романе «Гроздья гнева» Джона Стейнбека

В данной статье рассматриваются имена собственные, используемые для обозначения мест. Во-первых, указан способ их трансформации, который сопровождается их определением. Были предложены некоторые способы, такие как транслитерация, транскрипция, калька или описание для трансформации таких имен собственных.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Q.Bayramov
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.11.2016

Aydan Abdurəhmanova
ADU

DEYKTİK ELEMENTLƏRİN MƏTNYARADICI ROLU HAQQINDA

Açar sözlər: pragmatika, deyksis, şəxs deyksisləri, zaman deyksisləri, məkan deyksisləri, situativ deyksislər, lingvistik işarə

Keywords: pragmatics, deixis, person deixis, time deixis, place deixis, discourse deixis, linguistic sign

Ключевые слова: прагматика, дейксис, персональный дейксис, временной дейксис, пространственный дейксис, дискурсивный дейксис, лингвистический знак

Bu məqalə tekst daxili əlaqələrin güclü ifadə vasitələrindən biri olan deyktik elementlər haqqındadır. Sintaktik əlaqə üsulları komponentlərin struktur-semantik əlaqəsini nəzərdə tutur. Əlbəttə ki, bu qrupa həm komponentlər arasında məna əlaqəsini yaradan, həm də komponentlər arasındakı tekst yaradılmasına aid olan struktur əlaqəni təmin edən tekst yaradıcı amillər də daxil edilə bilər. Mətdaxili əlaqəliliyi təmin edən vasitələrin öyrənilməsinə bir çox tədqiqatlar həsr olunmuşdur. M. Qluşkonun təsnifatına əsasən 3 qrup əlaqə vasitəsi fərqləndirilir: I-formal-grammatik, yəni önsözlər, bağlayıcılar və s.; II- deyktik – artikllar, şəxs, və işarə əvəzlilikləri, “there, now, then, the former, the latter” kimi sözlər; III- sintaktik. Biz komponentlərin tekst daxili əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi kimi deyktik elementləri vurğulamaq istərdik.

“Deyksis” yunan mənşəli olub, “işarə etmə” mənasını bildirir. Deyiş məqamından asılı olaraq, deyksislər sözlərdə şəxs, məkan və zaman strukturunun funksiyasının təzahür formasıdır. Mətnqəbuledicisi bu deyktik elementləri, onların mövcud olduqları situasiyanın relevant (müvafiq) təzahürləri ilə uyğunlaşdırılması vasitəsilə düzgün interpretasiya etməyə, əlbəttə ki, mətni anlama bilməz. Bu deyktik elementlər işarələrin bir-birinə və kommunikasiya aktının üzvlərinə olan münasibətini yaradan işarəedicilərə funksiyaya malikdirlər. Bunu da qeyd etmək ki, deyktik element vasitəsilə mətnin komponentlərinin struktur birləşməsinin baş verməsi eyni zamanda mətnin kompressiyaya uğramasını təmin edir. Deyksis termini bir çox müxtəlif semantik situasiyalarda istifadə olunduğundan daha da məcazlaşmışdır. Deyksis arxa fon biliklərinə və mühitə istinad edərək kommunikasiyanı daha da aydınlaşdırır [1, s.158].

Deyktik söz və ifadələrin ənənəvi təsviri şəxs bildirən, məkan bildirən və zaman bildirən ünsürlərdən başlanır. Şəxslərə işarə edən deyktik ifadələr şəxs bildirən deyksis adlanır: mən, sən, onu, biz, siz. Məkana işarə edən deyktik ifadələr məkan bildirən deyksis adlanır: buraya, oraya, yanında və s. Zamana işarə edən deyktik ifadələr zaman bildirən deyksis adlanır: indi, onda, sonra, bu axşam, sabah.

İndeksallar içərisində kontekst daxilində referenti müəyyən edən yeganə deyksis “sən” ola bilər. Onlar mətdə artıq danışılan şəxsə və ya əşyalara anaforik şəkildə aid olur. Bir çox dillərdə bu nisbi sosial statusunun göstəricisi ilə işlənir. Yüksək təbəqəli şəxslərə müraciət olunan ifadələr honorifik kimi qəbul edilir. “sən, siz” deyksislər rəsmi və qeyri-rəsmi adresatlara müraciət zamanı işlənərkən, onların seçimi sosial amillərlə bağlıdır. Buna görə də həmin deyksislər sosial

deyxislər adlanır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, III şəxs kommunikativ – praqmatik mühitdən kənar qalır və mövqeyinə görə uzaq məsafədə yerləşir. Azərbaycan dilində “sən” və “siz”in seçilməsi müraciət olunan şəxsin yaşından və cəmiyyətdəki mövqeyindən, eləcə də danışanın nəzakətlə, düzgün davranmasından asılıdır. Məsələn : The next April Daisy had her little girl, and they went to France for a year.(F.Scott Fitzgerald) Göstərilən mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibindəki “they” şəxs əvəzliyi əvvəlki komponentdəki informasiyaya istinad edərək anaforik əlaqə, yəni retrospeksiya vasitəsilə mətni birləşdirir. Məsələn: Həsən təsəvvürünə belə gətirə bilmədiyi qədər yumşaq yorğan-döşəyinin içində, geniş və rahat taxta çarpayıda uzanıb gözlərini yummuşdu. O eyni ilə özünü Herbert Uellsin Qrehami kimi hiss edirdi. (Elçin) [4, s.234]

Kommunikativ-praqmatik mühitin ətrafında fəal ünsürlər içərisində məkan deyxisləri də xüsusi yer tutur. Məkan deyxisləri insan və əşyaların yerləşdiyi məkanı və məsafəni bildirir. Məkan deyxisləri insan və əşyaların yerləşdiyi məkanı və məsafəni bildirir. Məsələn: “My son works in New York”, the cook boasted to everyone he met. “He is the manager of a restaurant business.” “New York. Very big city”, he explained. The cars and buildings are nothing like *here*. In that country there is enough food for everybody.” “When are you going, Babaji? “One day,” he laughed. “One day soon my son will take me.” (Kiran Desai. The Inheritance of Loss) [2, s.42]

Məkan deyxisləri yaxın və ya uzaq məsafəyə, irəli və ya geriyyə istiqamət bildirir. Bəzən hətta fellərdə məkan deyxisi kimi istifadə edilə bilər (gəlmək, getmək və s.) Məsələn: “The old man was dead. I removed the bed and examined the corpse. Yes, he was stone, stone dead. I placed my hand upon the heart and held it *there* many minutes. There was no pulsation. He was stone dead. His eye would trouble me no more. (Edgar Allen Poe: The tell tale heart)”

Ədəbiyyatda işarə əvəzliləri olan bu (this) və o (that) məkan deiksisləri kimi işlənir. Məsələn: “ I was really interested particularly because he was saying that a lot of the leaning was going to be towards choreography and *that* was my particular interest. I really didn’t like technique. I mean I’m too lazy really for *that*, I think, and that was my interest in it. *That’s* how I sort of got started in it. (International Corpus of English)”

Deyktik ifadələrin digər bir növü zaman deyxisləridir. Zaman deyxislərinə misal olaraq Azərbaycan dilində : indi,sonra,onda,tezliklə əvvəl sonra,gələcək həftə; ingilis dilində: now, today,then,soon,before və s. Məsələn: It is Wednesday, April 1st. This programme is being recorded *today*, to be relayed next Thursday. Şəxs, zaman və məkan deyxisləri ingilis dilinin qrammatikasında vasitəsiz və vasitəli nitq arasında danışanın eyni kontekst çərçivəsində öz təzahür formalarını başqaları ilə əvəz edir. Bəzi hallarda bədii mətnlərdə xəyali deyxis,yaxud nəqli deyxis kimi deyktik ifadələr çıxış edə bilər. Məsələn: He went to Rome. He stayed there for a week. O, Roma şəhərinə getdi. O orada bir həftə qaldı [3, s. 48].

Mətnə məkan və zaman deyxisləri ilə yanaşı mətn deyxisi, yaxud diskurs deyxisinə də rast gəlmək olur. Deyktik işarələr həmin mətnə başqa yerə keçirildikdə, diskurs deyxisi kimi çıxış edir. “That was a good singing. It made a sound like this: ooh. Bu, yaxşı oxumaq idi. O, belə bir səs çıxardı: ooh”. Mətnə

əlaqəliliyi saxlamaq məqsədilə həmin mənada işlədilən vasitələrdən biri kimi anafora işlədilir. Mətdə əvvəlki və sonrakı ünsürə bir çox əvəzlilər və digər işarə əvəzliləri əlavə olunduqda, onlar mətnin funksiyasını daşıyır. Mətdə əvvəlki obyektə işarə olunduqda, ingilis dilində anaforik funksiya yerinə yetirilir. Adətən, anaforik əlaqə zamanı yalnız müvafiq əvəzlilər və müəyyən artikl, kataforik əlaqə zamanı isə həm əvəzlik və müəyyən artikl, həm də qeyri-müəyyən artiklin işlənməsinə təsadüf olunur. Məsələn:

There is a dog near the shop. The dog is small. Mağazanın yanında bir it var. İt balacadır. İngilis dilində: “She presented me with a gold comb, but I’d prefer a silver one. O, mənə qızıl daraq bağışladı, ancaq gümüşünü üstün tutardım. “One” ingilis dilində anaforadır, Azərbaycan dilində “gümüşünü” sözündə “-ünü” sonluğu anaforik şəkilçidir. Anaforadan fərqli olaraq, katafora nadir hallarda işlənsə də, mətdə əsas ünsür deyksidən sonra gəlir. Məsələn: *Onun* qonşusunun dediyinə görə, *Əhməd* təvazökar oğlandır [3, s.48].

Deyksis dilin strukturu və konteksti arasında əlaqəni əks etdirir. Ona görə də, istifadəçilərə dil strukturunu və onu əhatə edən konteksti anlamaq üçün kömək edir. Deyksis kontekstin elementlərini yəni zaman, yeri və nitq iştirakçılarını işarə edən linqvistik ifadələrdir [5, s.52]. Deyktik elementlərdən həm danışmaq zamanı, həm də yazılı ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə olunur. Deyksislər situasiyanı daha aydın anlamağa yardımcı olan linqvistik ifadələrdir.

Ədəbiyyat

1. K.M.Abdullayev “Azərbaycan dilində Mürəkkəb Sintaktik Bütövlər” Bakı: “Mürtəcim” -2012
2. A.Məmmədov “Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi Bakı- “Elm”-2001
3. E.Əbdülrahimov “Linqvistik Praqmatika” Bakı- “Elm və təhsil” -2014
4. K. Abdullayev “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” Bakı- “Maarif” -1999
5. M.A.K Halliday “Cohesion in English”

Summary

The roles of deictic elements in the text

The article deals with the roles of deictic elements in the text. The essential part of the article relates to the main function of the deictic elements and the roles of time, person, place deixis in the text.

Резюме

Роль дейктических элементов в тексте

В настоящей статье рассматриваются роли дейктических элементов в тексте. Основная часть статьи посвящена главной функции дейктических элементов и роли временного, персонального и пространственного дейксиса в тексте.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Cəfərova
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
05.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.11.2016

OBRAZLI İFADƏLƏRİN TƏDQIQINƏ DAİR

Açar sözlər: metaforik, poetik ifadə, klassik ədəbiyyat

Keywords: metaphoric, poetic expression, classic literature

Ключевые слова: метафорический, поэтическое выражение, классическая литература

Məcəzlərin mahiyyəti haqqında ilk dəfə yunan alimləri danışıqlar.

Aristotel hələ bizim eradan əvvəl “Poetika” kitabında obrazlı ifadəni söz sənətinin mühüm ifadə vasitəsi kimi yüksək qiymətləndirmiş, onu dilin “bəzəklərdən”, üslubi “gözəlləşdirən və yüksəldən” fiqurlardan biri kimi qeyd etmişdir. Obrazlı ifadə haqqında Aristotel özünün “Ritorika” əsərində yazır.

1. Obrazlı ifadə poeziyanın malıdır.

2. Metaforik obrazlı ifadə metaforaya aiddir. Aristotel hesab edir ki, “Ya uzun, ya yersiz, ya da çox sadə” obrazlı ifadələr üslubun əsas məziyyəti olan aydınlığı itirir, belə obrazlı ifadələrə uymaq əsərin mənasını qəlizləşdirir, üslubi “soyuqlaşdırır”. O, obrazlı ifadəni poetik dil vasitəsi hesab edir. “Bir halda ki, ondan istifadə etmək lazımdır – bu artıq poeziyadır” [1, s.113-139].

Obrazlı ifadəni dahi rus alimi M.V.Lomonosov bəzək vasitəsi hesab edir, onu “aşağı səviyyəli və alçaq” və ya “yüksək və mühüm” dərəcəlik baxımından nəzərdən keçirir. Onun fikrinə əsasən L.K.Bobileva yazır: “Klassizm dövründə şairlər şüurlu surətdə məcazlərin istifadəsindən qaçırdılar. Bədii sifət şərti və ənənəvi idi. Əsasən, eyni hazır obrazlı ifadə ehtiyatından istifadə olunur və bu qaydanın pozulması qanunsuz hərəkət və pis zövq hesab olunurdu” [2, s.6-8].

Bu dövrdə ingilis ədəbiyyatında Aleksandr Pop bu prinsipi nəzəri surətdə təsdiq edir və əməli şəkildə tərcümələrdə istifadə edirdi.

Azərbaycan dilçiliyində məcaz haqqında ilk məlumat “Müxtəsər üslubiyyat” kitabında (1933) verilmişdir. Məcəzlər qrupuna daxil olan bədii təsvir və ifadə vasitələrinin sistemləşdirilməsi də alimlər arasında mübahisəli olmuşdur. Məcəzin növləri haqqında yeganə prinsip yoxdur. Məna problemləri haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də, məcazın formaları haqqında mübahisə davam edir.

Məcəzlər qrupuna daxil olan sözlərin hansının ifadə, hansının təsvir vasitəsi olmasını müəyyənləşdirmək üçün səciyyəvi cəhətdən təsvir vasitəsində iki tərəf (komponent) özünü göstərir, ifadə vasitələri isə tək-tək sözlər arasında yaranan əlaqə forması olmayıb, bütöv fikirlə, ona ifadə tərzilə bağlıdır (bədii-nida, sual, təzad və s.).

Obrazlı ifadə haqqında, onun mahiyyəti və tərif haqqında həm rus, həm də Azərbaycan filologiyasında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Obrazlı ifadəyə tərif verilirəkən alimlərin bir qismi obrazlı ifadəni əşyanın, hadisənin hər hansı bir xassəsini bədii obrazın metaforik tərəfi ilə, yəni metaforik surətlə bağlayırlar. Başqa qrup alimlər isə təyinin bütün qrammatik formalarını nəzərə almağı vacib bilirlər.

Başqa mübahisəli məsələlərdən biri “qrammatik təyin” və “bədii təyin” terminləri altında səciyyələndirilən obrazlı ifadələrdir. Düzdür, hələ qədim zamanlardan

qrammatik təyindən poetik vasitəyə kimi istifadə edilib, lakin ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə təyinin poetik funksiyaları dəyişmişdir, bu yalnız dövrün poetik sistemi ilə deyil, həm tarixi dəyişmələri ilə, həm də idrakın inkişafının müəyyən pilləsini əks etdirən, dil quruluşunun qrammatik kateqoriyalarının tarixi dəyişmələri ilə bağlıdır.

40-50-ci illərdən başlayaraq obrazlı ifadələrin bədii vasitə kimi işlənməsinə olan əvvəlki münasibət dəyişir. Halbuki bu daimi ənənəvi münasibət öz dəyişməzliyi ilə dövrlə bərabər addımlayırdı. Lakin sonralar obrazlı ifadələrin yeni əlamətləri, rəng çalarları, dövrlə əlaqədar dəyişkənliyi, yeni mənalar kəsb etməsi xüsusi maraq doğurur.

“Obrazlı ifadə tarixi” bədii zövqün və üslubun tarixidir. “Obrazlı ifadə tarixi” dedikdə - onun psixoloji inkişaf yolu nəzərdə tutulur. Qrammatik təyinlər emosional deyillər, obrazlı ifadələr isə obrazlı təyin kimi emosiyalarla zəngindir. Yəni poetik təyin (XIX əsr) danışanın əşyaya emosional münasibətini bildirir və yüksək obrazlılığa malik olması ilə digər təyinlərdən fərqlənirlər. Obrazlılığın özündə də bədii təfəkkürün süzgəcindən keçən tələbin ödənilməsi mühüm şərtidir [3, s.21-25].

Tarixi dəyişmələri nəzərə alaraq obrazlı ifadəni semantik, romantik, realist kimi növlərə bölünməsi səhv olmazdı. Əlbəttə, bu da subyektiv, nisbi bölgüdür. Tədqiqatçılar obrazlı ifadəni təsviri, epik, lirik kimi növlərə də ayırırlar. Təsvir baxımından obrazlı ifadə portret yaratmaq üçün ən güclü amillərdən biridir desək yanlışdır.

Azərbaycan dili geniş obrazlılıq və ifadəlik imkanlarına malikdir. Əlbəttə, o, bu qiymətli sərvətlərə zəngin məcazlar xəzinəsi (metafora, obrazlı ifadə, təşbeh, metanomiya və s.) olmadan sahiblənmə bilməzdi. Dili səliqəli və çəvik, mənalı və kəsərli edən, habelə estetik qüvvəsini daima artıran bu semantik kateqoriya eyni zamanda obrazlı nitq yaradıcısıdır, bədii üslubun güclü ifadə və bədii təsvir vasitələridir.

Hər bir bədii əsər, bədii yaradıcılıq obyektiv varlığın obrazlı əksidir.

Yəni bədii əsərin ideyasının açılışı və məzmunun izahı obrazlı dil vasitəsi ilə olur. Obrazlı dil isə sözün istifadə qaydası ilə yaranan və subyektiv mənalar üçün, hadisələrin subyektiv şəkildə qiymətləndirmək üçün geniş meydan açır. Dədə Qorqud dastanının söz sənətkarlığı baxımından qiymətli olması da məhz obrazlı dilə tam mənada sahib olmasıdır, bu dildən ustalıqla istifadə edilməsidir.

Dədə-Qorqud dilinin əsil estetik təsiri bədii obraz və bədii lövhələr yaradan leksik vahidlərin düzgün, yerli-yerində seçilib işlənməsidir. Burada obrazlı ifadə adı, neytral sözdən, təyindən seçilir, onlar məzmunca daha dolğun, daha mənalı və daha təsirli olur, estetik funksiya etibarlı ilə olduqca qüvvətlidir.

Dədə-Qorqud abidəsi bizi xalq dilinin zəngin, tükənməz söz xəzinəsi ilə ətraflı və yaxından tanış etməklə yanaşı, həm də bizə ümumxalq dilinə məxsus təsviri vasitələri, bədii təyinlər, yüksək obrazlı çalarlıqlara malik obrazlı ifadələr siyahısını təqdim edir. Başqa sözlə desək Dədə-Qorqud dastanında obrazlı ifadələr bir növ incəsənət materialı kimi çıxış edir və kommunikativ funksiya ilə yanaşı estetik funksiyaların da müvəffəqiyyətli icraçısı kimi uğur qazanır [4, s.53-63].

Bədii dil obrazlı dildir. Bədii dildə söz fikir ifadə etməklə kifayətlənmir, obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə də xidmət edir.

Obrazlı ifadə bədii dildə obraz yaradan, hadisələrə subyektiv qiymət verən, dərin və incə hisslər ifadə edə bilən, oxucunun estetik zövqünü oxşayan, ona qüv-

vətli emosional təsir göstərən bir vasitə kimi çıxış edir. Başqa sözlə estetik funksiyaya malik bədii dildə obrazlı ifadə bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsinə çevrilir.

Obrazlı ifadənin bu dərəcəyə qədər yüksəlməsinin səbəbi onu əmələ gətirən sözün semantikasının dərinliklərində gizlənən müxtəlif xarakterli məcazi mənaların olmasıdır. Obrazlı ifadə daima obrazlığa meyl göstərən insan təfəkkürünün malıdır, məcazın növlərindən biridir [5, s. 32-39].

Obrazlı ifadə dilin ifadəlilik imkanlarını artıran, onun lüğət tərkibin zənginləşdirən amildir. Obrazlı ifadənin mənbəyi olan məcazi mənalar lüğət tərkibinin ən ifadəli hissəsi olan obrazlı leksikanın yaranmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Poeziyanın bəzəyi adlandırılan obrazlı ifadə dilin məcazlar sistemində xüsusi yer tutur. Yəni, yüksək səviyyədə tapılmış hər orijinal obrazlı ifadə dilimizin emosional incəliklərini, obrazlılıq imkanlarını, ekspressivliyini göstərən amildir. Obrazlı ifadələr dilimizin daxili mənə gözəlliyini, rəngarəngliyini üzə çıxarır, düşündürür, semantik əlvanlığın yollarını göstərir. Obrazlı ifadə hər hansı əşya və obrazın, ya müəyyən bir hadisənin xarakterik əlamətlərinin səciyyəyəndirilməsində fəal iştirak edir. Biz bununla sanki o oxşarlıqları, o əlamətləri görür və daha dərinlərdən dərk edirik. Obrazlı ifadə söz sənətinin mühüm ifadə və təsvir vasitəsidir. Əgər bunu nəzərə almasaq, onda bizim əsərdə həyat şəkillərini, həm də əsərin özünü bədii varlıq kimi müəyyən aspektdə, müəyyən qiymətdə, rəngdə və səsdə nəyə əsasən qəbul etməyimiz naməlum qalar.

Deməli, obrazlı ifadələr həm söz sənətinin mühüm ifadə və təsvir vasitəsi kimi, həm də həyat hadisələrinin, emosional hissələrin ifadə edilməsi üçün ölçü vahidi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Obrazlı ifadə termini altında sintaktik cəhətdən əksər hallarda təyin yerində çıxış edən və hər hansı əlaməti (keyfiyyəti) obrazlı, yaxud emosional çalarla ifadə edən üslubi vasitə başa düşülür [6, s.42-44].

Ədəbiyyat

1. Budaqova Z.İ. Məcəzlar Azərbaycan bədii dilinin üsulları (oçerklər) Bakı 1970.
2. The Book of Dede Korkut a Turkish Epic Translated into English and Edited by Frauk Sumer Ahmet. E.Uysal. Warren S.Walker, University of Press Austin and London 1972.
3. Abdulla K. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yeni alman tərcüməsi F.Fon Disdən X.Bushotena qədər K.Abdulla //525-ci qəzet-2000, 10 yanvar, s.19.
4. Əlioğlu P. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yeni nəşri: (İranda çapdan çıxması haqqında) P.Əlioğlu /Ədəbiyyat qəzeti, 2000, 24 yanvar, s.1.
5. Başgöz İlham Dedi Korkud dastanında obrazlı ifadələr. Türk dili və folklor dergese 1998 sayı 37.
6. Orsan Şaik Eynkyay. Dedem Korkut Kitabının inqiliscə çeviriləni, "Türk folklor araşdırmaları № 314, 1975".

Summary

On the investigation of metaphoric expressions

The article deals with the problem of metaphor, as a means of stylistic device in a literary creation. Ideas of the scientists have been pointed out in the article. As to opinions of some authors, two positions are mentioned, which have found their reflections in the article.

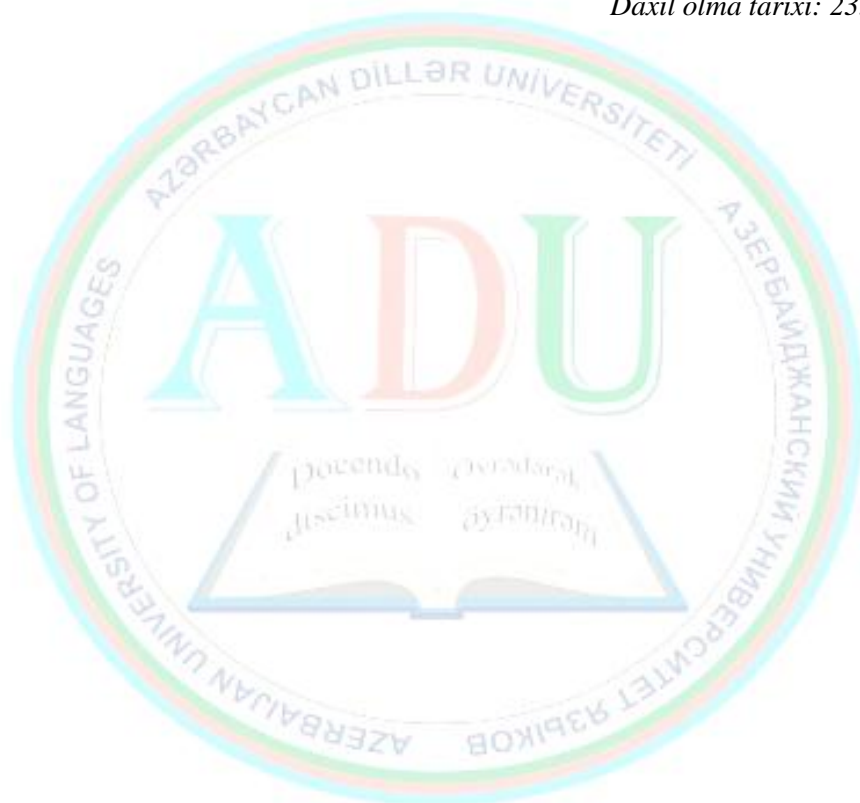
Резюме

Об исследования метафорических выражений

В статье рассматривается проблема метафоры как стилистический способ в литературной созидательности. В статье отмечены идеи учёных об этой проблеме. По мнению некоторых авторов здесь выделены две позиции, которые нашли свое отражение в статье.

*Rəyçi: dos. V.Ərəbov
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
12.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.11.2016

DİLÇİLİKDƏ SÖZ YARADICILIĞININ BƏZİ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, affikslər, suffikslər

Keywords: word formation, affixes, suffixes

Ключевые слова: словообразование, аффиксы, суффиксы

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin lüğət fondu və lüğət tərkibinin zənginləşməsində affikslər vasitəsi ilə yaranmış leksik vahidlər əhəmiyyətli rol oynayır. Dilin fonetikasının, leksikasının və qrammatikasının leksik vahidlərin yaranmasında oynadığı rolu müəyyənləşdirmək, bu və ya digər dillərə xas olan xarakterik xüsusiyyətləri meydana çıxarmaq, dillərin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki dil öz qrammatik quruluşuna görə bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Bununla belə, hər iki dildə söz yaradıcılığı prosesində baş verən qrammatik və semantik xüsusiyyətləri araşdırmaq, onları tədqiq etmək, onlar üçün xarakterik olan ümumi və fərqli cəhətləri araşdırmaq İngilis dilini öyrənənlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçilik elminin ayrıca bir mövzusu olaraq tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı termini iki əsas mənəni özündə əks etdirir. Söz yaradıcılığı termini ilkin mənada dildə yeni sözlərin daima yaranma prosesini ifadə etmək məqsədi ilə işlədilir. Dil daima inkişafdadır və buraya müəyyən bir dil prosesləri, o cümlədən dildə yeni leksik vahidləri yaratmaq prosesi daxildir. Bu proses dildə “söz yaradıcılığı termini” adını almışdır. Dilçilik sahəsində çalışan alimlərin fikrincə “hər bir köksüz və eyni zamanda müasir dövrdə müəyyən bir kökü olan sözlərin strukturası belə bir prosesin məntiqi nəticəsidir [1, s.4]. Digər bir dilçi alim E.S.Kubryakovanın fikrinə görə “söz” yaratmaq prosesinin əsas mahiyyəti yeni adlar, yeni ikinci yaranmış vahidləri meydana çıxarmaqdan ibarətdir. Söz yaratma termini sözün həqiqi mənada söz yaradıcılığı prosesinin adlandırılması mənasında çıxış edir [2, s.48].

Söz yaradıcılığı dilçilik elminin müstəqil bir sahəsi hesab edilməsinə baxmayaraq, onu dilçiliyin digər aspektlərindən, leksikologiyadan, morfologiyadan və sintaksisdən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Akademik V.V.Vinoqradov [2, s.48], E.S.Kubryakova [3, s.350-359] və başqalarının elmi əsərlərində söz yaradıcılığının dilin digər aspektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında geniş məlumat verilmişdir [4, s.385].

Söz yaradıcılığı məsələsinin əsas gücü onun məhsuldarlığı ilə ölçülür. Məhsuldar sözlər söz yaradıcıları və yaradıcı vasitələrlə ikili cəhətə malikdir – struktural və semantik cəhətlərə. Forma və məzmunun vəhdəti bu qarşılıqlı tərəflər arasındakı struktural cəhətlərə, semantik cəhətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gəlir [5, s.443].

Sözün struktural cəhətlərini tədqiq edərkən yaradıcı sözlər iki qrupa bölünürlər.

Birinciləri forma cəhətdən aydın seçilən tiplərə, ikinciləri isə forma cəhət-

dən seçilməyən tiplərə ayırırlar [6, s.59-60]. Yaradıcı sözlərin struktural-semantik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla iki yarımqrupa ayrılır:

- 1) Xətli metodla yaranmış sözlər
- 2) Qeyri-xətli metodla yaranmış sözlər.

1) Xətli modellərə aşağıdakılar aiddir;

1. Affiksəl törəmələr (sözlərin yaranmasında affikslər (ön və son şəkilçilər) əsasında formalaşmışlar);

2. Mürəkkəb sözlər (iki və daha artıq dil elementlərinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişlər) – söz, söz birləşmələri, söz kökləri;

3. Qarışıq birləşmə (ön və son şəkilçiləri və mürəkkəb yaradıcı sözlər vasitəsilə);

4. Abveraturalar və ya mürəkkəb sözlərin qısaldılmış törəmələri.

2) Qeyri-xətli birləşmələrdə xüsusi söz yaradıcı əlamətlər iştirak etmir. Onlar üzvlənə bilmirlər və bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçmiş vahidlər kimi çıxış edirlər.

Onlar üçün xarakterik cəhət odur ki, onlar köklərin bir və ya bir neçə fonoloji komponentləri əsasında formalaşırlar. Dilçilikdə buna daxili fleksiya, səslərin yer dəyişməsi və s. adlar verilmişdir. Yaradıcı sözlərin qeyri-xətli modellərinə x-y kimi formulda birləşmiş törəmələr aiddir [7, s.15].

Onları şərti olaraq aşağıdakı şəkildə adlandırmaq olar: 1. Konversiya edilmiş yaradıcı sözlər; 2. Substantivləşmə nəticəsində və fonoloji qruplaşmalar nəticəsində yaranmış sözlər; 3. Kök və şəkilçilərin birləşməsi nəticəsində və fonoloji qruplaşmalar nəticəsində yaranmış birləşmələr; 4. Sözdəyişdirici göstəricilərin nəzərə alınması yolu ilə əmələ gəlmiş birləşmələr (buna əks söz yaradıcılığı “обратное словообразование” deyilir [8, s.17].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin leksikasına, Azərbaycan dilindəki söz yaradıcılığı prosesi haqqında bir sıra elmi məqalələr, dissertasiyalar müdafiə edilməsinə baxmayaraq, ümumi şəkildə onun mənzərəsini tam əks etdirən, yığcam bir əsər yazılmamış və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə aid zəngin qayda-qanunlar meydana çıxarılmamışdır [9, s.7]. Bütün bunlar göstərir ki, müasir Azərbaycan dilinin leksikasını tədqiq etməklə eyni zamanda bu dilin başqa türk dilləri ilə olan əlaqə və münasibətini öyrənmiş oluruq. Məsələn: qadın bəzəyi üçün işlədilən sapa düzölmüş kürəciklər və ya başqa formada olan xırda dənə şeylər müasir Azərbaycan dilində “**muncuq**” adlanır. Eyni söz Qazax dilində boyun sözü ilə əlaqələndirilir və “**moyun**” [10, s.903]. Başqırd dilində “**muyun**” [11, s.878] adlanır. Beləliklə, bizə aydın olur ki, söz yaradıcılığı prosesində bir söz öz leksik mənasından və eləcə də formasından həm uzaqlaşa, həm də ona yaxınlaşa bilər.

Müasir ingilis dilində affikslər söz yaradıcılığında bəziləri məhsuldar, digərləri isə nisbətən qeyri-məhsuldar fəaliyyət göstərməklə söz yaradıcılığı prosesində iştirak edirlər. Məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaları nəzərə alınmamaqla bütövlükdə **-er, -or, -ee, -is, -ite, -man, -ness, -ism, -ship, -dom, -hood, -ation, ment, -ry, -acy, -age, -ed, -y, -ish, -en, -les, -ly, -ful, -some, -fold, -worthy, -like, -able (ible), -ous, -an (ean-ian), -uk, -ik, nok, -a, -self, -well, -ill, -ise, -fy (ify), -ate, -en, -de, -diss, -mis, -under, -over, -up, -re, be** kimi affikslər ingilis dilində söz yaradıcılığında iştirak edir və həmin dilin lüğət tərkibini genişləndirirlər.

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilər sözdən ayrılıqda işlənməmək, tezliklə bir leksik vahid olmamaq və sözlərlə bitişik yazılmaq etibarlı ilə onların müxtəlif qruplara ayrılı bilər. Bunların bir qismi sözdüzəltmə prosesi ilə əlkaqləndirilərək sözdüzəldici şəkilçi, ikinci qismi qrammatika ilə əlaqələndirilərək söz dəyişdirici şəkilçilər adlanmışlar.

Şəkilçilərin məhsuldarlığı və qeyri-məhsuldarlığı ilə yanaşı onların sözün önünə və ya sonuna artırılması kimi fərqli bölgülər də təklif edilmişdir. Bu baxımdan professor A.Axundovun fikirləri daha orijinal görünür. O, söz yaradıcılığı prosesini dörd üsula bölür və bu üsullardan hər birinin söz yaradıcılığında yeri olduğunu qeyd edir.

Beləliklə, o aşağıdakı üsulları təklif edərək, öz fikrini belə izah edir: 1) Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla söz düzəldilməsi. 2) Söz kökünə söz artırmaqla söz düzəldilməsi. 3) Sözün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi yolu ilə söz düzəldilməsi. 4) Sözü yeni məna verməklə söz düzəldilməsi.

Bəzən söz müxtəlif şəkilçilərin (prefiks, infiks, postfiksələrin) birgə iştirakı nəticəsində yaranabilir: məsələn, Rus dilində “zarisovka” sözündə olduğu kimi. Belə söz yaradıcılığı, adətən flektiv dillərə aiddir. Söz kökünə şəkilçi artırmaqla yaranan sözlərə düzəltmə sözlər deyilir. Söz yaradıcılığının ikinci üsulu, yəni söz kökünə söz artırmaq yolu ilə söz yaradılması dilçilikdə daha çox sintaktik yolla söz yaradıcılığı adlanır. Sintaktik yolla söz yaradıcılığında sözlərin miqdarına görə, əsasən iki növü var: a) iki sözün birləşməsi ilə söz yaradıcılığı (istiot, düzbucaq, üzbuüz və s.) üç və daha artıq sözün birləşməsi ilə söz yaradıcılığı (əlüz yuyan və s.) Sintaktik üsulla yaranan sözlərə, quruluşuna görə, mürəkkəb sözlər deyilir. Mürəkkəb sözlərin yaranma üsulları müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Ədəbiyyat

1. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. М., 1953.
2. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. М., 1952.
3. Кубрякова Е.С. Словообразование. М., 1972.
4. Жлутенко Ю.А. Конверсия в современном английском языке как морфолого-синтаксический способ словообразования. «ВЯ», 1958, 5.
5. Бенвенист Е. Индоевропейское именное словообразование. М., 1955
6. Кубрякова Е.С. Что такое Словообразование. М., 1965
7. Карашук П.М. Словообразование английского языка. М., 1977.
8. Карашук П.М. Аффиксальное словообразование в английском языке. М., 1965.
9. Vahid Arabov (Turksoy), Latifa Suleymanova Philological Analysis of Literary texts Baku – 2011.
10. Русского – казахского словарь. Москва, 1954.
11. Русского-Башгирский словарь. Москва, 1948.

Summary

On some problems of word formation in linguistics

In the article theoretical and actual problems of word formation in the English and Azerbaijani languages are investigated, the considerations, stated by the authors in this field are generalized and information on the usage of rules of word formation in the modern linguistics is introduced.

Резюме

О некоторых вопросах словообразования в английском и Азербайджанском языках

В статье изучаются теоретические и актуальные проблемы словообразования в английском и Азербайджанском языках, мысли лингвистов в этой области обобщаются, дается информация о правилах использования словообразования в современной лингвистике.

*Rəyçi: dos. V.Ərəbov
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
12.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.11.2016

MÜRƏKKƏB QURULUŞLU ATALAR SÖZLƏRİNDƏ VARIATİVLİK MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: variativlik, ifadə, atalar sözü, məlumat

Keywords: variation, citation, proverb, information

Ключевые слова: вариативность, цитаты, пословицы, информации

Atalar sözlərində variativliyi aydınlaşdırmaq üçün B.Vaytinq yeni metodologiyanın korpus yanaşmanın tətbiqini irəli sürmüşdür. Korpus kifayət qədər informasiya ehtiyatını özündə birləşdirir. Korpus dilçilik dilin təsvirinə elə bir yanasmadır ki, o statistik məlumatlara əsaslanır. Bu istifadəçiyə imkan verir ki, dildə baş verən dil nümunələri əsasında başqa statistik məlumatları yaratsın, yəni hər hansı söz düzümünü nəzərdən keçirməklə atalar sözünün standart sitat formasını aydınlaşdırmaq mümkün olsun. Atalar sözlərinin variantları müəyyən dərəcədə ilkin sitat formasından fərqlənir. Korpus həm atalar sözlərinin növləri, həm də onların müasir dildə işlənmə tezliyi ilə bağlı statistik məlumatları təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi bir nəzəriyyənin statistik məlumatları araşdırdığı halda statistik məlumatların özləri də həmin nəzəriyyəni əks etdirmək məqsədi üçün seçilmiş olursa onda bu təbii olaraq tautologiyaya, yəni eyni bir fikrin başqa-başqa variantlarda lüzumsuz yerə təkrar edilməsinə gətirib çıxarır. İnformasiya ehtiyat tutumunun inkişafı bizə imkan verir ki, dilin statistik məlumatlarının geniş gövdəsi vasitəsilə qarşılıqlı təsir yara-daq. Elə ki, əsas (aparıcı) söz müəyyənləşdi bütün cərgələri ümumiləşdirməklə biz korpusu araşdırma bilərik. Əsas element (aparıcı) ya bir söz, ya da söz düzümü ola bilər və cərgələr onların kontekstual məzmununu təmin edə bilər. Tərkibində *new broom* işlənmiş söz düzümünə aşağıdakı cərgələrdə baxaq:

Leicester meet Rosslyn Park. The *new broom that swept* in with the new season Avenue are back. But the *new broom seems to have swept* he recalls.

“It needed *a new broom*, innovation and marketing.

Mürəkkəb cümlə quruluşlu atalar sözləri, üslubi nöqtəyi-nəzərdən demək olar ki, az tədqiq olunmuşdur. Bu tipli cümlələrin azlıq təşkil etməsi bəzən belə bir xüsusiyyətlə izah olunur: “*Fikri mübtədə budaq cümləsinə nisbətən mübtədəsi feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş sadə cümlələrlə daha sərbəst və lakonik ifadə etmək olar. Bu həm də danışiq üslubuna daha yaxındır*”.

Mürəkkəb cümlə formasında özünü büruzə verən atalar sözləri heç bir formal əlamətlə seçilmədiklərindən onların bu xüsusiyyətlərini spesifik janr xüsusiyyətləri hesab edə bilərik. Mürəkkəb cümlə quruluşlu atalar sözbri tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrə bölünür.

Məlumdur ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri və ya komponentləri bir-birinə tabe olmayan, bərabərhüquqlu cümlələrdir. Lakin bu komponentlər arasında məna əlaqələri mövcuddur. Lakin bu tip cümlələrin quruluşunda, tərkiblərindəki leksik vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərində, tərəflər arasındakı intonasiya üslub baxımından maraq doğuran çoxlu əlamətləri üzə çıxarmaq mümkündür.

Tədqiqatlar göstərir ki, tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyaları danışıq dilinə daha yaxın və uyğundur. Belə ki, bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlə tipli atalar sözlərinə nəzər saldıqda görürük ki, bu tip cümlələrdə intonasiya, vurğu aparıcı mövqə daşıyır və beləliklə atalar sözlərinin ümumxalq danışıq dilinin normalarına yaxın olmalarını üzə çıxarır. Məsələn,

Can verirsən sərçəyə ver, qaranquş gəldi gedərdi.

Çörəyə qatsan it yeməz, arpayə qatsan at yeməz.

Üz verilən yerdərt ərinmə, üz verilməyən yerdə görünmə.

Verilən misallardan görünür ki, belə cümlə tipinin formalaşmasında bağlayıcını əvəz edə biləcək quruluş əlaməti az əhəmiyyət kəsb etmir. Buraya həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrin morfoloji formalaşması daxildir. Tabesizlik əlaqəli mürəkkəb cümlə tipli atalar sözləri aşağıdakılardır :

Bildiyimiz kimi tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin birində ifadə olunan fikir, digər hissədə əks olunan fikrə zidd olarsa, onlar arasındakı əlaqə qarşılaşdırma əlaqəsidir. Belə cümlələrdə ziddiyyət ya cümlənin xəbərinin leksik-semantik mənalılarına, ya cümlədə ad bildirən leksik vahidlərlə, ya da birinci tərəfdəki hərəkətin subyekt və ya zərflə, ikinci tərəfdəki subyekt və zərflə qarşılaşdırma vasitəsilə yaradıla bilər. Məsələn,

Başmağımı geyə bilərsən, yerişimi yeriyə bilməzsən.

Gözəl görünər, çirkin bürünər.

Tabesiz mürəkkəb cümlə formalı atalar sözləri sırasında xəbər düşməsinə rast gəlirik. Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu cümlədə xəbər düşməsi məna səliyyəsi və ümumi ahəng üslubi xüsusiyyət ifadə tərzində harmoniya yaratmağa müvəffəq linqvistik çalar yaradır. Məsələn,

İlan adamın topuğunu gözlər, adam ilanın başını.

At ayağı külək olar, ozan dili yüyürək.

Başındakı papağa bax, əynindəki paltara.

Misallardan aydın olur ki, sonuncu cümlədə xəbər düşsə də I cümlənin xəbəri hər ikisinə aiddir. Bu tip cümlələrdə özünü göstərən qarşılaşdırma fərqləndirici əlamətə malik olur və cümlə üzvünə görə baş verir.

Tərkib hissələrinin xəbərlərinin ayrı-ayrı leksik vahidlə ifadəsi də üslubi xarakter kəsb edir. Bu zaman qarşılaşdırma daha təsirli və hərtərəfli olmaqla digər tipli cümlələrdən seçilir. Məsələn,

Dəli qazandı, ağıllı yedi.

Alçaq yerdə yatma, sel aparar, hündür yerdə yatma yel aparar.

Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb tipli atalar sözlərində komponentlərdəki iş, hərəkətin zamanları ardıcıl sıralanır, onların yerini dəyişmək müşkül olmur. Buna baxmayaraq tərkib hissələrdəki hərəkət zamanında çox gözə çarpacaq olmasa da, müəyyən fərq özünü göstərir.

Dəli quyuya daş saldı, min ağıllı çıxara bilmədi.

Bəy bəy savaştı, nökrin canı çıxdı.

Bu əlaqə demək olar ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə daha çox üslubi xüsusiyyət kəsb edir. Onlar arasında üslubi çalarlar özlərini bir sıra formalarda büruzə verir. Tərəflər arasında heç bir əlaqə vasitəsi olmayan cümlələrdə konkret məqamda nəticəni səbəbə, səbəbi nəticəyə bağlayan ekspressivlik xüsusiyyətidir. Məsələn,

Mən dəliliklə verdim, sən ağıllılıqla qaytar.

Gəzənin ayağı şişər, oturanın başı.

Yuxarıdakı misallarda tərəflər arasında ekspressiya yaradan intonasiyadır, belə ki, bu tipli cümlələrdə onların yalnız fikri ifadə tərzii yox, həm də xüsusi ton və işarə ilə müşayiət olunmaq xüsusiyyəti də əsasdır. Cümlələrdə fellərin zamanları zaman şəkilçilərinin öz qrammatik vəziyyətindən başqa müxtəlif və zəngin üslubi xüsusiyyətlərdə özünü göstərir. Bəzən bundan başqa qarşılaşdırma əlaqəli cümlələr arasında yox inkar və ya cümlələrdə antonim sözlərdən istifadə etməklə yaranır və bu qarşılaşdırmadan alınan üslubi effekt məzmunu qat-qat gücləndirir, üslubi cəhətdən daha əhatəli ifadə tərzii yaradır. Bu atalar sözlərində aydınlıq, rəvanlıq daha da artır, güclənir, məna və məzmun dərinləşir. Məsələn,

Ağıl var – pul yox, pul var ağıl yox.

Biri yıxıldı, biri dikəldi.

Tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşlu atalar sözlərinin tərkib hissələri arasında digər bir əlaqə zaman əlaqəsidir. Tərəflər arasında özünü göstərən bu əlaqə ya eynizamanlı, ya da ardıcılıq əsasında özünü büruzə verir.

Atalar sözlərində eynizamanlılıq əsasən intonasiya vasitəsilə düzəlir və komponentlər arasında hal və hərəkətin eyni zamanda icra olunduğunu, hərəkətin daimiliyini bildirir. Belə nümunələrin tərkib hissələrinin xəbərləri feli və ya ismi xəbərlə ifadə olunur. Məsələn,

Varlıya toxun keç, yoxsuldən qorun keç.

Naxır gördün çobansız, axır gördün zamansız.

Ac qoyma oğru olar, çox söyləmə üzsüz olar.

Tabeli mürəkkəb cümlə quruluşlu atalar sözlərinə nəzər saldıqda görürük ki, bu tip cümlələrin komponentləri bir-birindən asılıdır. Bu komponentləri bir-birinə bağlamaq əsasən bağlayıcı əvəzlik, bağlayıcı söz və bəzən də intonasiyanın da üzərinə düşür. Bu cümlələrdə tərəflərin sıralanması sabit deyil, pozulur və estetik tələblərlə izah olunur. Bu cümlələrin bədii funksiya və estetik mahiyyəti xalq təfəkkürünün, dil vahidlərinin poetik mövqeyinin aynasıdır. Komponentlərdə sıralanmanın pozulması – baş cümlə ilə budaq cümlənin yerini dəyişməsi – poeziya dilinin gözəl səslənmə, ritm, musiqiçilik, axıcılıq, qafiyə yaratmaq kimi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Məsələn,

Könlü yemiş istəyəm, dolanar tağ başına.

Könlü yemiş istəyəm, dolanır tağ başına.

Dost yolurda əzaba düşən, el içində üzü ağ olar.

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə quruluşlu atalar sözləri kəmiyyət etibarını ilə yetərincədir. Bu tip cümlələrdə baş və budaq cümlə yerini dəyişir, həm də sabit qalır.

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə quruluşlu atalar sözlərində üslubi çalarlar bu cümlədə işlənən əvəzliliklər və bağlayıcı sözlərin üzərinə düşür. Təyin budaq cümləsində işlənən “bir sayı” məntiqi vurğunun, məna ekspressivliyinin tənzimləyicisi və üslubi cəhətdən konkretlik yaradan vasitədir.

Elə təyin budaq cümlələri də var ki, onların komponentləri bir-birinə bağlayıcı vasitəli deyil, intonasiya vasitəsilə bağlanır. Bu tip atalar sözləri özündə bir tərəfdən xalq təfəkkür təcrübəsini, digər tərəfdən xalqın danışıqını, ünsiyyət vasi-

təsi kimi istifadə etdiyi dilin poetik incəliklərini, daxili qüvvəsini və gözəlliklərini əks etdirir. Bəzi təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlə quruluşlu atalar sözlərində baş cümlə təkrar olunur.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan atalar sözlərinin dili mürəkkəb bir sistemdir. Burada dialekt və ümumxalq danışiq dili elementləri funksional dil xüsusiyyətləri ilə əlaqədar xüsusi lay təşkil edir. Spesifik leksika və sintaksis məsələləri həm də üslubi səviyyədə bədiilik, lakoniklik, məna çalarları, emosional ifadə tərzii, nitqə gözəllik, axıcılıq, konkretlik və dərinlik verən vasitələr kirni diqqəti cəlb edir. Dil tarixi, elmi qrammatika sahələri ilə bağlı qədim formalar, onların işlək olan quruluş tipləri, inkişaf xüsusiyyətləri, dəyişmələri və s. atalar sözlərində real faktlara əsaslanır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
3. Диброва Е.И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке. Изд. Ростовского университета. 1979.
4. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. Москва, 1972.
5. Кунин А.В. Курс фразеологический единицы английского языка. М., 1978.
6. Galsworthy John. The White Monkey. Book I, M. 1976.
7. Moon Rosamund. Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. Oxford, p. 79.
8. Smith W.C. English proverbs. L., 2001.

Summary

Proverbs with composite structure in the view of stylistics

The article is devoted to the study of stylistic properties of the proverbs with composite structure. It has been cleared up that the components of the sentences with composite structure depends on one another and word-order in such type of sentences is not constant, but changeable. These type of proverbs also expresses folk's mind, slenderness and internal force of the target language.

Резюме

Стилистические особенности пословиц в сложных предложениях

В данной статье были исследованы стилистические особенности сложных предложений. На основе конкретных примеров было дано объяснение, с точки зрения стилистики, преобразованию форм сложного предложения. В пословицах, встречающихся в составе сложного предложения, компоненты изменяющие свои места, проясняют его поэтизм.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. R.Şabanov
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
05.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

Aygün Əliyeva

E-mail: aygun.asgarova@gmail.com

ADU

CON STEYNBEYKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANININ TƏRCÜMƏSİ PROSESİNDƏ TRANSLİTERASIYA VƏ TRANSKRİPSİYA ÜSULLARININ TƏTBİQİ

Açar sözlər: tərcümə, transliterasiya, transkripsiya, fonem

Keywords: translation, transliteration, transcription, phoneme

Ключевые слова: перевод, транслитерация, транскрипция, фонем

Məqalədə Con Steynbeykin “Qəzəb salxımları” romanındakı xüsusi adların tərcüməsi zamanı transliterasiya və transkripsiya üsullarının tətbiqindən bəhs olunur.

Transliterasiya dedikdə orijinalın mətnindəki işarələrin tərcümə dilinin əlifbasının vasitələri ilə çatdırılması üsulu başa düşülür. Bu zaman bir yazı sistemindeki hər bir işarə digər yazı sistemindəki eyni işarələrlə çatdırılır. Beləliklə, aydın olur ki, transliterasiya sözlərin qaydalara uyğun olaraq başqa dilə çevrilməsidir [1].

Transkripsiya isə orijinal sənədin dilindəki sözlərin və ya mətnin səsləndirilməsinin tərcümə mətnindəki şərti işarələr vasitəsilə çatdırılması üsuludur [1].

Tərcümə zamanı transliterasiya və transkripsiya üsullarının ayrılıqda və ya bərabər tətbiq olunması tərcümədə əsas məsələlərdən biri hesab olunur və tərcüməçi üçün müəyyən çətinliklər yaradır.

Ən minimal dil vahidi olan fonem bəzən tərcümə vahidi kimi çıxış edir [2]. Məlum olduğu kimi, ingilis dilində fonemlər və hərflər arasında uyğunluq yoxdur. Belə ki, bir hərf müxtəlif vəziyyətlərdə müxtəlif cür oxunur. Bundan başqa, bəzi səslərin alınması üçün hərf birləşmələrindən istifadə olunur.

Azərbaycan dilində isə bir hərf bir səs modeli mövcuddur. Bu müqayisədən aydın olur ki, bir səsin əldə edilməsi üçün hərf birləşmələrindən istifadə olunmur. Azərbaycan əlifbasındakı müəyyən hərflər ingilis əlifbasında yoxdur və eləcə də ingilis dilində mövcud olan bir sıra fonemlər Azərbaycan dilində yoxdur.

Azərbaycan və İngilis dillərindəki fonem və qrafemlər arasında uyğunsuzluq mövcuddur. Bu uyğunsuzluq xüsusi isimlərin (adların) tərcüməsində çətinliklərə səbəb olur. Xüsusi adların tərcüməsi yazılı tərcümənin uzunmüddətli problemlərindən biri kimi həmişə tərcüməçilərin qarşısında çətinliklər yaradır. Bəzən eyni ad müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən müxtəlif formalarda təqdim edilir.

Con Steynbeykin “Qəzəb salxımları” adlı əsərinin tərcüməsi prosesində qarşılaşdığımız bir çox xüsusi adların Azərbaycan dilinə transformasiya olunmuş və bu adların tərcüməsində bəhs etdiyimiz transliterasiya və transkripsiya üsulları tətbiq olunmuşdur. Aşağıda qeyd olunmuş adların transformasiya üsullarını nəzərdən keçirək:

Tom sözünü transformasiya edərkən bütün hərflər transliterasiya olunur. Bu nümunədə hərflər arasında uyğunluq olduğu üçün transkripsiya üsulundan istifadə etmək lazım olmur.

John sözünü dilimizə transformasiya edərkən isə təkcə transliterasiya üsulu istifadə olunmur. Dilimizə **Con** kimi tərcümə olunan bu adın transformasiyasında transkripsiya üsulundan da istifadə etmək lazımdır.

Connie sözünün transformasiyası zamanı da həm transliterasiya, həm də transkripsiya üsulundan istifadə olunur. Ad Azərbaycan dilinə **Konni** kimi tərcümə olunur.

Sam sözü məxəz dildə [sæm] kimi səslənsə də, Azərbaycan dilinə **Sem** kimi tərcümə olunur.

Tərcümə zamanı məxəz dildə qarşılaşdığımız **Jim** sözü hədəf dilə **Cim, Joe** sözü isə **Co** kimi transformasiya olunmuşdur.

Con Steynbeykin “Qəzəb salxımları” adlı əsərinin tərcüməsi prosesində şəxs adları ilə yanaşı bir çox avtomobil markalarının adları ilə də qarşılaşmaq olar. Həmçinin, bu adların dilimizə transformasiyasında transkripsiya və transliterasiya üsullarından istifadə olunur. “Qəzəb salxımları” əsərindən olan bir parçaya nəzər salaq:

Cadillacs, La Salles, Buicks, Plymouths, Packards, Chevvies, Fords, Pontiacs. Row on row, headlights glinting in the afternoon sun. Good Used Cars.

Əsərdən olan bu hissə aşağıdakı kimi tərcümə olunub:

Kadillaklar, La-Sallar, Byüklər, Plimutlar, Pakkardlar, Şevroletlər, Fordlar, Pontiaklar. Sıra-sıra, faralar gün işığında bərq vurur. Yaxşı işlənmiş maşınlar.

Yuxarıda verilmiş cümləyə nəzər saldıqda aydın olur ki, **Ford** avtomobil markasının adını dilimizə transformasiya edərkən hərflər arasında uyğunluq olduğu üçün bütün hərflər transliterasiya olunur. Bu nümunədə transkripsiya üsulundan istifadə etmək lazım olmur.

Cadillac sözünü dilimizə transformasiya edərkən həm transliterasiya, həm də transkripsiya üsulundan istifadə olunur. İngilis əlifbasındakı “c” hərfi Azərbaycan dilində [k] səsini ifadə edir. Bu səbəbdən də sözün dilimizə tərcümə edərkən transliterasiya üsulu ilə yanaşı transkripsiya üsulundan da istifadə olunur.

Pontiac avtomobil markasının adını dilimizə transformasiya edərkən “pontia” hissəsi transliterasiya, “c” hərfi isə transkripsiya üsulu ilə çevrilir. **Cadillac** avtomobil markasının adında olduğu kimi **Pontiac** sözündə də “c” hərfi Azərbaycan dilində [k] səsini ifadə edir.

Con Steynbeykin “Qəzəb salxımları” adlı əsərindən olan digər parçaya nəzər salaq:

Cars lined up, Model T's, high and snotty, creaking wheel, worn bands. Buicks, Nashes, De Sotos.

Yes, sir, '22 Dodge. Best goddamn car Dodge ever made. Never wear out. Low compression.

Əsərdən olan bu hissə aşağıdakı kimi tərcümə olunub:

Maşınlar sıra ilə dayanıblar, “T” modeli maşınlar, hündür və yastıburundurlar, sükani cırıldayır, üzlükləri sürtülmüşdür. Byüklər, Neşlər, De-Sotolar.

Bəli, cənab, 22-ci ilin Dodjudur. Dodjun istehsal etdiyi ən yaxşı modeldir. Heç vaxt köhnəlmir. Aşağı sıxma dərəcəlidir.

Gördüyümüz kimi, **Nash** avtomobil markasının adı dilimizə **Neş** kimi transformasiya olunmuşdur. İngilis dilində mövcud olan “sh” hərf birləşməsi [ʃ] səsini

ifadə etdiyi üçün Nash sözünü transformasiya edərəkən Azərbaycan dilində bu səs “ş” hərfi ilə ifadə olunmuşdur.

De Soto avtomobil markasının adını dilimizə transformasiya edərəkən bütün hərfilər transliterasiya olunur və Azərbaycan dilinə De Soto kimi tərcümə olunur. Bu nümunədə hərfilər arasında uyğunluq olduğu üçün transkripsiya üsulundan istifadə etmək lazım olmur.

Buick sözünün transformasiyası zamanı həm transliterasiya, həm də transkripsiya üsulundan istifadə olunur. Avtomobil markasının adı Azərbaycan dilinə **Byük** kimi tərcümə olunur.

Dodge avtomobil markasının adı isə məxəz dildən hədəf dilə **Byük** kimi transformasiya olunur. Bu sözün transformasiyasında da transkripsiya və transliterasiya üsullarının birləşməsindən istifadə olunur.

Göründüyü kimi, xüsusi adların tərcüməsində [4] daha çox transkripsiya və transliterasiya üsullarının birləşməsindən istifadə olunur. Lakin, əlbəttə, hər bir xüsusi ada fərdi yanaşma olmalı və xüsusi adlar düzgün və dəqiq tərcümə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Транслитерация>
2. Q.H.Bayramov. Tərcümə sənəti. Bakı 2008, <<OKA Ofset>> nəşriyyatı.
3. <http://www.scienceforum.ru/2013/230/3726>
4. http://moiperevod.ru/info/articles/article_detail.php?id=121

Summary

Application of transliteration and transcription methods in the process of translation of the book of John Steinbeck called “The Grapes of Wrath”

The article is about the problems of transcription and transliteration. This article emphasizes the purpose of applying the transcription and transliteration methods. As well as the translation methods of proper names discussed used in the book "The Grapes of Wrath." There are two trends in translation to transfer the proper names: transcription and transliteration. Transcription is based on the phonetic principle. Transliteration is to transfer a graphic image of the English name.

Резюме

Применение методов транслитерации и транскрипции в процессе перевода романа Джона Стейнбека под названием "Гроздь гнева"

Статья посвящена проблемам транскрипции и транслитерации. В этой статье подчеркивается цель применения методов транскрипции и транслитерации. А также обсуждается методы перевода имен собственных использованных в книге «Гроздь гнева». Для передачи собственных имен в переводе существуют две противоборствующие тенденции: транскрипция и транслитерация. Транскрипция основана на фонетическом принципе. Транслитерация заключается в передаче графического образа английского имени.

*Rəyçi: f.ül.f.d., dos.T.Əmirova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.11.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

CÜMLƏNİN SEMANTİK STRUKTURU

Açar sözlər: *cümlənin mənası, semantik mikrostruktur və makrostruktur*

Keywords: *the meaning of the sentence, semantic microstructure and macrostructure*

Ключевые слова: *значение предложения, семантическая микроструктура и макроструктура*

Cümlə dil sisteminin paradigmatik sırada təşkil olunmuş mücərrəd ünsür kimi dilin qrammatikasına aid olub, sintaktik konstruksiyanın zirvəsidir. Cümlə obyektiv sintaktik modallığı, sintaktik zamanı və şəxsin, onun qrammatik mənasını yaradan kateqoriyaların üzvi birləşməsi kimi predikativliyə malikdir. Denotativ situasiya cümlədə təqdim olunur və onun semantik strukturunu təşkil edir. Deməli cümlə struktur və semantik sintaksisin vahidi hesab olunur. Realizə olunmuş çoxluğun saciyyəvi cəhətlərini sxem şəklində ifadə edən cümlə söyləmin sintaktik əsasını təşkil edir [3, s.27].

Leonard Blumfeldin sözlərinə əsasən, cümlə elə müstəqil sintaktik formadır ki, qrammatik konstruksiya kimi daha böyük sintaktik formaya daxil olur. Linqvistik təhlil zamanı cümlə tərkib hissələrinə, birləşmələr sözlərə, sözlər morfemlərə, morfemlər fonemlər bölünür [3, s.28].

Cümlə struktur baxımından qrammatik vahiddir. Cümlədə ünsür başqa sözlə desək element o zaman mənaya malik olur ki, o cümlənin alt qatında sintaktik cəhətdən müəyyən siniflərin elementi olsun [3, s.28].

Cümlə elə bir təşkil olunmuş strukturdur ki, onda hər bir parçanın öz rolu və başqa parçalara bağlanması xüsusi üsulu vardır [2, s.226].

Bir çox dilçilər tərəfindən cümləyə müxtəlif təriflər verilmişdir. Zənnimcə, onlar arasında daha dolğun olanı: Dildəki sözlərin semantik həmrəyliyi əsasında qrammatik əlaqələrlə normal düzölmüş, predikativlik və modallıq əlamətləri ilə səciyyələnən və konkret propozisional bir sintaktik əlaqə mənə ifadə edən sintaktik konstruksiyanı cümlə adlandırmaq olar.

Müasir dilçilikdə cümlə semantikasi ilə də əlaqədar bir neçə tərifə rast gəlmək olar. Onlardan bəzilərini qeyd etmək istəyirəm: “Hər bir cümlənin mənası danışanın başa düşülməsi üçün onun nə demək istədiyinin nəzərdə tutulmasıdır.” “Cümlə mənası deyəndə mən onu tələffüz etdiyi zaman insan beynində hansı ideyaların yarandığını nəzərdə tuturam.” “Bizim cümlə mənası adlandırdığımız əlbəttə, ondan çıxara bildiyimiz bütün nəticələri əhatə edir”. “Məna biri digərindən, şübhəsiz, daha maraqlı olan assosiasiyalı ideyalar arasındakı əlaqədir”. “Cümlənin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün mümkün olan məqamı tapmaq cümlənin nə demək olduğunu tapmaq deməkdir.” “Məna sözü fəlsəfədə qəbul edilib, çünki onda əqillə dəyər çox yaxşı çulğalaşır.” “Məna adlandırma prosesinin istənilən və ya bütün mərhələləri deməkdir və tez-tez əqli fəaliyyət və qiymətləndirmə proseslərini ehtiva edir.” “Biz belə qənaətə gəlirik ki, məna praktiki olaraq hər şeyi əhatə edir. Biz baxanda mənanı görürük, düşünəndə mənalara düşünürük, hərəkət edəndə öz

əməllərimizi məna terminləri ilə ifadə edirik, deməli biz mənasız heç nəyi dərk edə bilmirik” [1, s.155].

Bütün bu yazılanları ümumiləşdirərək Çarl Friz qeyd edir ki, leksik və struktur məna bizim sözlərlərin linqvistik mənasını əmələ gətirir [6, s.64].

Yuxarıda qeyd etdiyim sitatlardan anlamaq olar ki, mənanın hazır vahidi söz deyil, cümlədir. Belə ki, hər hansı bir cümləni götürüb onun tərkibindəki sözlərə baxsaq, görəəcəyik ki, hər bir sözün, hər bir leksemin öz mənası var. Məsələn: Diplomatlara şaxmatı sevirlər. Buradakı hər bir leksemin öz mənası var. Lakin bir məqamda diqqət yetirməliyik ki, “diplomat”, “şaxmat”, “sevmək” sözləri bu şəkildə ayrılıqda işləyə bilməzlər də, cümlə əmələ gətirə bilmələri üçün onları əlaqələndirmək lazımdır ki, bunu da “lar” “ı” “ır+lər” qrammatik morfemləri ilə reallaşdırır. Beləliklə, Diplomatlara şaxmatı sevməsi fikri yalnız leksik vahidlərin mənasından təşkil olunmur, o həm də müəyyən strukturda formalaşır, həm də gerçəklikdə olanı bildirir. Elə buna görə də dil baxımından sintaktik səviyyədə həm ifadə, həm də məna planına malik ən kiçik vahid cümlədir. Biz ünsiyyəti cümlələrlə qururuq, ənənəvi anlamda cümlə mürəkkəb fikir ifadəçisi kimi müəyyənləşdirilir [6, s.64].

Cümlə struktur baxımdan qrammatik vahiddir. Cümlənin strukturunu açmaq sintaksisin vəzifəsidir. Adlıq cümlələrdən başqa bütün digər cümlələr mübtəda və xəbərə malikdir.

Görkəmli ingilis alimi Con Lions cümlə mənasını sözlərin mənasından fərqləndirməyi tövsiyyə edir. Cümlənin mənası onun qrammatik və leksik əlamətlərdən asılıdır. Sözlərin mənası isə bizim müzakirə etdiyimiz mənanın müxtəlif tiplərini əhatə edir. Ancaq bu fərqi hər zaman görmək olmur. Bilirik ki, intonasiya cümlənin konstitutiv, qurum xassəsidir, o cümlənin mənasının açılmasında aparıcıdır. Ancaq o sözlərdə presuppozisiya ilə deyil, deyiliş məqamı ilə şərtlənir. Sözlər qrammatik struktur və leksik əlamətlərlə məhdudlaşmır, ancaq o prosodik, paralingvistik, kontekst, linqvistik əlamətlərlə bağlıdır. Sözlərin mənası cümlə mənasının tərkib hissəsi kimi götürülə bilər. Cümlə mənası ümumiləşmədir və konkret sözlərlə bağlı deyildir. Konkret zamanda və məqamda deyilən /Çəmənlikdə gəzən inəkdir// sözləri /Çəmənlikdəki inəkdir// cümləsindən onunla fərqlənir ki, o xəbərdarlıq edir, ikincidə isə ümumi heyvan sinfindən /inək/ seçilib götürülür [1, s.158].

Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, semantikanın əsas vahidi cümlə deyil, propozisiyadır. Burada onu qeyd edə bilərik ki, semantika həqiqi şərtədir, propozisiya da ya gerçək, ya da səhv ola bilər. Hər hansı cümlə gerçək və səhv ola bilər, burada əsas məsələ propozisiyanın müxtəlifliyindədir. Cümlənin qrammatik və leksik forması olur, ancaq onda ifadə olunan fikrin həqiqət olub-olmaması onun propozisional mənasını bildirir.

Cümlədən, semantikanın əsas vahidinin nə olmasından danışdıqda semantikanın nə olduğu barədə qeyd etməmək düzgün olmazdı. Semantika məna haqqında elmdir. Yunan dilində “sema” “işarə” deməkdir. Dilçilikdə söz mənasının öyrənməyə əsas sahəsinə məna nəzəriyyəsi və ya semantika deyilir. Semantikanın təxminən yüz əlli yaşının olduğunu müxtəlif ədəbiyyatlarda qeyd edirlər. Lakin hələ Mahmud Kaşğarlıdan bəri söz mənasının praktiki məsələlərinin diqqət mərkəzində saxlayan lüğətçilik semantikanın daha qədim tarixə malik olduğunun göstəricisidir.

Semantika bir vaxtlar semasiologiya adlandırılırdı, ancaq sonra bu terminin istifadəsi aradan qaldırıldı. Ənənəvi mənə nəzəriyyəsi sözü əsas götürürdü. O sözü əsas ikitərəfli işarə kimi nəzərdən keçirərək, onun bir tərəfini forma, digər tərəfini isə mənə kimi açıqlayırdı. Ferdinand de Sössür bunu ən ümumi şəkildə “signifie” işarələnən və “signifiant” işarələyən adı altında birləşdirirdi. Şeylə ad arasındakı əlaqəni yunan fəlsəfəsində adlanma kimi dəyərləndirirdilər bu da təbiətən verilən və ya razılaşmadan doğan adlanma kimi müəyyən edilirdi. Sözlün mənası ilə onun adlandırdığı “şey” bir-birindən fərqlənməli idi. Əlaqə şeylə söz arasındakı aidilikdir. Sözlər bildirir, ifadə edir, adlandırır. Bu əlaqəni adətən semantik üçbücaq adlandırırlar. Söz bildirdiyi mənə ilə əlaqədə olur, o müəyyən reallıqla əlaqə nəticəsində mövcud olur [1, s.24].

Dil səriştəsinin mühüm hissəsi dinləyənin və danışanın sözlərin mənasını, yəni onların işlənməsi şərtlərini bilməsidir. Semantika isə mənənin qurulduğu elementlərin təhlilini verməklə məşğul olur. Bu obyektə dəqiqləşdirmək iki və daha artıq mənənin müqayisəsini verməkdə müqayisə və təhlil bir-birilərini ehtiva edir. Məsələn: Azərbaycan dilində “qala” və rus dilində “крепость” sözlərini müəyisə edəndə məlum olur ki, hər iki dildə bu sözlərin mənası iri, hündür və yerdən hö-rülmüş, ilkin olaraq istehkam qurmaq məqsədilə ucaldılmış tikilidir. Təhlil və mü-qayisə bir-birini tamamlayır. Mənənin təhlili sayəsində cümlədə sözlər arasındakı əlaqələri, yəni sintaqmatik semantikanı müəyyənləşdirmək və bununla da leksi-koqrafiyanın məsələlərini həll etmək olur [2, s.264].

Leksikanın struktur təhlili onun formal, morfoloji və məzmun-mənə cəhət-dən çoxşaxəli xarakteri, həmçinin mənə planının strukturuna kifayət qədər nüfuz edilmədiyindən və işarələyənə işarələnən arasında mürəkkəb qarşılıqlı münasi-bətlərin olması xeyli çətinliklərlə rastlaşır. Düzdür leksikanın müəyyən sahələrində struktur və sistem əlaqələrini çox asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Lakin bu deyilənləri bütün sahələrə şamil etmək olmaz. Leksik səviyyədə bir bütövdən da-nışmaq mümkündürsə, bu bütövdeki elementlərin qarşılıqlı bağlılığı sistemliliyi ehtiva edən amillərdəndir [5, s.254].

Ancaq leksik səviyyədə sistemin mövcudluğunu şübhə altına alanlar da vardır. Bunun əksinə olaraq E.Koseriu leksik strukturların mövcudluğunu sübut olunmuş hesab edir, struktura və məzmunə söykənən leksikologiyayı leksematika adlandırır [1, s.126].

Sememlərin daxili strukturunu, yəni semləri və onların hierarxik düzülüşünü semantik mikrostrukturlar, semlər arasındakı paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələri isə semantik makrostrukturlar adlandırmaq olar. Makrostrukturlar mikrostruk-turlara əsaslanır və onlar ikisi birlikdə struktur semantikanın tədqiqat obyektini təşkil edir.

Semantik mikrostrukturun tədqiqi onunla çətinləşir ki, sememlər və onları təşkil edən semlər birbaşa müşahidəyə gəlmirlər. İyirminci əsrin qırx-əllinci illərində dilçilikdə geniş yayılmış pozitivizm sematik sahədə mümkün deyildi. Ancaq burada birbaşa və ya dolayı yollardan istifadə edilə bilər. Onlardan biri sözlərin kontekstdə götürülməsi və ya onda leksemlərin özlərini aparmasının təsvirilə bağ-lıdır. Mikrostruktur formal təhlil etməklə ümumiləşmə etmək mümkündür. An-

caq makrolinqvistik təhlil də yəni dilxarici müşahidələr də burada köməyə gələ bilər. Bu təhlil üsulu son zamanlar geniş yayılmışdır [1, s.126].

Bugün semantik strukturun birmənalı şəkildə tədqiqi onun obyektinin xüsusiyyətilə bağlıdırsa, digər tərəfdən bu qeyri-adekvat tədqiqat metodunun yoxluğu ilə izah oluna bilər. Bunu həm ənənəvi, həm də müasir məna tədqiqatçıları vurğulayırlar. Metodlar xeyli sayda olsalar da, semantik strukturların konkret tədqiqat metodları hələ də qəti müəyyənləşməyib.

Bununla bağlı onu qeyd edə bilərik ki, R.Yakobson və başqalarının morfoloji səviyyədə qarşılaşma və kontrastlar əsasında apardıqları tədqiqatlar semantik strukturun tədqiqi üçün nümunə ola bilər. Bunlar ilkin tədqiqatlar idi, indi isə bu cür tədqiqatlar o qədər də maraq kəsb etmir.

Mikrolinqvistik təhlildə dil işarələrinin kontekstdə vəziyyəti və əlamətləri distributiv, transformasional, kollokasiya testləri və tərkiblər üzrə semantik klassları müəyyən edirlər, beləliklə də semantik fərqlər və polisemiya müəyyənləşir.

İlk makrolinqvistik təhlillər semantik strukturları, bununla da semantik konstituentləri müəyyənləşdirir. Bu zaman substitusiya metodundan və birləşmədən kompatibilitədən istifadə edilməklə mikrolinqvistik yox, makrolinqvistik yanaşma üstünlük təşkil edir. Mikrostrukturlar və Makrostrukturlar sintaqmatik səviyyələrdə işarələr arasında əlaqələrin müəyyənləşməsinə xidmət edir.

Semantik strukturların tədqiqinə həvəs və maraq artır, beləliklə, tez və əhatəli tədqiqat günün tələbinə çevrilir.

Ənənəvi semasiologiya və müasir makrolinqvistik məna araşdırmaları mənənin fiziki tərəfini, sonralar isə gerçəkliyə bağlılığın semantik strukturundan üz döndərərək, dilin immanent strukturunu öyrənməyə başladılar.

Müasir məna tədqiqlərində makrolinqvistik yanaşmalar xüsusi yer tutur. Özü də makrolinqvistik tədqiqatlar semantik strukturların linqvistik planda tədqiqindən və təsvirindən kənara çıxır. Linqvistik tədqiqat kimi o dil kontekstinə söykənir. Mikrolinqvistik yanaşmalar və semlər üzrə təhlildən fərqli olaraq müasir semantikada mental əsaslara söykənən makrolinqvistik istiqamət ideal danışmanın intuisiyasının təsvirinə və formalaşmasına böyük əhəmiyyət verir, çünki bu, bilavasitə təsvirə gəlməyən semantik mikrostrukturların və makrostrukturların təsvirini verməyə imkan yaradır. Bu yanaşma interpretativ bacarığa, danışanın semantik anomaliyalarını, ambiguitlərini açmağa imkan verən semantik situasiyasına, həmçinin sintaktik strukturlara semantik şərh verməyə imkan yaradır. Məlumdur ki, törəmə qrammatikası dil daşıyıcısının indiyə qədər eşitmədiyi və yazmadığı cümlələrin sonsuz miqdarına sintaktik strukturla yanaşı semantik şərh verməyə, onun qabiliyyətinin modelləşdirilməsi üçün əsas tələb kimi irəli sürür.

Mikrolinqvistik təhlil bir formativə aid olan sememlərin sayını, həmçinin məna səviyyəsində kəşifən sememlərin iştirak etdiyi leksik vahidlərin məzmun ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verir. Bununla da mikrolinqvistik tədqiqat subyektivizmədən qaçmağa və ünsiyyətdə relevant sememlərin digər təhlili ilə semantik fərqlərin və oxşarlıqların intuitiv dərk olunmasına imkan yaradır. Bu heç də mikrolinqvistik təhlilin dəyərləndirilməsini şişirtmək və ya azaltmaq demək deyildir. Bu cür təhlil semantik strukturun başqa cür şərhinə qəti kölgə salmamalıdır.

İlk semantik konstituent, müvafiq olaraq komponent təhlilini biz ənənəvi dilçi-

likdə müşahidə edə bilərik. Bu cür tədqiqatlarda həmçinin makrolinqvistik təhlilə dair elementlərə də rast gəlmək olar. Hələ Ferdinand de Sössürdən əvvəlki semantik tədqiqatlarda struktur elementlərin mövcud olması fikrini tapa bilərik. Bu isə artıq semantik konstituentdən xəbər verir. Artıq R.M.Mayer öz əsərlərində məna sistemindən söhbət açır, onun təşkilinin məhdud sayını göstərir və sistemlərin, ifadələrin məhdud sayının fərdi baxımdan birlikdə olmasından danışır [1, s.136].

Son illərdə N.Xomskinin törəmə qrammatikası ideyalarından ruhlanan C.Kats və C.Fodor konstituent təhlil ilə semantik şərhə yeni yol açdılar. Onların semantika sahəsində çalışmaları, cümlə mənalarının şərhində göstərdikləri yollar amerikalı dilçiliyində bəhrə verdi.

Müəlliflər elə bir semantik nəzəriyyə yaratmaq istəyirdilər ki, ümumi qrammatik nəzəriyyənin tələbləri ilə yanaşı, o həm də çox yüksək dəqiqlik tələblərinə cavab versin. Onların nəzəriyyəsində proyeksiya qaydaları mühüm yer tutur. Cümlənin semantik şərhə və lüğətlərin strukturu bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Semantik nəzəriyyənin əsas məqsədi ən yaxşı halda lüğətlərin strukturunu yox, cümlələrin şərhini verməkdir ki, onu da proyeksiya qaydaları təmin edə bilər. Bu qaydalar belə bir suala cavab verməyə qadir olmalıdır ki, necə olur ki, qrammatik cəhətdən düzgün konstruksiyada məna konstituentləri dil kontekstində semantik cəhətdən çoxmənalı vahidləri monosem edir. C.Kats və C.Fodor belə güman edirlər ki, cümlənin mənası onun tərkib hissələrinin mənalarının funksiyasıdır. Proyeksiya qaydalarının gücü markerlərin üzvlənməsi ilə bağlıdır.

Onlara görə leksikanın vahidi aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- 1) Sintaktik kateqorizasiyadan-sintaktik markerlərdən.
- 2) Semantik təsvirdən-semantik markerlərdən.
- 3) Kontekstual məhdudiyyətin göstəricisindən-seçim məhdudiyyətindən.

Onların təhlilində hər bir semem üçün semantik markerlərin müəyyən ardıcılığı olur. Semantik markerlər nəzəriyyədə semantik əlaqələrin ifadəsi olan elementlərdir.

Məşhur danimarka qlossematik Lui Yelmslev “Sözün mənası struktur əmələ gətirirmi?” sualına cavab verərkən ilk növbədə strukturun özünə aydınlıq gətirilməsini tələb edirdi. “Struktur daxili asılılıqları olan avtonom mahiyyətdir”. Struktur termini elementlərin sadəcə yığını deyil, onların qarşılıqlı təsirindən yaranmış elə bütövdür ki, onlardan hər biri başqalarından asılıdır, həm də bu onda ifadə olunur ki, sistemin hər bir elementi yalnız başqa elementlərlə əlaqələrinə görə mövcud olur. Bu cür anlam forma nəzəriyyəsinin əsasında durur. Forma nəzəriyyəsində elementləri ayırmaq, təhlil etmək, bölmək yalnız onların daxili bütövlüyü çərçivəsində olur, onlar daxili əlaqələrlə bağlı və öz qanunları olan avtonom vahidlər toplusu yaradır. Deməli hər elementin xassəsi bütövün strukturundan və bütövü idarə edən qanunlardan asılı olduğu üçün onlar nə psixoloji və də fizioloji element kimi bütövdən kənar mövcud olmur. Bütövün və onun qanunlarının dərkinə o bütövü əmələ gətirən ayrı-ayrı hissələrin bilgisindən əldə etmək olmaz [1, s.145].

Cümlənin semantik strukturu barəsində yazımı semantik-qrammatik strukturlaşmanın üç aspektini qeyd edərək bitirmək istərdim. Bunlar: sözlərin seçilməsi; cümlədə sözlərin sırası; qrammatik marker. Birinci aspektin üç nəzəriyyəsi var. Birincisi sözlərin seçilməsinin sınıfdan sınıfa prinsipi, haqqında Nikolay İvanoviç

Jinkinin nəzəriyyəsindən bir-iki cümlə yazmaq istərdim. İnsanın uzunmüddətli yaddaşında on minlərlə sözlər qorunub saxlanır. Nitq törəyən zaman yaddaşdan müvafiq sözün seçilməsi ani olaraq baş verir. Bu prosesi dəqiqliyi ilə izləmək mümkün deyil, yalnız fərziyyələr irəli sürülür, gümanlar edilir [4, s.68].

N.İ.Jinkinin bu barədə hipotezasına əsasən, məntiqi subyekt seçilir, o söyləmin, cümlənin əsasını, mərkəzini təşkil edir, sonra isə o predikatlar iyerarxiyasına cəlb olunur. Qeyd olunan nəzəriyyəyə görə, sözün seçilməsinin əsasında söyləmin məntiqi subyektidir. Subyekt-predikat üzrə seçim ardıcılığı cümlələrdə əşyavi əlamətlərlə söyləmin üzrə motivləşir. Söz seçimi zəncirvari deyil, söyləmin meydana gətirən cümlə ilə məhdudlaşmır. Cümlənin, mətnin strukturlaşması layihəsi söz seçimində mühüm rol oynayır [4, s. 69].

Bilavasitə söz seçiminə gəldikdə, deməliyəm ki, mətni tərtib edən lazımı sözləri seçir, digərlərini kənara qoyur.

İkinci nəzəriyyə söz assosiasiyası adlanır. Bu nəzəriyyəyə görə, hadisələr arasındakı psixi əlaqə, onlardan biri aktuallaşarsa, digərini də üzə çıxarır, ikincisini də meydana gətirir. Məsələn: “qara” sözünü eşidərkən fərdlərdən asılı olaraq: 1. Bədbəxtlik. 2. Qaranlıq. 3. Qara gün. 4. Rəng assosiasiyaları yaranır.

Söyləmin cümlənin tərtibi zamanı assosiativ əlaqəni tam təsdiqləmək üçün assosiativ norma əsas faktıdır. Assosiativ norma faktoru assosiasiyalarla təkrarlanır və az dərəcədə ona nizamsız təsir göstərə bilər. Eksperimentlərin nəticələrinə görə, yazan, hətta şifahi danışan tərəfindən adət etdiyi assosiasiyalara qarşı mübarizə apardığı qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar bu qənaətə gəlmişlər ki, sözlərin assosiativ cümləyə cümlədə vahid fikri, qrammatik bağlantı yaradır.

Sözlərin seçilməsi ilə bağlı assosiativ nəzəriyyənin bəzi çatışmazlıqlarına baxmayaraq, özgə dillərin tədrisində, dərsliklərdə tapşırıqların yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır.

Üçüncü nəzəriyyə yoxlama adlanır. Bu nəzəriyyəyə əsasən səsələrin ümumi yığınınan axtarışı fikrə adekvat olub-olmamasının seçilib yoxlanması ilə həyata keçirilir. Bu proses çox sürətlə həyata keçirilir, yaddaşda predmetlərin etalonu şəklində, hansısa müəyyən sistem şəklində mövcud olan qruplaşmaya müraciət olunur. Məsələn: tematik qruplaşma.

İkinci aspekt olan cümlədə sözlərin sırası barədə qeyd edim. Söyləmin çox az hallarda fikrin tam həcminə müvafiq olaraq bütöv şəkildə strukturlaşır. Söyləmin fikri hazırlığı məram-proqram əsasında genişləndirilir. Söz sırası yalnız cümlə hüdudunda müəyyənləşir və sözlərin yerləşmə variantı fikrə uyğun olaraq qurulur. Aktual üzvlənmə ilə cümlə çərçivəsində mətnin qurulması baş verir.

Nəhayət, üçüncü, sonuncu aspekt qrammatik markerləşmədir. Zahirən belə yalnız fikrə gəlmək olar ki, sözlərin seçilməsi, onların yerləşməsi və qrammatik markerləşməsi zamanca fərqlidir, ancaq bu heç də belə deyil. Onlar bir-birindən ayrılmaz və qarşılıqlı əlaqə vəziyyətindədir. Qrammatik markerləşmə işlənən sözlərin qrammatik mənasını dəqiqləşdirir və onlar arasında qrammatik əlaqəni möhkəmləndirir. Qrammatik markerləşmə ilə əlaqədar səhvlərə uzlaşma, idarə əlaqələri ilə bağlı, habelə felin növləri, ismin halları və s. səhvləri göstərmək olar.

Ədəbiyyat

- 1) F.Y.Veysəlli. Struktur Dilçiliyin Əsasları III “Mütərcim” 2009, səh. 266
- 2) F.Y.Veysəlli. Dilçiyin Əsasları II “Mütərcim” 2013, səh. 417
- 3) E.Əbdülrəhimov. Linqvistik Praqmatika “Elm və təhsil” 2014, səh. 210
- 4) N.Cəfərov Ə.Rəcəbov. Psixolinqvistika. “Bakı Universiteti Nəşriyyatı” 2003, səh. 208
- 5) A.H.Gardiner. The defination of the Word and the Sentence. British Journal of Psychology 1992, səh. 361
- 6) Ч. Фриз. Значение и Лингвистический Анализ. 1962, səh. 113

Summary

Semantic Structure of a Sentence

The article deals with semantic meaning of the sentence, with microstructure and macrostructure of the sentence. It provides information about what an importance the all parts, constituent elements of the sentence do carry. Micro-linguistics researches both in traditional and modern semantics are being looked through in the given article.

Резюме

Семантическая Структура Предложения

В статье говорится о семантическом значении предложения, о её структуре как о микроструктуре так и о макроструктуре, о том какую важную роль играют все составные части, все компоненты, элементы предложения. Здесь рассматриваются микролингвистические исследования в традиционной и в современной семантики.

Rəyçi: dos. M.Məmmədov

ADU-nun Psixologiya kafedrasının

14.11.2016-cı il tarixli iclasının

04 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 28.11.2016

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ TABELİLİK BAĞLAYICILARININ NOMONAL BUDAQ CÜMLƏLƏRDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: tabeli bağlayıcı, quruluş, nominal, tip

Keywords: subordinating, conjunction, structure, nominal, type

Ключевые слова: подчиненный, союз, структур, номинальный, тип

Müasir ingilis dilində nominal budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr geniş işləndiyi kimi, onların komponentlərini bir-birinə bağlayan tabelilik bağlayıcılarının işlənmə dairəsi də müxtəlifdir.

Mübtəda budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamaq üçün *“that, if, whether, because”* tabelilik bağlayıcılarından geniş istifadə olunur. Budaq cümlələr baş cümlədən əvvəldə gəlir [1, s.117].

Məsələn:

That she found it necessary to reason with Kitty had brought into her voice a note, if hardly of irritation, at least of peremptoriness which might lead to it.

(S. Maugham)

Whether you love me or not isn't of the smallest consequence.

(S. Maugham)

Because I question Jefferson and the unscientific Frenchman who informed his mind doesn't make a socialist.

(E. Stafford)

Bu tipdən olan mübtəda budaq cümlələrinin heç bir bağlayıcı vasitə olmadan baş cümləyə bağlanması mümkün deyildir. Çünki baş cümlə budaq cümləyə bağlanmayanacan quruluş və mənasında müəyyən çatışmazlıq özünü göstərir. Belə ki, məsələn, yuxarıdakı ikinci cümlədə “isn't of the smallest consequence” birləşməsi mübtədasız nə quruluşca, nə də mənacə bütövdür. Ona görə də bu tip budaq cümlələrin baş cümləyə bağlanmasında tabelilik bağlayıcıları böyük əhəmiyyət kəsb edir [1, s.118].

Tabelilik bağlayıcıları *“it”* formal əvəzliyi ilə başlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənərək mübtəda budaq cümlələrini baş cümləyə bağlaya bilir. Burada mübtəda budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir. Budaq cümlə ilə baş cümlə arasında vergül qoyulmur [2, s.279]. İngilis dilində bu qrupa daxil olan mübtəda budaq cümlələrinə daha tez-tez rast gəlmək olur.

L.S. Barxudarov və D.A.Ştelinq qeyd edirlər ki, mübtəda budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamaq üçün istifadə olunan tabelilik bağlayıcıları daha çox aşağıdakı tip cümlələrdən sonra işlənir: [3, s.401]

it happened
it turned out

it seems
it occurred

it is necessary
it is strange və s.

it sounds

Məsələn:

It was strange **that** Walter had gone away that afternoon without saying a word to her.

(S. Maugham)

It seemed **that** nature was mocking him, looking beautiful when he would prefer everything to be grey and bleak.

(E. Stafford)

Müasir ingilis dilində mübtədə budaq cümlələri kimi, predikativ budaq cümlələrini də baş cümləyə bağlamaq üçün **“that, if, whether”**, **“lest, because, as, as if, as though”** tabelilik əlaqəsi ifadə edən bağlayıcılardan geniş istifadə olunur. Tabeli mürəkkəb cümlə daxilində predikativ budaq cümlələr adətən xəbərin adlıq hissəsi kimi **“to be, to seem, to feel, to look, to appear, to remain, to become, to sound”** bağlayıcı fellərindən sonra işlədilir və birlikdə mürəkkəb ismi xəbər əmələ gətirir [1, s.119].

Məsələn:

The worst part of it is **that** it’s all tied up with her pride in being my wife.

(Th. Dreiser)

The thing to be settled on now is **whether** anything can be done to save him.

(Th. Dreiser)

“As if, as though” tabelilik bağlayıcıları müqayisə mənasını bildiren predikativ budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır. Bu bağlayıcılarla baş cümləyə bağlanan predikativ budaq cümlələri əsasən **“to be, to feel, to get, to seem, to sound, to grow, to become”** bağlayıcı fellərindən sonra işlənir [1, s.119].

Məsələn:

Her life continued **as** it had always done.

(E. Stafford)

It was **as if** the house remembered other days, long, long ago, when the hall was a banqueting hall indeed...

(J. Thomson)

M.Y. Blokun fikrincə, bəzən predikativ budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə hər hansı bir tabelilik bağlayıcısı başqa bağlayıcının əvəzləyicisi kimi çıxış edə bilər.

Məsələn:

It seemed **as if** a good views were no longer to be taken from the top of a high hill and **that** a clear blue sky was no longer a proof of a fine day.

(J. Austen)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tabeli mürəkkəb cümlə iki budaq cümlədən ibarətdir və hər ikisi də predikativ budaq cümləsidir. Bu cümlədə müxtəlif bağlayıcıların işlənməsi o fakta əsaslanır ki, baxmayaraq ki, **“as if”** bağlayıcısı qeyri-reallığı ifadə edir, eləcə də çox dəqiq, konkret mənaya malikdir, sadəcə olaraq bu bağlayıcının ikinci predikativ budaq cümləsinin əvvəlində təkrarlanmaması üçün **“that”** bağlayıcısı onun əvəzləyicisi kimi işlənmişdir [4, s.277].

Tabelilik bağlayıcıları mübtədəsi şəxsiz olub **“it”** formal əvəzliyi ilə ifadə edilən predikativ budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə də işlənə bilər. Bu cür quruluşu olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə predikativ budaq cümlələri situasiyanı ya birbaşa, ya da müqayisə yolu ilə təsvir edir [6, s.120].

Məsələn:

It would seem that the conversation was at an end.

(E. Stafford)

It sounded as if even the spring bloomed by act of Parliament.

(J. Thomson)

Mübtəda və predikativ budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamaq üçün istifadə olunan *“that, if, whether, lest”* bağlayıcılarından tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamaq üçün də geniş istifadə olunur [1, s.120]. *“That”* bağlayıcısı nəqli tipli tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır.

“If” və *“whether”* bağlayıcılarının əsas vəzifəsi ümumi sual tipli tamamlıq budaq cümlələrini baş cümlə ilə əlaqələndirməkdir, əslində isə həmin cümlələr sual deyil, nəqli cümlələrdir, bu bağlayıcılarla bağlanan cümlələrdə şübhə, qeyri-əminlik mənası əsas yer tutur. *“Lest”* bağlayıcısının semantikasında “qorxu, çəkinmə, ehtiyat etmə” məzmunu vardır. Bu bağlayıcı ilə baş cümləyə bağlanan tamamlıq budaq cümlələrinin xəbəri *“should”* modal felii ilə ifadə olunur [4, s.42].

Araşdırmalar sübut edir ki, tabelilik bağlayıcıları aşağıdakı semantik fellərdən sonra işlənərək tamamlıq budaq cümlələri əmələ gətirir.

a) Hiss - qavrayış bildirən fellər: *to see, to feel, to hear...*

b) Təfəkkür mənalı fellər: *to believe, to know, to suppose, to think...*

c) Arzu, istək, güman bildirən fellər: *to wonder, to want, to wish...*

d) Xahiş, əmr, təklif bildirən fellər: *to beg, to order, to ask, to suggest..*

e) Nitq bildirən fellər: *to tell, to answer, to say...*

f) Konkretlik bildirən fellər: *to take, to put, to buy, to find...*

Məsələn:

But you know *that* I don't love Alan, he's good and dependable, but that isn't enough, Aunt.

(E. Stafford)

They were terrified *lest* someone should discover their secret hiding place.

(E. Stafford)

“I doubt *if* that's quite good enough” he said, drawling the words, “with no name or adress.”

(J. Galsworthy)

Bəzi tədqiqatçılar belə fikirdədirlər ki, tabeli mürəkkəb cümlədə *“that”* bağlayıcısının olub-olmaması mənanın reallaşmasına təsir göstərmir və ona görə də tamamlıq budaq cümləsinin bağlayıcısız, yaxud bağlayıcı ilə (*“that”* bağlayıcısı nəzərdə tutulur) işlənməsi arasında fərq qoymaq lazım deyildir. Belə bir fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz. Belə ki, cümlədə *“that”* bağlayıcısının düşməsi tabeli mürəkkəb cümlənin semantik strukturunun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb ola bilər [5, s.164].

Məsələn:

I don't like those who claim unadvisedly *that* he doesn't want to obey...

(S. Maugham)

Yuxarıda qeyd olunmuş tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə *“that”* bağlayıcısının düşməsi ilə onun mənasında güclü şəkildə dəyişmə baş verir. Belə ki, qeyd edilən cümlədən *“that”* bağlayıcısını götürsək, onda *“unadvisedly”*

zərfinin **“claim”** felinə, yoxsa **“doesn’t want to obey”** birləşməsinə aid olduğunu başa düşmək çətinləşir və həmin cümləni iki şəkildə şərh etmək lazım gəlir.

1) Mən tabe olmaq (sözə baxmaq) istəmədiyini düşünmədən bəyan edən adamları xoşlamıram.

2) Mən o adamları xoşlamıram ki, onlar tabe olmaq (sözə baxmaq) istəmədiklərini bəyan etməyi xoşlamırlar.

İ.P. İvanova, V.V. Burlakova və Q.Q.Poçeptsov qeyd edirlər ki, qavrama, hissiyyat, istək, əminlik, razılıq və s. bildirən bir sıra semantik qrup sifətlərdən (**sure, certain, sorry, glad, anxious, pleased, desirous, jealous** və s.) və hal-vəziyyət bildirən fellərdən (**aware, afraid** və s.) sonra **“that”** bağlayıcısını işlətməklə tamamlıq budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlandığını müşahidə etmək mümkündür [6, s.120].

Məsələn:

She was staring straight ahead at the weak glimmer of light on the road in front of the vehicle and Pamela was **glad that** they couldn’t look at each other.

(E.Stafford)

I’m **afraid that** I can’t provide a meal tonight as I’m going out.

(E.Stafford)

M.Qanşina və N.Vassilyevskaya o fikirdədirlər ki, müasir ingilis dilində bir çox tabeli mürəkkəb cümlələrdə bəzi fellərdən sonra (**to take, to find, to owe, will have**) tamamlıq budaq cümlələrini işlədərkən çətinliklər yaranır. Onlar qeyd edirlər ki, bu məqsədlə həmin fellərdən sonra **“it”** əvəzliyini işlətmək lazım gəlir. **“It”** əvəzliyi ilə yanaşı tamamlıq budaq cümlələrindən əvvəl **“that”** bağlayıcısının və **“this, that, the fact, the circumstance”** sözlərindən birinin işlədilməsi də vacibdir [2, s.405].

Məsələn:

I **take it that** he gives his consent.

(E.Stafford)

He **owed it** to his first teacher **that** he had a good pronunciation.

(E.Stafford)

Digər qrup tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə budaq cümlələri idarə edən fellər bir çox hallarda sözlərinin işlənməsini tələb edir. Müasir ingilis dilində **“that”** bağlayıcısından əvvəl sözlərinin işlənməsi halına da rast gəlmək mümkündür. Məsələn: **except that, save that, but that** [2, s.405].

Then he listened... for what should follow knowing nothing yet, **but that** they spoke of Meg.

(Ch.Dickens)

She knew nothing **except that** the people now snopped at Han Bridge.

(J.Galsworthy)

I think I have taken **nothing that** you or your people have give me.

(J.Galsworthy)

The carriage crossed the bridge and drove up to a large house on the Lung”Arno **except that** Lord Henry came over and examined the picture.

(E.L.Voynich)

I was to ask my way to such a place, and just short of that I should see such another place **except that** all I did.

(Ch.Dickens)

Ədəbiyyat

1. Воронцова Г.Н., Очерки по грамматике английского языка. М., 1960
2. Ganshina M., Vasilevskaya N. English Grammar. М., 1964
3. Бархударов Л.С., Щелинг Д.А. Грамматика английского языка. М., 1973
4. Blokh M.Y A Course in Theoretical English Grammar. М., 1983
5. Yunusov D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: "E.L." Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008
6. Иванова Н.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981
7. Khaimovich B.S., Rogovskaya V.I. A course in English Grammar. М., 1967

Summary

The use of subordinating conjunctions in nominal clauses in modern English

The article deals with the use of subordinating conjunctions in nominal clauses in modern English. The author makes an attempt to present all the subordinating conjunctions joining the components of the said types of subordinate clauses and to reveal all their characteristic features.

Резюме

Употребление подчинительных союзов в номинальных придаточных предложениях в современном английском языке

Статья посвящена исследованию употреблению подчинительных союзов в номинальных придаточных предложениях в современном английском языке. Автор делает попытку представить все подчинительные союзы, соединяющие компонентов сказанных типов придаточных предложений и выявить их характерные особенности.

*Rəyçilər: fil.e.d., prof. D.Yunusov,
dos. V.Ərəbov*

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

fil.f.d., dos.Nizami Muradoğlu
E-mail: nizamimurad@gmail.com
AMEA Folklor İnstitutu

MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA AĞAC OBRAZI

Açar sözlər: Azərbaycan, poeziya, ağac, obraz, körpü, yarpaq, yaz, qış

Keywords: Azerbaijan, poetry, tree, character, bridge, leaf, spring, winter

Ключевые слова: Азербайджан, поэзия, дерево, образ, мосты, листья, весна,

зима

Çağdaş Azərbaycan poeziyasının ana mövzularından biri də ağacdır. Təbii ki, ədəbiyyata ağac obrazının gətirilməsi təsadüfü olmayıb, genetik yaddaşın təlqinləri və müasir insanın dünyagörüşü ilə daha çox bağlıdır. Bir balaca tarixi keçmişimizə nəzər saldıığımız zaman bu sevginin kökündə dərin əlaqənin olduğu ortaya çıxır. Öncə ilk yazılı folklor nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”a diqqət yetirək. Dədə Qorqud dastanlarında ağaca çox böyük sayğı göstərildiyinin şahidi olur.

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Qazanın oğlu Uruzu kafirlər tutub qənarənin dibinə gətirib asmaq istəyirlər. Uruz ağaqla danışmaq üçün kafirlərdən aman istəyir və ağaca belə müraciət edir:

Sənə “Ağac!” “Ağac!” deyirəmsə, çəkinmə, ağac!

Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac!

Museyi-Kəlimin əsası ağac!

Böyük- böyük suların körpüsü ağac!

Nəhəng-nəhəng dənizlərin gəmisini ağac! [4, s.146]

Göründüyü kimi bu müraciətdə ağaca dərin bir sevgi bildirilir. Belə düşünmək olar ki, qədim türk mifologiyasında yaradılışın ağacdən başladığı haqqında olan təsəvvürlər hələ Dədə Qorqud zamanında aktual olaraq qalır. Bu təsəvvürdə ağac qadın-ana strukturunda iştirak edən müqəddəs bir varlıq kimi qədim türk xalqlarının inam və məhəbbət abidəsinə çevrilmiş, kultlaşmışdır. Dünyanın quruluşu və yaradılışı barədəki dini-mifoloji təsəvvürlər miras şəklində orta əsrlərə də keçmişdi. Ona görə də, orta əsrlərdə həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda ağac kultu son dərəcə populyarlaşmışdı. Ağaca dünyanın və təbiətin ən müqəddəs varlıqlarından biri kimi baxılırdı. Və bu, özünü folklor nümunələrində, şairlərin əsərlərində müxtəlif formalarda göstərirdi.

Ənənəvi olaraq ağac sevgisi müasir şairlərin əsərlərində də yer almağa başladı. Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Qabil, Cabir Novruz, Ramiz Rövşən və s. şairlərin ağaca həsr etdikləri şeirlər çap olundu və sevilərək oxundu. Xalq şairi Məmməd Araz da yaradıcılığında bu sahəyə xüsusi diqqət verirdi. Şairin “Dədə Qorqud

səsləməsi” şeiri birbaşa dastanın ruhuna uyğun olaraq yazılıbdı və burada ağac əsas obraz kimi çıxış edir. Bu şeiri həcmində görə poema da adlandırmaq olar. Lakin şairin dəst-xəttinə sadıq qalaraq şeir adlandırırıq. Şeir Dədə Qorquda müraciətlə başlayır:

*Özün köçdüün, hayın qaldı dünyada.
Səsləmələr payın qaldı dünyada.
Dədəm Qorqud, harayını eşitdim,
Dədəm Qorqud, çağrışına hay dedim [6, s.247].*

Şair Dədə Qorqudun səsləmələrini, nəsihətlərini eşitdik desə də, müasir dünyamızda hərc-mərcliyin baş alıb getməsindən narahat olduğunu da bədii boyalar ilə həm oxucuya, həm də eyni zamanda Dədə Qorquda çatdırmaq istəyir. Təəssüflənir, çünki Dədə Qorqudun babalarımıza və bizə əmanət qoyduqlarına sahib çıxma bil-mirik, bəzən bizə tapşırılmış əmanətləri əlimizdən veririk. Torpaqlarımız əldən gedir, ağaclarımızı kəsirlər. Bu vətəni bizə əmanət edənə qədər bu torpaqların üzərində Dirsə xanın, Buğacın, Uruzun qanı axmışdı. O müqəddəs qanlar unuduldumu?

Hələ analarımız ağlayır, hələ torpaqlarımız düşmən tapdığı altındadır. Şairin təbirincə desək, “analar ağlayırsa, torpaq ağlayır hələ, torpağı ağlayanın haqqı ağlayır hələ” [6, s.248]. Məmməd Arazı incidən daha çox Dədə Qorqudun əmanətlərinə bizim özümüzün ögey münasibətimizdir.

Şeirdə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gələn ağac motivi güclü təsirə malikdir. Dədə Qorqudun dua etdiyi, “Qaba ağacın qurumasın” dediyi, alqışladığı qaba ağacların insafsızcasına “soyqırımı” şairi pərişan edir. “Əlləri qurusun ağac kəsənlərin. Ağacları qurumasın yurdumuzun. Yaş kəsməyin, baş kəsməyin, yaşı kəsmək-başı kəsmək deməkdi [6, s.248]”- deyir.

Pul-para müqabilində palıdların, nadir Nərbənd ağacının, zeytun ağaclarının doğranmasına şair yas saxlayır, ağı deyir, bir növ Dədə Qorqudun təbirincə dastandan iqtibas edərək ağacın müqəddəsliyini nəzərə çatdırmaq istəyir:

*Sellərin üstündə körpüdür ağac,
Nəvaziş istəyən körpədir ağac.
“Ulu peyğəmbərdən töhfədir ağac.
Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac,
Şah Həsənlə Hüseynin beşiyi ağac.
Zülfüqar qılıncın qəbzəsi ağac!” [6, s.258]*

Göründüyü kimi Məmməd Araz öz şeirində dastanın ağac motivinin bəzi hissələrini iqtibas etməklə şeirin təsir gücünü artırmaq, ağaca məhəbbət hissəsinin qədim zamanlardan bu günə qədər aktuallığını itirmədiyini anlatmağa çalışmışdır. Ağac müqəddəsdür, ağac insanın əbədi yol yoldaşdır. Təəssüf ki, insan bəzən bu sadə həqiqəti unudur, ağaca balta vurmaqla öz soy-kökünü baltalamış olur.

Şairin əsərin sonunda gəldiyi qənaət də insanın özünün özünə düşmən münasibətdə olduğunu açıb göstərməkdir. Təbiətə vurduğu ziyan ilə insan özünə ziyan vurmuş olur. Bu sadə həqiqəti anlamaq, başa düşmək üçün tarixin səhifələrini vərəqləmək lazım gəlir. “Dar ağacı quranlar ilə ağacın dibini soyanların” aqibəti həmişə acınacaqlı sonluqla bitibdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının da təlqin etdiyi ibrətamiz nəsihətlərdən biri də budur.

Bu anlamda xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Ağac” şeirinin də “Dədə Qorqud” dastanlarındakı ağac motivi ilə bağlı yazıldığı şeirin məzmunundan, şeirdəki fikrin ifadə vasitələrindən, bədii dilindən aydın görünməkdədir:

*Dağları, daşları yaşllaşdırıb,
Gözəllik hissini oyadan ağac.
İnsana şirincə yuxu bəxş edən,
Quşlara həm yuva, həm hayan ağac [9, s.8].*

Həm gözəllik-estetik zövq hissələri aşılayan, həm də insana, quşlara həyan olan ağac canlı varlıq kimi təsvir edilir. Ağacı qorumağın bir yolu da ona su verməkdir. Yəni ağac insana həyan olduğu kimi, insan da ağacın qulluğunda dayanmalıdır. Amma bəzən istəsək-istəməsək də bu qulluğu göstərə bilmirik.

Məmməd Tahirin “Ağaclar quruyur” şeirində quşlara həm yuva, həm hayan olan ağacların sərhəd kəndlərində acı taleyindən söhbət açılır. Erməni qəsbkarlarının işğalı nəticəsində ayaqlar altında qalan, odlu güllə yağışlarına tuş olan ağaclar quruyur. Bu yaşıl ağacların bir gecədə məhv olması beynəlxalq təşkilatların rəhbərlərinin vicdanını silkələmir. Kimsə bu vəhşiliyə, bu düşmənçiliyə son demir, nöqtə qoymur:

*Ağaclar quruyur ayaqüstə,
Güllə havasına qolları qalxmır.
Səssizcə ölürlər onlar hər gecə,
Kimsə baş qaldırıb onlara baxmır [8, s.244].*

Dədə Qorqud dastanlarında ağaca sevgi ilə yanaşı həm də, böyük inam bəsləndiyinin şahidi oluruq. Bu inam sonrakı dövrlərdə şairlərin yaradıcılığında öz poetik inikasını tapmışdır. Kazım Körpülünün “Dağdağan ağacı” şeirində ağaca inam epizodu xalq inanclarında formalaşan nəzərdən qorunmaq məqsədilə dağdağan çubuğundan düzəldilən gözqaytaranla əlaqədardır. Dağdağan ağacı əsasən dağlıq ərazilərdə bitib suya davamlı bərk ağacdır. Onun balaca meyvələrini toplayıb təbabətdə dərman kimi istifadə edirlər. Dağdanın meyvəsi ishalın qarşısını alır, qarın ağrılarına kömək edir, el arasında deyilən beli boş uşaqların müalicəsinə köməklik göstərir. Balaca, nazik budaqlarından kəsib muncuqlar düzəldirlər. Bu muncuqların üzərində göz işarəsi həkk edib uşaqların qoluna, inəklərin buynuzuna və ya boynuna, qoçların buynuzlarına bağlayırlar. Xalq arasında olan inama görə həmin muncuq gözdəymənin qarşısını alır, göz şüalarını sındırır, xəteri sovuşdurur.

*Dağdağan ağacından
Gözqaytaran düzəldib
Asardılar nədənsə,
İnəyin yaxasından,
Təkənin boğazından.
Uşaqların qolundan.
Buğanın buynuzundan [3, s.121].*

Hər əkilən ağac onu əkənin adını, əməyini illər keçsə də, xatırladır, yada salır. Təbiətin bəxş etdiyi ağaclar insanın dostu, etibarlı ərzaq ehtiyatı, sağlamlığının qarantıdır. Ağac əkmək babalardan bizə əmanət qalan ənənəvi adətlərdəndir. Ata-

lar demişkən, “Ağac əkənin ömrü uzun olar” [1, s.26]. Nizami Muradoğlunun “Xanım nənənin ceviz ağacı” şeirində Xanım nənənin əkdüyü ağacdan bəhs edilir. Nə zamansa, Xanım nənənin əkdüyü ceviz ağacı ondan sonra yüz illərdir göylərə baş çəkir. Xanım nənəni görənlər olmasa da, amma onun adıyla məşhur olan bu ağac eyni zamanda Xanım nənənin mənəvi ömrünə ömür qatır. Şair Xanım nənənin ucalığını bədii boyalarla cəviz ağacını onun əl ağacına bənzədərək təsvir edir:

*Göylərdən boylanır ruhu nənənin,
Onun əl ağacı – ceviz ağacı.
Yüksəkdən yıxılmaq eyninə gəlməz.
Əli səxavətli, dili dualı,
Bir yaman fikir də beyninə gəlməz.
Yüz ildir daş atır hər yoldan ötən,
Bu barlı ağacın barı tükənməz.
Ruhu bizimlədir Xanım nənənin,
Sanki bir mələkdən qarı, tükənməz [5, s.95].*

Akif Azalpin “Qaraca çobanın harayı” şeirində ağaca böyük sevginin şahidi oluruq. Ağaca Dədə Qorquddan əxz olunan bu saygını mənəvi dünyasında yaşadan şair şeirin başlanğıcında “Dədə Qorqud yağduları”ndan deyərək əpiqraf veribdir. Ağaca bağlılıq, yaxınlıq, qohum olmaq kimi mifoloji dünyagörüşün izləri şeirin əsas məzmununda əks olunubdur:

*Kölgəsində böyüdüyüm,
Ölkəsində böyüdüyüm,
Ey vətəndaş ağaclarım,
Qohum-qardaş ağaclarım,
Boydaş-soydaş ağaclarım! [2, s.97]*

Yaxud “Payız havaları”ndan son baharın ətri gələn ağacları şair insana bənzədir. Sanki ağaclar özündən asılı olmayaraq yarpaqlarını tökdükcə insan kimi dayanıb köksünü dərir, keçmişləri yada salır, könül nəğmələrinə qulaq asır:

*Astaca köksünü dərir ağaclar,
Əlacsiz tökdükcə yarpaqlarını.
Xatirə dəftəri açıb son bahar,
Bəmdən dilləndirir könül tarını [2, s.145]*

Sabir Rüstəmxanlının şeirinin adı “İçimdəki dərd ağacı” adlanır. Şair zamanın gərdisinin sifətinə saldıqı qırıqları ağacın gövdəsində əmələ gələn qırıqlara bənzədir. Şairin dərdi köhnəlmir, çünki içindəki dərd ağacının budaqları, rişələri yazda da, qışda da yaşılıdır, zətən dərd qocalmaz. Şairin dərdi də yaşılıdır, yaşıl ağac kimidir:

*İçimdəki dərd ağacı...
Barmağımda qabar olan
Düyünüylə,
Sifətimə qırıq salan
Köynəyiylə*

*Yazımda da, qışımda da
Yaşıl libas geyməyiylə
Fəsilərə acıq verən,
Nəğməsi yad, sözü acı,
İçimdəki dərd ağacı [7,s.53].*

Ağaca ictimai məzmun vermək, çox zaman ağacın funksiyasının dəyişdirilməsi ilə bağlı olubdur. Belə ki, ağacdən istifadə edilərkən onun xeyirli, yaxud ziyanlı olması ağacdən asılı olmur, onu məqsədinə işlədən insanın düşüncəsi ilə tənzimlənir. Körpü tikiləndə xeyirli, dar ağacı qurulanda bəlalı olması da insanların işidir. Elə bu səbəbdən də Akif Azalp dar ağacına salam verir:

*Əsrlər qulluqda sultana, bəyə,
Hökmlər önündə baş əyə-əyə,
Boynunda əcəlin qanlı gültacı,
Kimi gözləyirsən millənib göyə?!
Salam dar ağacı, kədər ağacı! [2, s.147]*

Ənənəni davam etdirən Rüstəm Behrudi də “Salam dar ağacı, əleyküm-salam” deyir. Hər iki şairin şeirində olan bu məhəbbətin qaynağı xalq ədəbiyyatından, folklorlardan gəlir. “Salam, dar ağacı” şeirini ilk dəfə yazan Akif Azalp ideyanı “Gündoğmuş” dastanından götürdüyünü şeirin epigrafında etiraf etmişdir.

Poeziyamızda rast gəldiyimiz bu xarakterli şeirlərin demək olar ki, hamısının ümumi məzmunu ağaca sevgini əks etdirir. Biz də poeziyamızdakı ağac sevgisini atalarımızın belə bir ibrətamiz ifadəsi ilə yekunlaşdıraq: “Ağacı çox olan kəndin məzarı az olar” [6, s.27]. Və bir də ağac sevgisi olan şeirlər uzunömürlü olar. Ağac insanı qoruyan varlıqdır. Nəbi Xəzrinin “əgər ki, yıxılısam, çinar göstərin, mən ona söykərib cahana baxım” ifadəsində ağacın insan həyatında nə qədər böyük rolu olduğu tam aydınlığı ilə görünür. Görünən dağa nə bələdçi.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü, toplayanı Ə.Hüseynzadə, tərtib edəni H.Qasımzadə, Bakı, Yazıçı, 1985, 690 s.
2. Azalp Akif. Turan havası, Bakı, Vətən, 2006, 352 s.
3. Kazım K. Dağdağan ağacı, Azərbaycan j., 2008/10, s. 121
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
5. Məmmədov N. Dayan əsən külək, Bakı, “Sabah”, 2002, 192 s.
6. Muradoğlu N. Sözü Məmməd Araz zirvəsi, Bakı, Elm-Təhsil, 2013, 272 s
7. Rüstəm xanlı Sabir seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 248 s.
8. Tahir M. Bir azdan günəş doğacaq, Bakı, Elm və Təhsil, 2013, 256 s
9. Vahabzadə B. Ağac, Azərbaycan jurnalı, 2006/2, s.8

Summary

The character of “tree” in modern Azerbaijani poetry

There is an idea about the creation which began with the creation of the tree in ancient Turk mythology. The tree is a holy matter in here, that taking part in the structure of women-mother. That's why the tree has always been the monument of faith and love of ancient Turk. The tree is considered as a connective of earth and the sky at the same time.

We often meet with the character tree in modern Azerbaijan poetry. Traditionally the basis maintenance of these poems is consist of the love to tree. In the article the comprehensive information has been given about place of the character tree which is in poem.

Резюме

Образ дерева в современной Азербайджанской поэзии

В древней турецкой мифологии существовало представление о происхождении мира из дерева жизни.

Представленное в данной статье дерево в образе женщины-матери является священным существом.

Именно поэтому для древнетюркских народов дерево стало символом веры и любви. Более того, дерево рассматривается в качестве связующего между землёй и небом.

Образ дерева очень часто встречается в современной азербайджанской поэзии. Традиционно, любовь к деревьям формирует основное содержание данных стихов. В статье приводится подробная информация о месте, занимаемом образом дерева в современной поэзии.

Rəyçi: f.İ.f.d. F.Qasımova

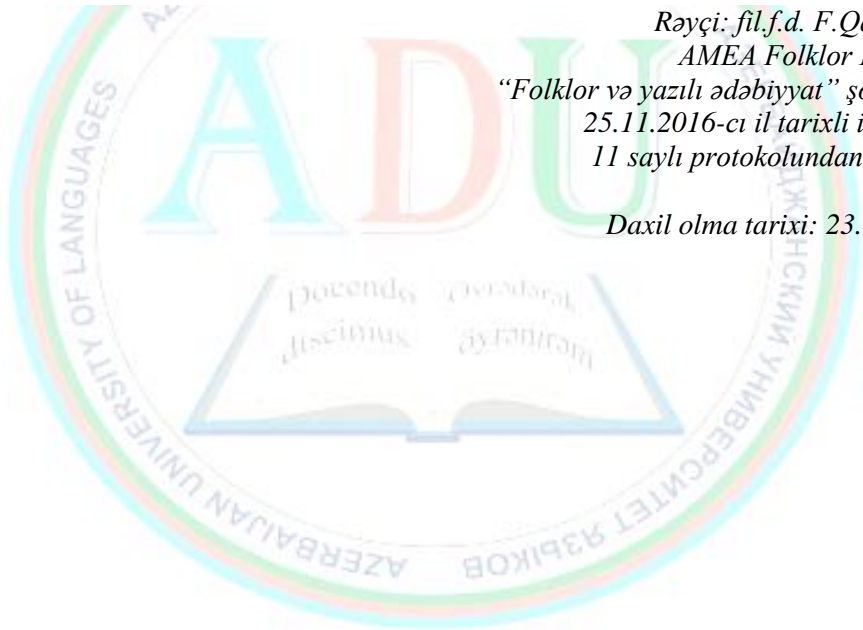
AMEA Folklor İnstitutu

“Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsinin

25.11.2016-cı il tarixli iclasının

11 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 23.11.2016

Afaq Eminli

E-mail: afa-eminli@hotmail.com

SDU

VİKTORIYA DÖVRÜNDƏ BÖYÜK BRİTANİYADA QADINLARIN YERİ VƏ ROLU

Açar sözlər: qadın, zorakılıq, hüquq, mülkiyyət, nigah

Keywords: woman, violence, right, property, marriage

Ключевые слова: женщина, насилие, право, собственность, брак

Viktoriya dövründə qadınların vəziyyəti Birləşmiş Krallığın milli güc, var-dövləti arasında tez-tez uyğunsuzluqlara düşər olmanın illüstrasiyası kimi görünür və dəhşətli sosial şərait hesab edilirdi. Britaniya monarxi Kraliça Viktoriya tərəfindən simvolikləşdirilən era ərzində qadınların səsvermə hüququ, eləcə də şəxsi mülkiyyət, məhkəmə hüququ yox idi. Eyni zamanda sənaye inqilabı dövründə qadınların işçi qüvvəsi kimi işləməyinə tələb artmışdı. Feminizm ideyaları orta təhsilli siniflər arasında yayılmaqla yanaşı Viktoriya erasının son dövrlərində ayrı-seçkilik, qanunların ləğvi və qadınların seçki hüququnun ləğvi ilə bağlı hərəkata təkan verildi.

Viktoriya erasında qadınlar, xüsusilə də orta sinifə məxsus olanlar ev işləri sferasına məxsus idilər və bu stereotip onlardan öz ərlərini təmiz ev, süfrədə hazır xörək və uşaqları böyütməklə təhciz etməyi tələb edirdi. Qadın haqları bu dövrdə onların öz əmək haqları üzərində sahibliyini itirməsi, torpaq mülkiyyəti istisna olmaqla bütün fiziki əmlak və ailə həyatı qurarkən əldə etdikləri bütün nəgd pulun itirilməsi ilə ifrat dərəcədə məhdudlaşdırılmışdı [1]. Viktoriya qadını və kişisi ailə həyatı quran zaman, qadının hüquqları qanuni olaraq onun həyat yoldaşına keçirdi. Qanuna əsasən evlənən cütlük bir müəssisə hesab olunurdu və ər bütün mülkiyyəti, qazancı və pulu təmsil edən tək nümayəndə olur. Bundan əlavə Viktoriya qadınları öz pullarını, mallarını ərlərinin ixtiyarına verməklə onların mülkiyyətinə çevrilirdilər və onlara ancaq bədənlərinin istehsal etdiklərinə- uşaqlar, cinsi həyat və ev işlərinə görə hüquq verilirdi [2]. Evlilik qadının əriylə seksual əlaqəsindəki razılıq haqqını ləğv edirdi və ona (ərinə) öz bədəni üzərində sahiblik hüququ verirdi. Buna görə də onların qarşılıqlı evlilik razılaşması müqaviləyə çevrilirdi.

Viktoriya qadınının hüquq və imtiyazları məhdud idi, subay qadınlarla yanaşı eləcə də evli qadınların həyat tərzində həm maliyyə, həm seksual çatışmazlıqlar və çətinliklər var idi. Dövrün qadınlarının həmin erada qeyri-rəsmi nığahları, sosial mövqeləri, kişi ilə qadın arasında aşkar görünən bu cür fərqlilikləri onların bərabərsizliyə qatlaşmalarına gətirib çıxarırdı. Belə ki, kişilər öz qadınları və evləri üzərində daha çox maliyyə, stabillik və güc mövqeyinə malik olurdular. Viktoriya qadını üçün evlilik müqavilə xarakteri daşıyırdı - onlar ərlərinin idarəsinə qatlaşmalı, heç bir çıxış yolları olmadıqları üçün onlara qarşı olan qəddarlığa – cinsi zorakılıq, xəyanət və iqtisadi məhrumiyyətə dözməliydilər [3]. Kişilər öz həyat yoldaşını başqa qadınla aldadırdısa qadın bu cür vəfasızlığa qatlaşmalı, boşanmamalı, əks halda bu hal ictimai tabu (qadağa) hesab edilirdi.

Viktoriya dövründə “pater ailəsi” ifadəsinin mənası ev təsərrüfatının rəhbəri və eləcə də ailənin mənəvi başçısı nəzərdə tutulurdu. Bu konsept Britaniya mədəniyyətinə möhkəm kök salmış oldu və məqsəd həyat yoldaşının müvafiq rolunu sevmək, əhdi peyman edib şərəf və ləyaqətlə ərinə itaət etmək idi. Ailə ierarxiyasında qadının yeri ailəsinin yanı idi, amma bu kənardan əhəmiyyətsiz və formal hesab edilirdi. Qadının vəzifələrindən olan ərin və uşaqların nazı ilə oynamaq, uşaqları müəyyən olunmuş qaydalar çərçivəsində yetişdirmək Viktoriyalar tərəfindən sosial sabitliyin təməlini təşkil edirdi. Viktoriya mədəniyyətində ideal həyat yoldaşı rolunu təmsil etmək zənginlik əlaməti idi. Yorulmayan, usanmayan, səbirli, özünü qurban verən Viktoriya qadını Koventri Patmor tərəfindən yazılıb, 1854-cü ildə nəşr olunan məşhur “Evdə mələk” poemasında gözəl təsvir olunmuşdu [4].

Bu dövrdə fəhlə sinfinin ailə həyatı rahatlıqdan tamamilə uzaq idi. Viktoriya erası ərzində mənzil şəraiti yeni quruluş və üslub əsasında idi. Londonda, fəhlə sinfinin yaşadığı gecəqondular izdihamlı idi. Ailələr qeyri-adi görünüşdə olan bir otaqlı evlərdə yaşayırdılar. Şəraiti yaxşı olmayan belə bir məkanda məsələn, 10 otaqlı evdə 90 insan yaxud da 1 otaqlı evdə 12 insan yaşayırdı və icarə haqqı hədsiz dərəcədə çox idi. Londonda yaşayan fəhlə sinfinin 85%-i ən azı gəlirinin 1/5 hissəsini icarə haqqı kimi ödəyirdilər. İcarə haqqı yüksək olan mənzillərin kirayəşinləri və sakinləri çox kasıb idilər. Londonun qərbində gözəl küçələrdə və meydanlarda kirayə haqqı 4 dəfə yüksək idi. Qulluqçuları olmayan qadınlar üçün qab yumaq və ev təmizliyi işləri çətinlik demək idi. Kömür sobalarında olan zəhər Viktoriya qadınlarının həyatında əzablı bir mövcudluq təşkil edirdi. Paltarları, çarşafı adətən həftədə bir dəfə yumaq, sink və ya mis çəlləklərini isə əl ilə sürtmək lazım idi. Evdə sobalar kömür ilə işlədiyinə və siqaret dumanı olduğuna görə pərdələr 2 həftədən bir yuyulmaq üçün aşağı endirilirdi və onları yuyarkən əvvəlcə duzlu suda isladılıb sonra isə yuyurdular. Evin möhtərəmliyini saxlamaq üçün isə hər səhər qapının ağzı yuyulurdu [5].

Qanun kişiləri şəxsiyyət kimi tanıyır və qadın haqlarının avtonom şəxsiyyət kimi qanuni tanınması zəif sürətlə hərəkət edən bir proses olaraq XX əsrə qədər tamamilə həyata keçirilməyəcəkdi. Qadınlar hətta boşansalar da belə, evlilik zamanı gətirdikləri mal-mülk üzərində hüquqlarını itirirdi. Ər qadının qazandığı və əldə etdiyi hər hansı bir gəlirin üzərində tamamilə qanuni idarə hüququ qazanırdı, qadınların bank hesabı açmağa, həyat yoldaşı olmadan qanuni təsdiqi olsa da belə müqavilə bağlamağa ixtiyarı yox idi. Bu cür mülkiyyət məhdudiyyətləri qadının uğursuz nığahını tərks etməsi üçün çətinlik və qeyri-mümkünlük yaradır və ya onun öz maliyyə gəlirləri üzərində ərinin istəyi naminə idarəsini itirməyə gətirib çıxarırdı.

Qadına qarşı olan məişət zorakılığına 19-cu əsr davam etdiyi müddətdə sosial və hüquqi islahatçılar tərəfindən diqqət artırıldı. Heyvanlara qarşı qəddarlığa görə ilk qanunvericiliyin 1824-cü ildə Sudanda qüvvəyə minməsinə baxmayaraq, hüquqi müdafiə yolu ilə məişət zorakılığının qarşısının alınması, qadın və uşaqlara qarşı olan hücumların ağırlaşdırılmış şəkildə cəzalandırılması 1853-cü ilə qədər təyin edilməmişdir. Hətta bu qanun kişilər tərəfindən öz arvadına və uşaqlarına qarşı olan qəddarlığa birdəfəlik qadağa qoya bilmədi, belə ki, icazə verilməyən qəddarlığın ölçüsünə görə qanuni məhdudiyyətlərdən sui-istifadə olunmağa başla-

nıldı. Qadınların etirazlarına yalnız onların öz ərləri tərəfindən döyüldükdən sonra qanuni müraciət kimi baxılırdı [6].

XIX əsrdə qadınların qadınların həyatında böyük bir dəyişiklik baş verdi. Bu dəyişiklik xüsusilə evlilik qanunlarına, qadınların qanuni boşanma hüquqlarına və övladları üzərində nəzarəti əldə etməyə şamil edilirdi. Yavaş-yavaş anaların hüquqlarından məhrum olması, övladları üzərində hər zaman nəzarətin ataların əldə etməsi kimi problemlə məsələlər aradan qalxmağa başladı. 1839-cu ildə qəbul olunan “Azyaşlı uşaqlar üzərində nəzarət aktı” analara ayrılıq və ya boşanma zamanı övladları üzərində hüquq və bununla yanaşı, 1857-ci ildə yaradılan “Evlilik prosesləri ilə bağlı akt” qadınlara boşanma hüququ qazandırdı. Bu hal isə ancaq ər öz arvadının xəyanətini və ya arvad öz ərinin xəyanətiylə yanaşı zorakılığını, iki arvadlılığını isbat edərdisə keçərli olurdu [7]. 1873-cü ildə qəbul olunan “Azyaşlıların üzərində nəzarət aktı” boşanma və ya ayrılıq zamanı uşaqların nəzarətinin analarına keçməsi prosesini daha da dərinləşdirdi. 1878-ci ildə “Evlilik prosesləri ilə bağlı aktla bağlı islahatdan sonra qadınlar qəddarlıq, övladlarını mühafizə zəmnində olan boşanmalar ilə öz təhlükəsizliklərini təmin etməyi bacardılar. Hətta hakimlər ərlərin gərgin basqılarının üstünün açılması üçün, onların arvadlarına mühafizələrinin təmin olunması səlahiyyəti verirdilər. Evli qadınların mülkiyyəti aktına ən mühüm olan dəyişikliyə 1884-cü ildə düzəliş olundu. Qanunvericilik qadının ərinə məxsus olan hər hansı bir əşya və ya mülkiyyət olmadığını, qadının müstəqil, ayrı şəxs olduğunu tanıdı. 1886-cı ildə qəbul olunan “Azyaşlıların qəyyumluq aktı” vasitəsiylə qadınlar əgər ərləri həyatda olmasaydı öz övladları üzərində yeganə qəyyum ola bilərdi. Getdikcə qadınlar öz hüquqlarını tamamilə qazanmağa başladılar və nəhayət ki, onlar öz ərlərindən rahatlıqla ayrılmağı bacardılar. Bu dövr üçün bəzi diqqət çəkən tarixləri nəzərdən keçirək:

1857-ci il - şiddət zəmnində boşanma tanındı;

1870-ci il - qadınlar qazandığı pulu özləri saxlaya bildilər. Qadının həyat yoldaşı və övlad dəstəyi hüququ tanındı.

İdeal Viktoriya qadını təmiz, ismətli, əxlaqlı, incə və təvazökar idi. Bu cür ideal qadın etiket və davranışları ilə seçilir və dəstəklənirdi. Bu etiket qaydalarının müzakirəsi dərinləşdikcə insanın diqqətini sağlam anatemi detallara çəkirdi. Belə ki, hansısa bir Viktoriya qadını bunu belə ifadə etmişdir.

Viktoriya dövrü üçün səciyyəvi olan atçılıq inkişafda olan orta siniflərin asudə vaxtları üçün ən məşhur məşğuliyyət növlərindən biri idi. Bu yeni atçılıq növü üçün çoxlu yeni etiket qaydalarından bəhs edən dərsliklər nəşr edilirdi. Qadın üçün at çaparkən həyanı qoruyub saxlamaq mühüm bir göstərici idi. Briclər və atçapma şalvarları məhz bu dövrdə meydana gəldi. Onlar paltarın altından bədənin sürtünməməsi məqsədiylə geyilirdi. Qadınlar üçün çapar geyimləri kişilərin libasların hazırlayan eyni dərzilərin tərəfindən hazırlanırdı və bu səbəbdən kişi dərzilərin yanına uyğun dərzilərin qadınlar muzdlu alınır. Müstəmləkəçiliyin gəlişi özünü qadınlara yeni maneələr bəxş etdi. At (dəvə, eşşək) belində yəhərsiz getmək qeyri-mümkün idi, çünki, atlar yaxşı əhilləşdirilməmişdilər. Qadınların at belində paltarın altından geydiyi briclər onlara yalnız at sürmək lazım olanda verilirdi [8].

Baxmayaraq ki, kişilərin öz həyatlarında bir neçə qadınla münasibətdə olması yol verilən idi, qadınların isə yalnız bir kişi ilə cinsi münasibəti mümkün idi

və o insan yalnız onun əri olmalı idi. Qadınlar evli olduqları müddətdə onların ərləri başqa qadınlarla uzun-uzadı işlərlərdə iştirakçı olurdular və bu səbəbdən boşanma seçim deyildi. Əgər qadın öz əri tərəfindən başqa kişiylə münasibəti zamanı yaxalanardısı həmin qadın murdarlanmış və məhv olmuş hesab olunurdu [9]. Viktoriya ədəbiyyatı və incəsənəti öz mənəvi ümidlərinə, gözləntilərinə görə onlara baha başa gələn, evsiz-əşiksiz həyat yaşayan qadın nümunələri ilə doludur. Dünya ədəbiyyatında Tomas Hardi “Tess Derbervill” əsərində evlilikdən qabaq öz bakirəliyini itirən qadın obrazının cəzalandırılmasını təsvir edərkən, Lev Tolstoyun “Anna Karenina” və Flaubertin “Madam Bavari” əsərlərində zinakar qadının faciəvi sonluqla rastlaşdığını görə bilərik. Bəzi yazıçılar, incəsənət xadimləri bu cür ikili standarta öz rəğbətlərini qadın surətlərinin istilasına, tabeliyi istiqamətində göstərərəkən, digərlərinin əsərləri ibrətamiz və didaktik olaraq mədəni normaları, nizam-intizamı daha da qüvvətləndirirdi [10]. Viktoriya erasında cinsi əlaqə elə bir şey idi ki, o, açıq aşkarcasına müzakirə oluna bilməzdi, o cümlədən bu mövzuda çox nadir rast gəlinən ictimai müzakirələr və məsələlər cəhalət, qorxu, utanc və hətta tərbiyəsizlik kimi qarşılanırdı. Qadınların cinsi həvəslərinə görə olan ictimai rəylər ondan ibarət idi ki, onlar seksual arzu və istəklərinə görə heç bir narahatçılıqları yoxdur. Çox nadir ailələrdə qadın öz istəklərinə görə cinsi əlaqəyə öz müqavimətin göstərərək zidd çıxma bilirdi, əks hallarda da isə kişinin arzu və istəklərini həyat yoldaşı olan qadın “müqavilə şəklində” yerinə yetirməli idi. İnsanların çoxu Viktoriya dövründə “ faktiki olaraq cinsi məsələlər barəsində məlumatsız və ruhən dondurulmuş idilər”. Nigah öncəsi seksual münasibətlərin qarşısını almaq üçün kasıblar üçün yeni qanunda “Qadınlar nigahdan kənar hamiləliyə görə maliyyə sınıxtırılmasına dözməli olurlar” adında mübahisəli məsələ meydana gəldi. 1834-cü ildə qadınlar öz nigahdan kənar uşaqlarının qanuni və maddi yadımçısı oldular. Bu qanundan sonra qadınların seksual arzu və istəkləri kişilərin cinsi həyatındakı məmnunluğu ilə bərabər tutula bilməyəcəyini bir daha sübut etdi və məsələ qadınların istədiyi vaxt həyata keçirə biləcəyi cinsi arzu və istəklərdən məhrum olunmasından ibarət idi [11].

Ədəbiyyat

1. Buckner, Phillip Alfred (2005). *Rediscovering the British World*. Calgary: University of Calgary Press.
2. Buckner, Phillip Alfred (2005). *Rediscovering the British World*. Calgary: University of Calgary Press. p.137
3. Baines, Barbara J. (1998).
4. Woolf, Virginia (1996). Gilbert, Sandra; Susan Gubar. p.1346
5. Wise, Sarah (2009). *The Blackest Streets: The life and death of Victorian Slum*. London: Vintage Books. pp.9-10 ISBN 978-1-84413-331-4
6. Wise, Sarah (2009). *The Blackest Streets: The life and death of Victorian Slum*. London: Vintage Books. p.113
7. Hurvitz, Rachel. “Women and Divorce in the Victorian Era. Retrieved 6 October 2015.
8. Berg, Valerie (2010). *The Berg Companion to Fashion*. Berg Publishers. pp. 249-50.
9. Forman, Lisa Cody (2000) p.131-156
10. Marsh, Jan. “Sex and Sexuality in the 19th Century. Victoria and Albert Museum. March 4, 2013
11. [internet resource] en.m.wikipedia.org

Summary

Women's position and role in the Victorian era

The thesis reflects the women's limited rights and privileges during the Victorian era in the United Kingdom. Domestic violence, betrayal and economical deprivation against women were intolerable in this era. Great change in the situation of women took place in the 19th century, especially concerning marriage laws and the legal rights of women to divorce. The concept of "pater familias", difficult life of women of working-class family also include to the thesis.

Резюме

Место и роль женщин викторианской эпохи в Великобритании

В статье говорится об ограничении прав и привилегии женщин в Викторианскую эпоху XX века. Бытовое насилие против женщины, предательство и лишения приняли невыносимый характер. Основной темой статьи являются также и законы о браке, принятые в то время и изменения, которые вносились в них. В статье также уделяется внимание раскрытию выражения "Семья Патер" и, в том числе, отражается тяжелая жизнь женщин рабочего класса.

*Rəyçi: fil.e.d.,prof. A.Sabitova
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.11.2016

HENRİX BÖLLÜN ƏSƏRLƏRİNDƏ (“O İLLƏRİN ÇÖRƏYİ”, “ÇÖRƏYİN DADI” HEKAYƏLƏRİ ƏSASINDA) MÜHARİBƏNİN TÖRƏTDİYİ ACLIQ VƏ SƏFALƏT MÖVZUSU

Açar sözlər: müharibə, müharibədən sonrakı dövr ədəbiyyatı, çörək, aclıq

Keywords : war, post war literature, bread, hunger

Ключевые слова: война, литература послевоенного периода, хлеб, голод

1945-ci ildə sona çatan II Dünya müharibəsi Almanıyanın genişlənməsinə, zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Müharibə ona qoşulan bütün dövlətlərin, ilk növbədə isə Almanıyanın ictimai-siyasi və mədəni həyatına öz mənfi təsirini göstərmişdi. Hərbi sənayedən başqa bütün sahələr iflasa uğramışdı. Müharibədən ,sərsəp-he-sərsəp dağıntılardan sonra Almanıyanın yenidən dirçəlməsi, əvvəlki vəziyyətinə qayıtması üçün hələ uzun illər tələb olunacaqdı.

Artıq 1945-ci ilin mayından, yəni II Dünya müharibəsindən sonra Almanıyada və ümumiyyətlə, bütün Avropada “müharibədən sonrakı dövr” məfhumu yaranmışdı.

Müharibə sona çatsa da gətirdiyi aclıq, qorxu, səfalət, əziyyət hələ də hökm sürməkdə idi. Faşizm alman xalqını uçuruma sürükləmişdi. Dünyanın bir çox ölkəsini ölüm və dağıntılara məruz qoyan II Dünya müharibəsindən sonra bu dövlətlərin yenidən dirçəlməsi üçün uzun bir tarixi dövr tələb olunurdu. Bütün sahələrdə yeni bir başlanğıc qaçılmaz idi.

Əksər əhəlinin düşüncəsini faşizm , onun cəfəng nəzəriyyəsi və ideologiyası korlamışdı. İnsanları maarifləndirmək ,Almanıyanın azad və xoşbəxt gələcəyinə inandırmaq lazım idi. Bu sahədə ən böyük məsuliyyət, əlbəttə ki, ədəbiyyatın üzərinə düşürdü.

Hitlərin hakimiyyəti dövründə bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyata da ciddi nəzarət edilir, müəyyən yoxlamalardan, senzuradan sonra hər hansı bir məqalə və ya əsərin çap olunmasına, əhəliyə çatdırılmasına icazə verilirdi.

II Dünya müharibəsindən sonra alman ədəbiyyatı öz çətin dövrünü yaşayırdı. Müharibə evlərə, şəhərlərə, dövlətə, ictimai-siyasi və sosial həyata, insanların həyatına, iqtisadiyyata olduğu kimi ədəbiyyata da təsirsiz otüşməmişdi. Bu dövr alman ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərinin əsas mövzusu, təbii ki, müharibə və onun törətdiyi fəlakətlər, faciələr, dağıntı və dəhşətlər idi.

Müharibənin insanlara yaşatdığı bu qədər çətinliklərlə bərabər, özüylə gətirdiyi səfalət, aclıq cəmiyyəti kökündən sarsıtmışdı. Müharibələrlə, döyüşlərlə, silahların gücü ilə cəbhələrdə həyatını itirən minlərlə insanla bərabər, bir o qədər insan da aclıqdan ölürdü. Vəziyyətdən çıxış yolu isə yox idi.

Qərbdəki ərazilərdə inkişaf edən ədəbiyyatın əsasını ,müharibənin bitməsinə zülm və zorakılıqdan qurtuluş, Hitler ordusunda xidmət etməyi isə özlərinə alçaqlıq hesab edən yazıçıların əsərləri təşkil edirdi. Bu yazıçılardan Wolfgang Borxert, Heinrix Böll Alfred Anderş ön sıralarda idilər. Sovet hakimiyyəti altında olan ərazilərdə sürgündən qayıdan yazıçıların keçmişinin yenidən işlənməsinə başlandı.

Bu mövzu Böllün “O illərin çörəyi” (“Das Brot der frühen Jahre”) və “Çörəyin dadı” əsərlərinin sujet xəttini təşkil edirdi. “O illərin çörəyi” Böll yaradıcılığında özünəməxsusluğu ilə seçilir. Əsərin baş qəhrəmanı Valter Fendrix müharibənin dəhşətlərindən sonra həyatda yavaş-yavaş özünə müəyyən yer tutmağa çalışan minlərlə insandan biridir. O, paltaryuyan maşınların təmiri ilə məşğul olur və peşəsini yaxşı bildiyinə görə yaxşı da pul qazanır. Valter həm də əvvəllər ac olduğu üçün anbarlarından oğurluq etdiyi əşyaları satıb puluna çörək aldığı sahibkarının qızı Ulla ilə evlənməyə hazırlaşır. Lakin bu hadisə nə sahibkarın, nə də Ullanın yadından çıxmamışdır. Vəziyyəti indi yaxşı olduğuna görə üzünə deməsələr də hər fürsətdə xatırlatmaqdan da çəkinmirlər. Lakin gözlənilməz bir hadisə bu gəncin bütün həyatını, həyata baxışlarını, düşüncələrini dəyişir. Bir təsadüf nəticəsində keçmiş müəlliminin qızı, uşaq ikən gördüyü, sarışın kiçik qız olaraq xatırladığı, indi isə şəhərə oxuyub müəllim olmağa gələn Hedviqi gördüyü ilk andan ona vurulur. Bu sevgi gənci tamamilə dəyişir ona güc, qüvvət verir. Böll öz qəhrəmanını riyakarlar aləmindən qoparıb yeni bir aləmə atır.

Əsərdə gəncin bütün hissləri, düşüncələri, həyatı bir günün içində baş verən hadisələrlə əhatəli bir şəkildə təsvir olunmuşdur. Əslində Böll yaradıcılığına xas cəhət “O illərin çörəyi” nə də aiddir. Hedviqlə qarşılaşdığı ilk gündən Valterin həyatında dönüş nöqtəsi oldu. Lakin Böllün qəhrəmanlarından bir çoxuna xas olan cəhətlərin bəziləri Valterə yaddır. Əsasən haqsızlıqları görsələr də, onlara qarşı çıxmağa özlərində cəsarət tapa bilməyən insanlardan fərqli olaraq o, bəzi həqiqətləri etiraf etməyə özündə güc tapa bildi.

Ullanın atası çox varlı olmasına baxmayaraq, öz zavodunda çalışan insanlara gündə bir dəfə şorba və cüzi maaş verməsini, insanların o şorbanı yeyəndə nələr hiss etdiklərini etiraf edir. İnsanların məcburiyyət qarşısında qalaraq cüzi maaşla da olsa işləməyə razı olduqlarını və uşaq ikən çörək almaq üçün anbardan oğurladıqlarının pulunu atasının hələ də istəməsini Ullaya deyir və o pulu qızın atasına göndərir. Zavod sahibinin, belə varlı olsa da, bu cüzi məbləği belə istəməyi özünə rəva bilməsi yenə də o dövrün varlı insanların çoxunun necə mənəviyyətsiz olduğunu, müharibənin qalığı olan bu insanların iç üzünü açıb göstərdi. Halbuki, Valter o şeyləri sadəcə qarnını doyuracaq qədər çörək ala bilmək üçün oğurlamışdı.

Məhəbbəti insan mənəviyyətinin ən gözəl neməti kimi göstərən Böll burjuva aləminin iyrencliklərini də təsvir edirdi. Belə mühitdə ən gözəl hisslərin belə puç olub getdiyini, varlı olmağa, hökm etməyə, yüksək mövqe tutmağa çalışan insanların simasında Böll burjuva mühitinin mahiyyətini açıq-aydın təsvir etmişdir. Böll belə insanlara öz münasibətini - nifrətini qəhrəmanları vasitəsilə çatdırmış, belə sıradan insanların müdafiəçisinə çevrilmişdir.

Əsərdə sevginin gücü, onun insana təsiri təsvir olunsa da, əsərin əsas qayəsi faşizmin törətdiyi dəhşətlərin canlı şahidi olan, müharibə dövründə insanların çəkdiyi əziyyətləri görə yazıçının bütün bunları öz əsərlərində gələcək nəsələ çatdırmağa çalışmasıdır. Valterin uşaq vaxtı çörəyə olan aclığı onun xarakterində indi də özünü göstərməkdədir: “Çörək görəndə gözlərim parıldayır, çörək görəndə dizlərim bükülürdü; mən içimdən bir ac canavarın baş qaldırdığını duyurdum. Çörək. İnsanlar nəşəxor olan kimi mən də çörəxor olmuşdum...” [1, s. 302]

Uşaqılıq illəri müharibə dövrünə təsadüf edən Valterin atası müəllim idi və aldığı maaş sadəcə çörəyə çatırdı. Doyunca çörək yeyə bilməyən uşaqda ona qarşı acgözlük yaranmışdı. Sonralar atasının çox dəyər verərək yığıdığı, əslində çox qiymətli olan kitablarını satıb əvəzində bir neçə çörək alırdı və bu çörəkləri elə oradaca yeyirdi.. Atası bunu bilsə də səsini çıxarmırdı. Valter isə atasının bunu bilmədiyini düşünürdü. Uşaqılıqdan canına hopan çörəyə aclıq hissi bu yaşında belə özünü göstərirdi. Vitrində çörək görən kimi pulunun hamısını verib onları alırdı və sonra da ev sahibəsinə verirdi ki, xarab olmasın. Valter çörəyin xarab olmasına dözə bilmirdi: "... vitrində təzə çörək görəndə mən özümü dükana sahib üzəndən dadlı görünən kökələrin hərəsindən birini alıram, sonra rastıma başqa dükən çıxır - oradan da çörək götürürəm, ...qoltuğumu qırmızı qazmaqlı xırdaca xırtıldayan bulkalarla doldururam və aldığım bu çörəyi mən ev sahibəsi üçün mətbəxə aparıram..." [1, s. 302]

Sevginin və təmiz məhəbbətin də təsvir olunduğu bu əsərin əsas mənası, məğzi, oxucuya çatdırmaq istədiyi ideya isə başqa idi.

Böll müharibənin insanları məruz qoyduğu daha bir əziyyəti – aclıq problemini təsvir edirdi. Müharibə illərində çörəyə qarşı canavar aclığı duyan bu gəncin həmin illərdə tək arzusu aclıqdan guruldayan qarınının kütləşmiş boşluğunu doldurmaq idi.

Valter uşaq olanda anası xəstələnir və xəstəxanada müalicə olunur. Sağalmağ üçün ona yaxşı yemək lazım idi. Qadın isə ona gətirilən şeylərdən oğluna saxlayırdı. Valter anasının verdiklərini ac da olsa yemək istəməzdi. Anasının xəstə olduğunu və ona yaxşı yemək lazım olduğunu bilirdi.

Xəstəxanada anası ilə eyni otaqda qalan qadının anasının onun üçün saxladığı yeməklərə necə acgözlüklə baxdığını Valter hələ də xatırlayırdı. O qadın daha tez ölür və onun əri qadın öldükəndən sonra, qadının əşyalarının içində bir gün əvvəl gətirdiyi ət konservini tapa bilməyəndə əsəbləşir. Tibb bacısını təhqir edir, qışqırır: " - Ət haradadır? Əti bura verin! Əgər mənim bankamı verməsəniz sizin yurd yuvanızı alt-üst edəcəyəm! - Əti bura verin,....! Oğrular, qatillər, mənim bankamı verin!" [1, s. 308] Konservini isə qadın özü ölməzdən əvvəl yemişdi.

Əsərdə müharibənin insanlara yaşatdığı daha bir əzab özünü göstərir: Aclıq. İnsanların nəinki doyunca yeməyə, heç yetərinə çörək almağa belə pulu çatmırdı. Minlərlə insan aclıqdan məhv olurdu.

Hər bir əsərində müharibənin bir üzünü işıqlandıran Böll, bu əsərində də ondan yemək gözləyən ailəsinin yanına əliboş dönməyə məcbur olan neçə-neçə valideynin keçirdiyi utancaqlıq hissini və sadəcə qarını doyurmaq üçün oğurluq etməyə belə məcbur olub, bir qarın çörəyin həsrətində qalan minlərlə ac uşağın acı taleyini olduğu kimi təsvir etmişdir. Bu əsər müharibədən sonrakı dövr ədəbiyyatındakı əsas problemlərdən birini-bəlkə də ən vacibini işıqlandırdığına görə təqdirə layiqdir.

Digər bir əsərində, "Çörəyin dadı" hekayəsində yazıçı yuxarıda göstərdiyimiz - aclıq problemini ön plana çəkib. Əsər həcmcə cəmi iki səhifədən ibarət olsa da sanki müharibə zamanı istər ön, istərsə də arxa cəbhədəki aclıqdan, səfalətdən əziyyət çəkən insanların hiss və duyğularını təcəssüm etdirən bir həyat romanı kimi oxucuda həzin, ağırlı, kövrək hisslər oyadır.

Üzünə vuran qoxunun arxasınca zirzəmiyə düşüb yemək tapmaq ümidiylə şam işığının süzüldüyü açıq qapıdan içəri boylanan ac adam, oradakı rahibə qızın salat hazırlamasını, şorba qazanını görcək cəsarətlə ucadan salam verdi.

Dolabda üst-üstə qalanmış boyat quru çörəkləri görəndə rahibəni unudaraq ürəyindən “çörək yeyəcəm !...” [1, s. 405] fikrini keçirir.

Qəfil gələn çağırılmamış qonaqdan diksinən rahibə onun ac olduğunu biləndən sonra masanın üstünə bir çörək qoyur və otaqdan çıxır.

Qonaq isə tələsik çörəyi parçalayır.” Çörək köhnə idi, bir həftədən qalmış olardı... Dişlərilə çörəkdə “lağım atmağa” başladı, ... Hər dəfə təzə bir parça qoparanda kəsilmiş yerin yumşaq tərəfindən dişləyirdi, çörəyin bütün dadını ağzında hiss eləyirdi... Hər dəfə dişlədikcə də bu quru çörək onun ağzını, sanki, nəvazişlə oxşayırdı...” [1, s. 405].

Ədəbiyyat

1. Heinrix Böll. Seçilmiş əsərləri. “Şərq – Qərb” Bakı -2009
2. Bernhard Sovinski. Sammlung Metzler. Heinrich Böll. Verlag J.B.Metzler Stuttgart Weimar
3. Jochen Vogt. Heinrich Böll. Beckische Reihe Autorenbücher. Verlag C.H.Beck. München
4. Manfred Jurgensen (Hrsg.): *Böll. Untersuchungen zum Werk*. Francke, Bern/München 1975.
5. Klaus Schröter: *Heinrich Böll*. Rowohlt, Reinbek 1987 (Rowohlts Monographien).

Summary

The theme of hunger and poverty as the result of war in Heinrich Bolls creative activity (On the base of “The bread of those years”, “The Slavour of the bread”)

The article considers the works of Heinrich Boll one of the representatives of German post-war Literature, the Nobel prize laureate. It considers the influence of war on people`s lives and the country`s economy and its catastrophic consequences.

Резюме

Тема голода и нищеты как последствия войны в творчестве Генриха Белла. (На основе «хлеб ранних лет», «Вкус хлеба»)

В статье говорится о произведениях Генриха Белля, - представителя немецкой литературы послевоенного периода, лауреата Нобелевской премии в области литературы, - в которых рассматривается влияние войны по жизнь людей и экономику страны, а также её катастрофические последствия.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. V. Hacıyev
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.11.2016

РОМАНТИЧЕСКАЯ ПОЭЗИЯ В АМЕРИКЕ

Ключевые слова: романтизм, романтический герой, «самовыражение»

Açar sözlər: romantizm, romantik qəhrəman, "özünü ifadə etmək"

Keywords: romanticizm, romantic hero, "self-realization"

Течение Романтизм сменил эпоху Просвещения и совпадал с промышленной революцией, обозначенной появлением паровоза, парохода, фотографии и фабрично-заводских окраин. Если Просвещение характеризуется культом разума и основанной на его началах цивилизации, то романтизм утверждает культ природы, чувств и естественного в человеке. Именно в эпоху романтизма оформляются феномены туризма, альпинизма и пикника, призванные восстановить единство человека и природы. Востребованным оказывается образ «благородного дикаря», вооруженного «народной мудростью» и не испорченного цивилизацией.

Романтизм – (фр. romantisme, от средневекового фр. roman – роман) – направление в искусстве, сформировавшееся в рамках общелитературного течения на рубеже 18–19 вв. в Германии. Получил распространение во всех странах Европы и Америки. Наивысший пик романтизма приходится на первую четверть 19 в.

Французское слово romantisme восходит к испанскому romance (в средние века так называли испанские романсы, а затем и рыцарский роман), английскому romantic, превратившемуся в 18 в. в romantique и означавшему тогда «странное», «фантастическое», «живописное». В начале 19 в. Романтизм становится обозначением нового направления, противоположного классицизму.

Центр художественной системы романтизма – личность, а его главный конфликт – личность и общество. Появление романтизма связано с антипросветительским движением, причины которого лежат в разочаровании в цивилизации, в социальном, промышленном, политическом и научном прогрессе, результатом которого явились новые контрасты и противоречия, нивелировка и духовное опустошение личности.

Романтический герой – личность сложная, страстная, внутренний мир которой необычайно глубок, бесконечен; это целая вселенная, полная противоречий. Романтиков интересовали все страсти, и высокие и низкие, которые противопоставлялись друг другу. Высокая страсть – любовь во всех ее проявлениях, низкая – жадность, честолюбие, зависть. Низменной материальной практике романтики противопоставляли жизнь духа, в особенности религию, искусство, философию. Интерес к сильным и ярким чувствам, всепоглощающим страстям, к тайным движениям души – характерные черты романтизма.

Пытаясь постичь роль человека в происходящих исторических событиях, писатели-романтики тяготели к точности, конкретности, достоверности. В то же время действие их произведений часто разворачивается в необычной

для европейца обстановке – например, на Востоке и в Америке. Так, романтические поэты – по преимуществу лирики и поэты природы, и потому в их творчестве (впрочем, так же, как и у многих прозаиков) значительное место занимает пейзаж – прежде всего, море, горы, небо, бурная стихия, с которой героя связывают сложные взаимоотношения. Природа может быть сродни страстной натуре романтического героя, но может и противостоять ему, оказываясь враждебной силой, с которой он вынужден бороться [2 с.32].

Романтизм – культурное явление Европы и Америки. В разных странах его судьба имела свои особенности.

Около 1820 г. романтизм достиг и Америки. Романтизм в Америке совпал с периодом экспансии, ростом национального самосознания. В литературе отчетливо зазвучали свои, национальные ноты. Формирование чувства национальной независимости, романтический пыл - все это породило шедевры "американского Ренессанса".

Романтические идеи витали в воздухе, они вдохновляли поэтов и художников. Эти идеи способствовали духовному и эстетическому познанию. Романтики утверждали, что искусство в большей степени, чем наука, способно выразить истину [1 с.46].

Для большинства писателей романтизм был жизнеутверждающим направлением, которое могло выразить их взгляды. Огромные горы Америки, пустыни и тропики соответствовали их представлению о возвышенном. Кажется, сам дух романтизма, его идеи отвечают представлениям об американской демократии. Ведь романтизм в Америке подчеркивал индивидуализм, утверждал ценность каждого человека и вдохновенно стремился выразить эстетические и этические ценности.

Американские романтики – создатели национальной литературы США. Это, прежде всего, отличает их от европейских собратьев. В то время как в Европе начала XIX в. национальные литераторы закрепили за собой качества, складывавшиеся в течение почти целого тысячелетия и ставшие их специфическими национальными чертами, американская литература, так же как и нация, еще только определялись. На американских романтиков была возложена довольно серьезная задача-формирование национальной литературы.

В становлении американского романтизма прослеживается три этапа. Первый этап – ранний американский романтизм (1820-1830-е годы). Крупнейшие писатели раннего романтизма – В.Ирвинг, Д.Ф.Купер, У.К.Брайент, Д.П.Кеннеди и др. С появлением их произведений американская литература впервые получает международное признание. Идет процесс взаимодействия американского и европейского романтизма.

Второй этап – зрелый американский романтизм (1840-1850-е годы). К этому периоду относится творчество Н.Готорна, Э.А.По, Г.Мелвилла, Г.У. Лонгфелло, У.Г.Симмса, писателей-трансценденталистов Р.У.Эмерсона, Г.Д. Торо. Большинство писателей этого периода испытывают глубокое недовольство ходом развития страны. Разрыв между действительностью и романтическим идеалом углубляется, превращается в пропасть. Поэтому среди романтиков

зрелого периода много непонятых и непризнанных художников, отвергнутых буржуазной Америкой: По, Мелвилл, Торо, а позднее – поэтесса Э.Дикинсон.

В зрелом американском романтизме преобладают драматические, даже трагические тона, ощущение несовершенства мира и человека (Готорн), настроения скорби, тоски (По), сознание трагизма человеческого бытия (Мелвилл).

Третий этап – поздний американский романтизм (60-е годы). Период кризисных явлений. Романтизм как метод все чаще оказывается не в состоянии отразить новую реальность. В полосу тяжелого творческого кризиса вступают те писатели предыдущего этапа, кто еще продолжает свой путь в литературе. Наиболее яркий пример – судьба Мелвилла, на долгие годы ушедшего в добровольную духовную самоизоляцию.

Американский романтизм дал блистательные созвездия имён: Ирвинг и Купер, Лонгфелло и Готорн, Эмерсон и Торо, Мелвилл и Эдгар По и, конечно же, Уитмен. По-разному сложились их судьбы, нередко драматично. Для многих слава пришла посмертно. Но в конце концов время всё расставило по своим местам [4, с.45].

На самом деле, еще много писателей мы не упомянули, но, надеюсь, вы получили общее представление о периоде американского романтизма.

Литература

1. Боброва М.Н. Романтизм в американской литературе XIX века. -М.: Высш. школа, 1972.
2. Ванслов В.В. Эстетика романтизма. М.: Искусство, 1966
3. Гайм Р. **Романтическая школа**. М., 1891
4. Гиленсон Б.А. История литературы США. М.:Akademia 2003.
5. **Европейский романтизм**. М., 1973
6. Романтические традиции американской литературы XIX века и современность. М.: Наука, 1982. - 352 с.

Xülasə

Amerika ədəbiyyatında romantik poeziya

Almaniyada meydana gələn, lakin qısa bir zamanda onun hüdudlarından kənarında belə yayılan Romantic hərəkət 1820-ci ilin əvvəllərində Amerikaya çatdı. Romantik ideyalar təbiətin mənəvi və estetik başlanğıcları, eləcə də şəxsiyyətin ağıl və ruhunun dəyərləri əsasında qurulurdu.

Əvvəlki nəsillər üçün eqoist səslənən "şəxsiyyət" ideyası yeni anlam tapdı. "Özünü təsdiq etmək", "özünü ifadə etmək" kimi yeni, müsbət semantikalı mürəkkəb söz yaranır.

Summary

Romantic poetry in American literature

The Romantic movement, which originated in Germany but quickly spread, reached America around the year 1820. Romantic ideas centered around the spiritual and aesthetic dimension of nature, and the importance of the individual mind and spirit. The Romantics underscored the importance of self-expressive art for the individual and society. The idea of "self," which suggested selfishness to earlier generations, was

redefined. New compound words with positive meanings emerged: "self-realization", "self-expression," "self-reliance."

Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Sabitova
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 28.11.2016

İSKƏNDƏR PALA VƏ “MÜHAFİZƏKAR” TÜRK ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: ədəbiyyat, mühafizəkar, ənənə, nəsr

Keywords: literature, conservative, tradition, prose

Ключевые слова: литература, консервативный, традиции, проза

Ensiklopedik və izahlı lüğətlərdə “mühafizəkar” (“konservativ”) termininin “*cəmiyyətin ictimai-siyasi sistemini, düşüncə və qurumlarını dəyişdirmədən olduğu kimi qorumaq istəyən kimsə, köhnəlik tərəfdarı, köhnəpərəst, yeniliyə zidd adam*” mənaları qeyd edilir. Türk danışq dilində bu sözün “*cəhalətpərəst, tərəqqi düşməni*” kimi mənə çalarları da var.

Türkiyə Cümhuriyyəti tarixi boyunca bu kəlmə ədəbiyyatda özünün yuxarıdakı lüğəvi mənalarının bir qismini qoruyur. 80-ci illərdən etibarən sözügedən anlayış daha çox islami mövzulara, dini-irfani mətləblərə, təsəvvüfə, Osmanlı tarixinə və tarixi şəxsiyyətlərinə müraciət edən, əsərlərində Şərq təhkiyə ənənəsi və estetikasına söykənən sənətkarlar üçün işlədilir. Son 30-40 ildə formalaşan yeni ənənəçilər ədəbi nəslini digər təmayüllərə mənsub yazıçılardan – ictimai-realist (toplumçu gerçəkçi), modernist, fərdiyyətçi (bunalım edebiyatı), postmodernist və sairədən fərqləndirmək məqsədilə də bu termindən istifadə edilir. Bəzən bu məfhum müxtəlif ideoloji baxış bucağından siyasiləşdirilmək istənilir ki, mühafizəkar sənətkarlar bunun qəti əleyhinədirlər. İrəlidə bu anlayışa yazıçı və ədəbiyyatşünas İskəndər Palanın fikirləri işığında aydınlıq gətirməyə çalışacağıq, burada yalnız bunu deməklə kifayətlənirik ki, son illərdə bu terminin ehtiva etdiyi anlayış ətrafında geniş fikir ayrılığı və polemikalara yol açan səbəb mühafizəkar ədəbi təmayülün ideoloqlarından biri, tanınmış ictimai-siyasi xadim və görkəmli ədəbiyyatşünas Mustafa İsenin sözləri olmuşdur: “Mühafizəkar qrupun özünəməxsus demokratiya anlayışı olduğu kimi, mühafizəkar estetika və sənət normalarını, strukturunu formalaşdırmaq kimi öhdəliyi də olmalıdır” [1].

Mühafizəkar türk nəsrinin bədii-fəlsəfi mahiyyətinin aydınlaşdırılması, onun sələf və müasirləri olan ədəbi təmayüllərdən fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün bu cərəyana mənsub tanınmış yazıçılardan biri İskəndər Palanın “mühafizəkar sənət”ə baxışının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ədibin son on ildə qələmə aldığı romanların hamısı mühafizəkar (milli – tarixi – islami) sənəti özünün bədii yaradıcılıq kredosu hesab edən klassik təhkiyəli modernist yazıçı qələminin məhsuludur. Bu əsərlərin mövzu və qəhrəmanları, istisnasız olaraq, Osmanlı İmperiyasının tarixi hadisə və şəxsiyyətləri, İslam dünyasının türklərlə bilavasitə bağlı müqəddəsləri, təsəvvüf-təriqət övliyalı və hikmətləri, klassik Şərq ədəbiyyatının məzmun, süjet və obrazları içərisindən seçilmişdir.

Məsələn, ədibin dahi Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin motivləri əsasında qurğuladığı “Babildə ölüm, İstanbulda eşq” romanının içərisindən qırmızı xətlə keçən başlıca leytmotiv məhəbbət mövzusu [2]. Daha doğrusu, bu ölümsüz mövzunun bəşəri, dünyəvi halı ilə ilahi, məcazi, platonik halının sinte-

zindən yaranan, bütün dövrlərin və dinindən-dilindən asılı olmayaraq bütün insanların ən uca və ülvi ortağ kəşfi olan məhəbbətin bədii-estetik ifadəsidir. Romanın qəhrəmanları yüzillərdir var olan, ancaq Füzulinin ölümsüzləşdirdiyi Leylidir, Məcnundur və əlbəttə ki, Ustadın bilavasitə özüdür. Əsrərin başlıca məramı bu qəhrəmanların əsrlər öncəki yaşantıları vasitəsilə sirrini bu günə qədər kimsənin açmadığı məhəbbət duyğusunu müasir gəncliyə təqdimatıdır.

Osmanlı tarixinin Lalə dövrü (1718-1730) hadisələrinin qələmə alındığı, tarixi-əfsanəvi hadisə və şəxsiyyətlərin yer aldığı “Katre-i Matem” (“Matəm damlası”) postmodern dedektiv romanında məqsəd iki qəhrəmanın simasında o dönmənin zanbaqlarla (lalələrlə) bəzədilmiş ecazkar İstanbulunu, onun tarixini, ehtişamını və gözəlliklərini tanıtmadır [3]. Bununla yanaşı, müəllif bugünkü nəslə böyük bir tarixi dövrün inriqalarını və İmperiyanın tənəzzülündə bədnam rol oynamış Patrona Xəlil üsyanını və saray çevrilişini anlatmaqla bugünkü nəsilərə keçmişdən ibrət götürməyi və lazımı dərslər çıxarmağı öyüdləyir.

“Şah və Sultan” romanında 1501-1525-ci illər dövrünün Osmanlı-Səfəvi münasibətləri, xüsusən Çaldıran müharibəsi fonunda Sultan Səlim və Şah İsmayılın yaşantıları, bilinməyən məziyyətləri, həyat dramları, şəxsi duyğu və düşüncələri, hökmdar olaraq ehtişamları və fərd olaraq faciələri gözlər önünə sərilir. İskəndər Pala məlum tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin az bilinən yönünə müraciət edir, ümumtürk keçmişimizin məşhur şəxsiyyətlərinin bəzən üstündən sükutla keçilən gizlinlərinə işıq salır [4]. Romanın oxucuya ünvanladığı ideya son dərəcə aydın, ibrətamiz və müqəddəsdir: Türk tarixindən ibrət götürülməsinin, qardaş qırğına rəvac verilməməsinin, sələflərin səhvlərinin xələfləri tərəfindən təkrarlanmamasının vacibliyi vurğulanır. Romanın bu məziyyətinə diqqəti çəkən Ə.Rəsulov yazır: “Oxucuya çatdırılır ki, zəfərlə bitən bütün savaşların qalibi və məğlubu olduğu halda, türkün türklə apardığı savaşların qalibi yoxdur. İki qardaş savaşanda öləndə, öldürəndə qardaş olur və bu qırğında qalibdən və qalibiyyətdən bəhs etmək doğma türk dilimiz adına faciə, islam dinimizə naminə günahdır. Döyüş meydanında kimin zəfər qazanmasından asılı olmayaraq, mənsub olduğumuz türk soyu, təmsil etdiyimiz türk milləti məğlubdur!” [5]

“Od” romanı XIII-XIV əsrlərin məşhur irfan və sevgi şairi Yunus Əmrənin həyatı və təsəvvüf fəlsəfəsinin bədii-estetik təqdimatına həsr edilmişdir [6]. Romanda Dərviş Yunusun doğulduğu zaman, əhatələndiyi tarixi hadisələr, din-təriqət münasibətlərinin bəşəri-sivil hüquqla paralel yaşadığı mühitin, inancın, ilahi və dünyəvi eşqin vəhdətinin və təbii ki, şeirin-sənətin usta bədii təqdimatı ilə qarşılaşırıq. İskəndər Pala “Od” romanında tarixi nə ideallaşdırır, nə də təhrif edir. Məlum hadisələrə naməlum nöqtələrdən baxışı ilə fərqlənən ədib tarixi mövzuda əsər yazmağın məsuliyyətinin fəvqündədir. Romanda Osmanlı dövlətinin quruluşu öncəsi, sırası və sonrası illərinin insan və cəmiyyət münasibətləri, tayfalar və bəyliklər arası əlaqələr, Anadolunu dörd bir tərəfdən əhatə edən və yeni doğulmaqda olan cahanşümul İmperiyanın siyasi-ideoloji və mədəni bazisini yaradan sufi-dərviş ideologiyası, əxilik, mövləvilik, bektaşilik və yəsəvilik kimi qardaşlıq təşkilatı və təriqətlərinin obyektiv elmi dərki və düzgün estetik təqdimatı məhz İskəndər Palanın tarixi gerçəkliyi dərinləndirən öyrənmiş olmasının, hadisələri və şəx-

siyyətləri öz zaman və məkanlarına uyğun şəkildə düzgün bədii mənalandırmasının məntiqi yekunudur.

“Əfsanə” romanı əsərə adını verən və həqiqətən də öz qəhrəmanlıqları ilə əfsanəyə çevrilmiş dənizlər fatehi Barbaros Hayreddin Paşa (1475-1546) və onun xidmətində olan katib Seyyid Muradi Rəisin “gördükləri, görmədiklərini də görmüş kimi dinlədikləri əhvalat və hadisələrin” obrazlı və canlı təhkiyəsi üzərində qurulmuşdur [7].

Əsərlərində islamiyyət, Osmanlı və islam tarixi və şəxsiyyətləri ilə bəşəri və ilahi sevginin vəhdətini böyük sənətkarlıqla təqdim etməsi ilə tanınan ədib sonuncu romanı Hz.Məhəmmədin (s.ə.s.) Məkkədən Mədinəyə köçərkən Onu evində ilk qonaq edən, İstanbulda vəfat etdiyi rəvayət edilən, burada adına rayon və came olan Əyyub Sultan (Mehmandar-ı Nəbəvi, öl. 672/674) haqqındadır [8].

Özü tanınmış mühafizəkar yazıçı olmaqla yanaşı, İskəndər Pala eyni zamanda türk ədəbiyyatşünasları tərəfindən “yeni axtarışlar mərhələsi”, yaxud “yeni ənənəçilər dönəmi” adı verilən ədəbi təmayülə mənsub yazıçıların sənət anlayışını izah edən “Mühafizəkarın sənət manifesti”nin də müəllifidir [9].

Ədəbiyyat

1. www.haberturk.com, 26 Mart 2012
2. İskender Pala. Babilde Ölüm, İstanbulda Aşk. İstanbul, LM yayınları, 2003.
3. İskender Pala. Katre-i Matem. İstanbul, Kapı yayınları, 2009.
4. İskender Pala. Şah ve Sultan. İstanbul, Kapı yayınları, 2010.
5. Rəsulov Ə. “İskəndər Palanın “Od” romanında tarixi gerçəklik və bədii şərtilik”. /Yaşayan Yunus Əmrə. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s.542
6. İskender Pala. Od. İstanbul, Kapı yayınları, 2011.
7. İskender Pala. Efsane. İstanbul, Kapı yayınları, 2013.
8. İskender Pala. Mihmandar. İstanbul, Kapı yayınları, 2014.
9. İskender Pala. Muhafazakârın sanat manifestosu. Zaman, 10 Nisan 2012

Summary

İskender fall “conservative” Turkish literature

The Turkish literature XIII-XVIII of substances is rich in those created on the traditions of eastern poetics and narration by he models of people stories andepos, fairytales and legends, artistic anddocumentary prose. In republic Turkey (since 1923) for a while was observed indifference tothis heritage; however, relation to it changed fromthe 80's.

For the creation “new literary generationof traditionalists”, formed during this period andthe writers of the 90's, which were joined to thementioned artistic flow more lately, and also forthe representatives “conservative art”, aroundwhich do not cease literary-ideological disputesare during the last few years characteristic theuse of eastern poetics, Sufi philosophy andtraditional methods of narration, or the synthesisof entire this with the Western modernist andpostmodern aesthetics. For clearing“conservative” literary-hilosophical essence of the prose of contemporary traditionalists playsimportant role the study of views on this questionof one of its representatives, characterized by itsunique creation Iskendera Paly.

Резюме

Искендер Пала и “консервативная” турецкая литература

Турецкая литература XIII-XVIII вв. богата созданными на традициях восточной поэтики и повествования образцами народных рассказов и эпосов, сказок и легенд, художественной и документальной прозы. В республиканской Турции (с 1923 г.) некоторое время наблюдалось безразличие к этому наследию, однако отношение к нему изменилось с 80-х годов. Для творчества “нового литературного поколения традиционалистов”, сформированного в этот период и писателей 90-х годов, которые присоединились к упомянутому художественному течению позже, а также для представителей “консервативного искусства”, вокруг которого не утихают литературно-идеологические споры в течение последних лет характерны использование восточной поэтики, суфийской философии и традиционных методов повествования, а также синтез всего этого с западной модернистской и постмодернистской эстетикой. Для прояснения “консервативной” литературно-философской сущности прозы современных традиционалистов играет важную роль изучение взглядов на этот вопрос одного из её представителей, отличающийся своим уникальным творчеством Искендера Палы.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. E.Quliyev
ADPU-nun Azərbaycan
və dünya ədəbiyyatı tarixi kafedrasının
16.09.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.11.2016

İST KOKER POEMASINDA BAŞLANGIÇ VƏ SON İDEYALARININ ƏKSİ

Açar sözlər: başlanğıc, son, dua, poeziya, insanlıq

Keywords: beginning, end, pray, poetry, humanity

Ключевые слова: начало, конец, молитво, поэзия, человечество

“Dörd kvartet” poemasının ikincisi “İst Koker” 1940-cı ildə nəşr edilmişdir. İnsanın təbii nizamda yeri, dirçəliş, xristianlıq düşüncələrinin ən geniş təcəssümü, müharibə haqqında fikirlər poemanın əsas mövzularını əhatə edir. “İst Koker” Eliotdan sonra aforizmə çevrilən “Mənim başlanğıcım mənim sonumdur” (In my beginning is my end) cümləsi ilə başlayır. Bu misrada şair çox güman ki poemanın sərlövhəsinə eyham vurur. Belə ki, İst Koker İngiltərədə Eliotun əcdadlarının məskunlaşdığı kiçik kəndin adıdır və şairin ölümündən sonra cəsədinin külü saxlanılan məkandır. Onun cəsədi Oolders Green krematoriyasında yandırılmışdır. Eliotun arzusuna uyğun olaraq onun külü əcdadlarının yurdu İst-Koker kəndinə aparılmışdır. Orada sadə bir lövhədə şairin «İst-Koker» adlı şerindən onu xatırladan misralar yazılmışdır. “Mənim başlanğıcım mənim sonumdur, mənim sonum mənim başlanğıcımdır” [2, s.68]. Növbəti sətirlərdə şair anlayır ki, müəyyən zaman kəsiyində, təbiət qanunlarına əsasən hər şey, insanlar, onların qurduğu binalar müvəqqətidir, yaranış və məhvə məhkumdur. Birdən poemanın qəhrəmanı bizi çay sahilinə apararaq orada çay üzərindəki körpüdən furqonun keçməsinə tamaşa etməyə diqqətimizi yönəldir. Furqonun getdiyi istiqamət yalnız bir kəndə - şairin başlanğıc yeri İst Kokerə doğrudur. Şeirinin məzmunundan aydın olur ki, əgər açıq bir çöldə yaxına gəlməsən, yay günü, gecə yarı şeypurdan gələn səsi dinləyə bilməzsən. Orada kişi ilə qadın deyib gülərək tonqalın ətrafında izdivaca daxil olur. Poemanın bu hissəsində atəşpərəstlik köklərinə əsaslanan qədim toy adət-ənənləri əks edilib. O cümlədən, müxtəlif ingilis sözlərinin (matrimonie-matrimony, dausinge-dance) qəsdən yazılışını təhrif etməklə Çoser zamanı köhnə ingilis dilini xatırlatma oxucuları keçmişə səyahət etməyə vadar edir. 209-cu misrada şair etiraf edir ki, keçmişə-xoşbəxt həyata qayıda bilsəydi, onu dünya ədəbiyyatında məşhurlaşdıran poetik qələzlikdən imtina edərdi, çünki, müasir həyatın qarmaqarışlılığı ilə müqayisədə keçmiş kənd həyatı daha sadə və xoşbəxtliklə zəngin idi. [2, s.71] Artıq saf, təmiz məhəbbət, gözəl hisslər ötüb keçən həyata məxsusdur. Gənclərin od üzərindən atlanması Eliotun yüksək dəyər verdiyi italyan intibah şairi Dantenin “İlahi komediya” əsərindəki cəhənnəm bölməsində olduğu kimi pis əməllərdən, şər qüvvələrdən xilas, dövrə şəklində rəqs intəhasızlığı simvolizə edir. Keçmişdə insanlar birgə qərarlar verər, dinə, rituallara, təbiətə bağlı idi. Müasir dünyadakı nizamsızlıqdan azacıq uzaqlaşmaq məqsədilə şair kilsədə insanlarla birgə Allaha dua edir və bu ritual onu keçmişə, ilahi qüvvəyə yaxınlaşmaqda köməklik göstərir. Bizdən xeyli əvvəl yaşaya qədim insanlar zamanı, fəsiləri havann dəyişməsi ilə müşahidə edər və zəruri tədbirlər görərdi. Müasir dünyada texnoloji in-

kişaf ilə əlaqəli biz təbiətdən ayrı düşmüşük. Unutmamalıyıq ki, təbiətdən yaranan varlıq ona geri dönməlidir, çünki bu, təbii nizamın əsas qanunlarından biridir.

İkinci hissənin ilk sətrləri noyabrın son günlərinin təsviri ilə başlayır. Sö-nuncu qızılgülərin qar altında qalması qaynar, canlı həyatın öz yerini soyuq, qarlı havaya təhvil verməsi anlamı daşıyır. Şair guruldayan ildırıma, ulduz topasına ta-maşa edərək onlar arasında döyüşlərin var olmasını xəyalına gətirir. O, nəticəsindən və harada cərəyan etməsindən asılı olmayaraq bütün müharibələrin dağıdıcı təsirə malik olması qənaətinə gəlir. Eliot 247-ci sətrdə özünü tənqid edərək poezi-yasını məqbul hesab etmir və sözləri düzgün şəkildə ifadə edə bilmədiyi və artıq çeynənmiş üslubla, köhnə dəblə şeirinin yazıldığını iddia edir. Digər sözlə, şairə görə dil fikir və hissləri mükəmməl şəkildə ifadə edə bilmədiyi kimi onun poezi-yası bu baxımdan uğurlu deyil. Onun fikrincə, itaət və təvazökarlıq insanlar üçün ən böyük müdriklikdir. İkinci hissə əvvəlki bölmədə təsvir edilən ev və rəqqasla-rın yoxa çıxmasını xatırlatmaqla son çatır.

Üçüncü hissədə qeyd edilir ki, hər kəs bu dünyada tutduğu vəzifəsindən, özünü ölümsüz məxluq hesab etməsindən asılı olmayaraq ölümə məhkumdur. İlk bəndədə kapitanlar, tacirlər, bankirlər, məşhur adamlar, komitə sədrələri, mülki xid-mətçilər hamısı qaranlığın daxilinə qərq olur. Təkcə insanlar deyil, ay və günəş də yox olmaqdadır. Bu səbəbdən bəşər əhli mükəmməl şəxsiyyət xülyələrindən əl çəkməli, təkəbbürə yol verməməlidir. Şair ruhunun tamamilə qaranlığa qərq ola-raq itməsini arzulayır, çünki həm şərq fəlsəfəsində, həm də xristianlıq aləmində mənəvi paklıq yalnız insanın eqosuna düşkünlükdən birdəfəlik azad olması nəticə-sində mümkün ola bilər. Şair eqonu məhv edən qaranlığı teatrda səhnənin dəyişə-rək düşən qaranlıqla müqayisə edir. Şair ölüm anını sənişinlərlə dolu sıx qatarın qaranlıq tuneldə çarəsiz vəziyyətdə hərəkətsizliyi ilə təsvir edir. Havasız məkanda çaşqın insanların baxışı heçlik, bihudəlikdən xəbər verir. İnsanlar həyatını qatar kimi istiqamətini dəyişmədən düz irəliləməyi üstün tutur, özlərinə həyatı əhəmiy-yətli suallar verməkdən çəkinirlər. Lakin zaman ötdükcə, həyatın qatari zil qaran-lıq tuneldə ilişib qala, bizi aciz vəziyyətə düşməyə vadar edər. Məhz bu baxımdan düşünmək zamanı gəlib çatmışdır. İnsanın bu dünyada heçliyini dərk etməsi üçün gətirilən digər misal narkoz vəziyyətindəki xəstənin çarəsizliyi, cismən var olma-sına baxmayaraq şüursuz vəziyyətinin təcəsümüdür. Biz sonsuz istək və arzularla korlanan inam hissini özümüzə tələq etməliyik. Öz məmindən xilas olmağın ye-ganə yolu qaranlığa enmək və orada xilas yolu vasitəsilə işığa doğru irəliləməkdir. Mənəviyyət zənginliyi yalnız eqonu öldürərək ruhun dirçəlməsi zamanı başlayır. İnsanların yeganə bilgisi bilgisizliyidir, çünki onlarda dünya, ölümdən sonrakı həyat haqqında cüzi təsəvvürlər sistemi mövcuddur.

Dördüncü hissənin ilk sətrləri yaralı cərrahın poladdan olan aləti vasitəsilə yaralıya köməklik göstərmək istəyinin təsvirini canlandırır. Cərrah döyüş zonasın-da yaralı əsgərlərə əlindən gələni əsirgəməyən həkimi xatırladır. Bənzər olaraq, yaşadığı dünyada ruhi cəhətdən yaralı şair də həmin “döyüş” də yaralanmış oxu-culara köməklik göstərməyə çalışır. Şeirdə qanayan əl ifadəsi müqəddəs İsağa işa-rədir. Məlumdur ki, İsa bəşər övladlarını günahlarının bağışlanması naminə çar-mıxda mismarlanmağını qəbul etmişdir. “Our health is the disease” (Yeganə sağ-lamlığımız xəstəlikdir) cümləsini ifadə edən şair biz insanların naşükürlüyün təza-

hürü forması kimi yalnız xəstləyin fərqinə vrdıqdan sonra sağlamlıq haqqında düşündüyümüzü nəzərə çatdırır [2, s.75]. Yaşanılan soyuq dünyada qəlbimiz stress və narahatlıqlarla alovlanır. Eliot “İsinmək üçün donmalıyam” fikrini ifadə etməklə qeyd edir ki, rahatlıq tapmaq üçün mütləq dolanbac yollardan keçmək lazımdır. Onun üçün öz məninə odda yandıraraq indiki anın xoşbəxtliyini yaşamaq lazımdır.

The dripping blood our only drink

The bloody flesh our only food. [1, s.188]

İlk baxışdan hannibalizm təsəvvürü oyadan yuxarıdakı bənddə yeganə içkinin qan, yeyiləcək ərzağın qanlı insan cəsədinin labüdlüyünü təsvir edir. Xristianlığa istinad etməklə şair vurğulayır ki, İsanın qanı və cismi ruhumuzu qıdalandırmaq üçün yeganə yoldur. Başqa sözlə ifadə etsək, din həyatda məna axtarışlarına son qoymaq üçün əsas vasitədir. Dördüncü hissənin sonu Müqəddəs Cümə gününə istinad edir. İsanın bəşəriyyəti zülm və günahlardan xilasını naminə özünü qurban verməsi müqabilində biz insanlar təvazökarlıq və itaət göstərərək Allaha inanmalı və onu qəlbimizin dərinliyində hiss etməliyik.

Beşinci hissədə şair Birinci və İkinci dünya müharibəsi arasındakı iyirmi il ərzində şairliklə məşğul olduğunu, həyatı boyu sözləri düzgün işlətməyi öyrənməyə çalışsa da hər yeni cəhdin bir başlanğıca təkan verdiyini dilə gətirir. Şair təvazökarlıqla sözlərdən ustalıqla ifadə qaydalarını hələ də öyrənməyə davam etdiini vurğulayır. Həyat axıcı və dəyişkən olduğu üçün emosiyaların ifadə təzahürü kimi dil öz funksiyasını yerinə yetirməkdə çətinlik çəkir. Emosiyalar müxtəlifliyi və qeyri-dəqiqliyi sözlərin məna gücünü itirir və hisslər müəyyən sabit struktura malik sözlərin qaydalarına tabesizlik nümayiş etdirir. Sözlər daxilə bütün hiss və duyğuları ifadə edə bilmək üçün yarasızdır. Artıq lazım olan hər söz deyilib. Dante və Şekspir kimi dahilər ifadəsi çətin hiss və duyğuları usatılıqla oxuculara çatdırıb bilmişdir. Yaşlandıqca insan bu dünyada heç nəyi dərk etmədiyini anlamış olur. Cavanlıqda isə əksinə, insan fikirləşir ki, dünya aydındır və müəyyən qanunauyğunluğa tabedir. Ahıllıq yaşına çatarkən keçmiş haqqında düşüncələr daxili aləmi bütövlükdə alovlara qər q olur. Həyatın mənasını müxtəlif yerlərdə axtarmaq əbəsdir. Ən vacib əmil sakit qalmaqla hərəkəliliyin fəlsəfəsini anlamaqdır. Belə ki, daxilimizdə mənəvi dəyişikliklərə səbəb olmaqla yenə də bizə verilən vaxt boyunca yaşamağa davam edə bilərik. Fiziki sabitlik və daxili dəyişiklik anlayışları sükunətdə hərəkət məntiqin aydınlaşdırır. Poema “Sonum başlanğıcımdır” misraları ilə sona yetir. Həyatımızın hər anı başlanğıc və son dan ibarətdir. Əgər müasir mənəvi xəstəliyimizə çarə tapa bilsək və neqativ düşüncələrə son deyə bilsək, həyatın gözəlliyini və vacibliyini anlamaq üçün yeni səyahətə başlaya bilərik.

Ədəbiyyat

- 1.Eliot. T. S. The Complete poems and plays: 1909-1962. New York, Harcourt Brace and Company, 1963
- 2.Ərəbov V. “Tomas Eliot: Seçilmiş əsərləri”. Bakı, Şərq-Qərb,2011

Summary

Conception of the beginning and the end in the East poem Coker

East Coker is the second poem of T. S. Eliot's Four Quartets. It was finished during early 1940. The title refers to a small community that was directly connected to Eliot's

ancestry and was home to a church that was later to house of Eliot's ashes. Leaders are described as materialistic and unable to understand reality. The only way for mankind to find salvation is through pursuing the divine by looking inwards and realizing that humanity is interconnected. Only then can people understand the universe. East Coker gives a message of hope that the English communities would survive through World War II.

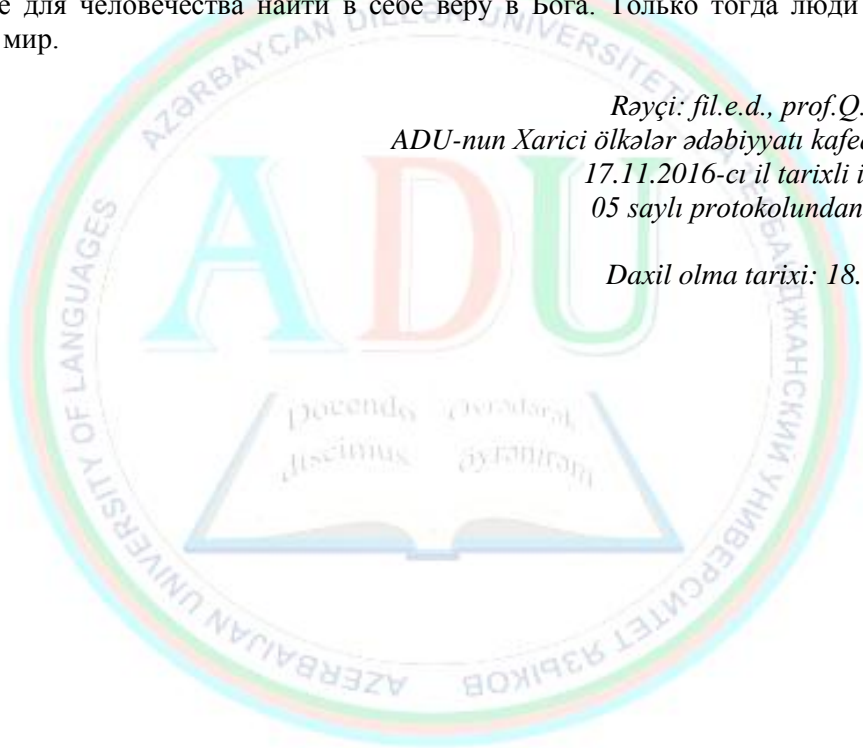
Резюме

Концепция начала и конца в стихотворении Ист Кокер

Ист Кокер - второе стихотворение Четырех Квартетов Т.С.Элиота. Оно было закончено в течение начале 1940 года. Название относится к малочисленному обществу, которое было непосредственно связанное с родословной Элиота и являлось родиной церкви, в которой должен был позже разместиться прах Элиота. Лидеры описаны как материалисты неспособные понять действительность. Единственный спасение для человечества найти в себе веру в Бога. Только тогда люди смогут познать мир.

*Rəyçi: fil.e.d., prof.Q.Quliyev
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA TƏNQİDİ REALİZİM

Açar sözlər: roman, qəhrəman, xoşbəxtlik, hadisə, istək

Ключевые слова: роман, персонаж, счастье, событие, желание

Keywords: novel, characters, happiness, event, wish

Dünya şöhrətli Amerika yazıçısı Teodor Herman Albert Drayzer 27 avqust 1871-ci ildə İndiana ştatının Terre-Hote şəhərində anadan olmuşdur. O, ailənin on ikinci uşağı idi. Kasıbçılıq, ciddi dini tərbiyə görmüş, xəyalpərəst qəlbə malik olan Drayzer yaşam uğrunda mübarizə aparmağa uyğunlaşmış bir Amerika yazıçısı və ictimai xadimi idi. Onun 1886-1891-ci illər Çikaqodakı günümüz çalığı, İndiana universitetindəki təhsil illəri (1889-1890), 1892-1895-ci illərdə Çikaqo, Sent-Luis, Pitsburq və Nyu-York şəhərlərinin qəzetlərindəki əmək fəaliyyəti ilə acı ümitsizliklərə düçar olmuşdur. Herbert Spenserin əsərləri ilə tanış olduqdan sonra onun ümitsizlikləri fəlsəfədə təzahür etməyə başladı; bu fəlsəfəyə görə insanlar yalnız və yalnız təbiətin köməksiz qurbanları hesab edilirdi. O, Balzaki oxuyub öyrəndikdən sonra isə fəlsəfi baxışlarının bədi ifadəsini tapmış bir alman köklü Amerikan yazıçısı idi. Onun atası İoahan Paul Drayzer 1844-cü ildə Amerikaya emiqrasiya etmiş alman idi. Onun anası Sara isə yerli tayfadan olan bir qadın idi. Onun atası tikintidə işləməli oldu və ağır travma aldı. Bədbəxtlikdən onun üç oğlu da vəfat etdi. Teodor Drayzer ailədə doqquzuncu uşaq idi. Teodor Drayzer 1889-cu ildə Bluminqtonda İndiana Universitetinə daxil oldu. Bir ildən sonra təhsil haqqını verə bilmədiyinə görə universiteti tərk etməli olur. Sonralar bir neçə yerdə arabaçı, fəhlə və camaşırxanada fəhlə işləməli olur.

Bir neçə vaxtdan sonra Drayzer jurnalist olmaq qərarına gəlir və "Pittisburq" qəzetində müxbir işləyir. O, 1894-cü ildə Nyu-Yorka köçür. Onun qardaşı "Every Month" adlı musiqi jurnalı təşkil edir və Drayzer də həmin jurnalın redaktoru kimi orada fəaliyyət göstərir. Sonralar o müxtəlif məcmuələrin sifarişləri ilə yazılar yazmağa başlayır.

1930-cu ildə ədəbiyyat üzrə Nobel Mükafatını almağa Drayzerin namizədliyini göstərdilər, lakin böyük səs çoxluğu ilə həmin mükafatı Sinkler Lyuisə verdilər.

1931-ci ildə onun avtobioqrafik əsəri çıxır, 1932-ci ildə isə ona ədəbiyyat və incəsənətdə əldə etdiyi nailiyyətlərə görə fəxri qızıl medal verdilər.

Teodor Drayzer böyük yazıçı olmaqla yanaşı, həm də tanınmış və məşhur ictimai xadim idi. Drayzer 1927-ci ildə SSRİ-inin dəvətini qəbul edərək, keçmiş Sovetlər İttifaqının 10-illiyini qeyd etmək üçün Sovetlər İttifaqına gəlmiş 7 noyabr da Qızıl Meydanda olmuş, 77-günlük səyahəti zamanı Drayzer Leninqrad, Kiyev, Xarkov, Rostov-Don, Bakı, Tbilisi, Odessa və başqa şəhərlər də olmuş və Vladimir Mayakovski, Sergey kimi bir çox dahilərlə görüşmüşdür. Teodor Drayzer ABŞ-a döndükdən sonra "Drazyer Rusiyaya baxır" - "Dreiser looks at Russia" əsərini yazır.

1927-ci ildə Teodor Drayzerin Sovetlər İttifaqın etdiyi səfərlər onun həyatında böyük əhəmiyyət kəsb etdi, yəni onun həyatında böyük dönüş yaratdı. Drayzer Sovetlər ölkəsində gördüklərinin hamısını "Drazyer Rusiyaya baxır" əsərində

qələmə aldı. Bu nəhəng ölkəni öz gözləri ilə görən Drayzer şəxsi mülkiyyətin, var dövlətin fərdləri hansı kökə salıb boğduğunu müşahidə etdikdən sonra əməyin xoşbəxtliyin rəmzi və mənbəyi olduğunu anlayaraq yazırdı: “Mən bütün varlığım-la buna haqq qazandırırım.” Şəxsiyyətin köləlikdən, istismardan, ictimai ədalətsizlikdən azad olunmasını Drayzer Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının ən böyük nailiyyətlərindən biri hesab edirdi [2, s.25].

Rusiyada Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının qələbəsi Amerika imperialistlərində və hakim dairələrində böyük qorxu və qəzəbə səbəb oldu. Amerika gənc Sovetlər İttifaqına hər cür müdaxiləyə hazır idi və onu etmək istəyən hər hansı bir ölkənin çox məmnuniyyətlə tərəfdarı olurdu. Lakin Amerikanın fəhlə sinfi və əməkçi insanları dünyada ilk dəfə yenicə yaranmış gənc fəhlə-kəndli dövlətini müdafiə edən ilk dövlət nümayəndələri oldular; ölkədə Rusiyaya müdaxilənin əksinə geniş xalq kütləsinin böyük kompaniyası yarandı. Oktyabr İnqilabı da Amerika proletariatını öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmağa ruhlandırırdı.

Gözəl duyuma malik sənətkar bu ictimai siyasi vəziyyətə biganə qalıb ondan yan keçə bilməzdi. Lakin bu hərəkət yazıçıya yavaş-yavaş təsir edərək zaman-zaman müəllifi öz təsiri altına sala bildi. Drayzer yaradıcılığında evolyusiya onun 1927-ci ildən sonra yazdığı əsərlərdə bütün aydınlığı ilə özünü biruzə verdi. Drayzer Oktyabr İnqilabı baş verərkən onunla tez alovlanıb tez də sönən bir sıra Amerika yazıçılarına bənzəmədi. Onlar inqilaba dərhal dəstək verdilər, sonra Amerikada kapitalizmin müvəqqəti yol yoldaşı olduqlarını söylədilər. İnqilabdan üz döndərib özlərinin əvvəlki inqilabi ideyalarından əl çəkдилər.

Drayzer isə onların əksinə olaraq inqilaba tədricən rəğbət bəsləməsinə baxmayaraq o, tutduğu yoldan ölənə qədər çəkilmədi, ardıcıl və dönmədən inqilaba dərin məhəbbətlə mübarizə apardı. Oktyabr Sosialist İnqilabının Rusiyada qələbəsini böyük ürəklə qarşıladı. Sonralar o, Keçmiş Sovetlər İttifaqındakı quruluşu sevdi və onun haqqında yazdı. 1920-ci illərdə Amerika kommunistlərinə yazdığı gəlirdi, onların dünya görüşlərindəki çatışmazlığı göstərirdi. Həmçinin Drayzerin özünün dünya görüşündə Spenservari bərabərləşdirmə prinsipi var idi.

Belə bir ideya siyasi vəziyyət Drayzer yaradıcılığına yeni cizgilər, fikirlər gətirirdi. Bu, əsasən onun ikinci dövr yaradıcılığında və publisistik əsərlərində özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verdi.

Drayzer 1920-ci ildə özünün sosioloji traktatlardan ibarət olan “Dəfi döyəcləyin!”-Hey-Ruf-a dub-dub kitabını nəşr etdirir. Bu kitabda demək olarki, Drayzer heç bir yeni söz söyləyə bilmir. O, belə hesab edirdi ki, insan həmişə təbiətlə ziddiyyətdədir və bu qarşıdurmada insan həmişə itziraqlara məhkumdur. Yazıçı həmçinin ikinci ideyadanda əl çəkə bilmir; insan öz xoşbəxtliyi uğrunda vuruşmalı və ona çatmağa daima can atmalıdır. Bu kitabında Drayzer yazır:

“Şəxsən mən özüm istərdim ki, insanlar üçün od dalınca Olimp dağlarına gedib orada sərt qayalara bağlanmış Prometey olaydım, nəinki gözətçilərin qulu olub onların ayaqları altında sürünüb onlardan rəhm diləyim” [1, s.132].

Yuxarıda söylənən bu rəddetmə fikri insanı köləlikdən qurtarıb ətrafdakı şəraiti məhv edib azadlıq əldə etmək üçün qurbandan belə çəkinməmək ideyası gələcəkdə Drayzer yaradıcılığının proqramına çevrilir.

Drayzerin ikinci ən böyük diqqəti cəlb edən xüsusiyyəti onun Oktyabr İnqi-

labından sonra novella janrında yazmasıdır. Bu dövrdə həmin janra insanların güclü tələbatı və ehtiyacı var idi. Drayzerin 1927-ci ilə qədər yazdıqlarının hamısı roman janrında idi.

Onun novella şəklində yazdığı bir sıra əsərləri var. Onlardan “Qurtuluş və başqa hekayələr”, “On iki amerikalı”, “Zəncirlər”, “Qadın qalereyası” və başqalarını göstərmək olar.

Müəllifin novella janrına olan meyli onun vətəndaşlıq mövqeyinin möhkəmlənməsi ilə bağlıdır. Drayzerə sadə əməkçi insanlara kapitalist Amerikası haqqında daha çox demək lazım idi, çoxlu insan taleyini dünyada görmək, dünyanı anlamaq üçün roman janrının populyarlaşmasını gözləmək lazım deyildi, çünki novella janrını hamı əlüstü oxuyub başa düşürdü. Bir dəfə ondan “Nə üçün “Maliyyəçi”-ni yenidən işləyib hazırlamısınız?” sualına aşağıdakı kimi cavab vermişdir:

“Ölkə həddən ziyadə genişdir, xalq bilməlidir ki, tələsmək lazımdır”.

“Qurtuluş və başqa hekayələr” toplusunda Drayzer kapitalist Amerikası, onun həyat tərzi, adət-ənənəsi haqqında tədqiqat aparan böyük ciddi, bir alim kimi özünü göstərdi. Həyatın eybəcərlikləri müəllif tərəfindən amansızcasına tənqid atəşinə tutuldu:

İrqi ayrı seçkilik “Neqr Ceff” yalançı və çirkli mətbuat hoqqabazları, qəddar və yaltaq siyasətçilər, işbazlar, korrupsiya və şantaj yolu ilə Amerikanın idarə aparatında kök salmış dövlət xadimləri onun güclü qələmi ilə ifşa edildi [8, s.9].

Həmçinin məlumdur ki, bu dövrlərdə Drayzer bir sıra romanları üzərində də durmadan işləyirdi. O, özünün böyük əsərlərini bir, maksimum iki ilə yazdı. Lakin, onun üzərində 30 ildən çox işlədiyi məlum trilogiyası 1946-1947-ci illərdə ölümündən sonra nəşr olundu. Drayzer avtobioqrafiyasını yazanlar deyirlər ki, o bir sıra ədəbi və qeyri əbədi işlərlə məşğul olmuşdu. Onun Rusiyaya olan rəğbəti, əsrin təlatümü, Birinci Dünya Müharibəsi, Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı, 20-ci illərdəki iqtisadi yüksəliş, 30-cu illərdəki görünməmiş fəhlə inkişafı, tətilləri, İtaliyada və Almaniyada faşizimin baş qaldırması, oradakı vətəndaş müharibəsi Drayzeri ictimai siyasi, publisistik, ədəbi bədii yaradıcılığı çərçivəsində daha çox işləməyə məcbur etdi. Bu illər ərzində Drayzer dörd dəfə Atlantik okeanını keçdi. O, İngiltərədə oldu və “Stoik” əsəri üçün çatışmayan sənədləri topladı. Sovet Rusiyasını gəzib dolaşdı.

SSRİ-nin yaranmasının münasibəti ilə 1932-ci ildə Amsterdamda keçirilən müharibə əleyhinə konqresdə iştirak etdi. İspaniya hərbi yolu ilə keçib getdi. İkinci Dünya Müharibəsi başlanmazdan qabaq 1938-ci ildə Parisdə sülhü təmin etmək üçün mədəniyyət işçilərinin keçirdiyi beynəlxalq konfransda sədrlik etdi. Drayzer həmçinin 30-cu illərdə ABŞ-ın bir sıra sənaye rayonlarını gəzdi və tətildən fəhlələrin tərəfini saxlayıb onları müdafiə etdi. Elə həmin illərdə radikal-demokratik jurnallara redaktorluq etdi və mütərəqqi Amerika yazıçılarının birləşməsini yaratmağa çalışdı.

Drayzer həmişə siyasi məhbusları müdafiə edən milli komitəni yaratdı. Onun etdiyi hər şeyi sayıb qurtarmaq olmaz və buna heç bir ehtiyac da yoxdur; çünki Drayzerin ictimai-siyasi fəaliyyəti onun Amerikalı və Sovet avtobioqrafiyaçıları tərəfindən kifayət qədər işlənmişdir.

Bu biçimdə Drayzerin bədii yaradıcılığı qibtə ediləcək dərəcədə sürətli və intensivdir.

Onun iki hekayələr toplusu, bir neçə pyesi, üç cildlik tərcümeyi halı, iki iri həcmli romanı iki cildlik, tərcümeyi halı, iki kitab şeirlər toplusu, üç publisistik məqalələr kitabı çap olunmuşdur. Sadaladıqlarımız hələ onun heç də bütün yaradıcılığını əks etdirməyən siyahıdır, bu 30 illik yaradıcılıq fəaliyyətinin bir hissəsidir.

Belə yeni sosial münasibəti görən Drayzer amerikalıların ictimai faciəsini daha kəskin hiss edir. Onun 1929-cu ildə yazdığı iki cildlik “Qadın qalereyası” novellaları gözəl sübutdur.

Cəmiyyətin müxtəlif zümrələrində təsvir olunan çoxlu qadın obrazlarının dözümlü bu novellalarda öz əksini tapmışdır. Müəllif tərəfindən təsvir olunmuş kapitalizm cəmiyyətində ağır əməyin yoxsul qadınları hansı kökə saldığını onları necə bədbəxt məxluqlar etdiyini varlı və savadlı inteliqent qadınların onların özlərinə necə bağlı olduğunu təsvir edir (Ernerstinya, Oliviya Brand).

Ədəbiyyat

1. Hart James D. The Oxford Companion to American Literature, 1956.
2. Американская литература. Проблемы романтизма и реализма. Сборник статей. Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 1975. - 176 с.
3. Аллен У. Традиция и мечта: Критический обзор английской и американской прозы с 20-х годов до сегодняшнего дня. М.: Прогресс, 1970. - 424 с.
4. Беляев А.А. Идеологическая борьба и литература. Критический анализ американской советологии. М.: Советский писатель, 1982. - 462 с.
5. Беляев А. А. Литература США и действительность. М.: Знание, 1965. - 40 с.
6. American Literature in context.: In 4 vols. Vol. 4. 1900 1930. L., N.Y.: MeThuen, 1982. - 205 p.
7. Bourne Randolph. Desire as Hero //Pizer Donald. Critical Essays on T.Dreiser.- Boston, Massac
8. Teodor Drayzer. Kerri bacı / Tərcümə edən. C. Bağır/-B.: Avrasiya press, 2006.- 472 s. husetts, 1981.

Summary

Critical realism in American literature

This article deals with critical realism and life and creative activity of T.Drayzer, being one of the representatives of this trend. It is noted in the article that in T.Drayzer's works position of citizenship, view into the political, social situation, critical approach and struggle against capitalist society have found their reflections.

Резюме

Критический реализм в Американской литературе

Эта статья посвящена проблеме критического реализма в американской литературе, а также жизни и творчеству одного из его представителей – Теодору Драйзеру. В данной статье нашли отражение проблемы гражданской позиции, взгляд на общественно-политическую жизнь критические подходы, а также тема борьбы против капитализма в произведениях Драйзера.

*Rəyçi: dos. V.Ərəbov
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
12.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.11.2016

BRİTANIYA POSTKOLONIAL ƏDƏBİYYATININ YARANMASI VƏ TƏŞƏKKÜLÜ

Açar sözlər: postkolonializm, multikulturalizm, identiklik, hibridlik

Keywords: postcolonialism, multiculturalism, identity, hybridity

Ключевые слова: постколониализм, мультикультуризм, идентичность, гибридность

Müasir ingilis ədəbiyyatı bir zamanlar Britaniyanın imperiya olması səbəbindən inanılmaz dərəcədə müxtəlif xalqlara (millətə) çevrilmişdir. Bu müxtəliflik müasir ingilis ədəbiyyatının başa düşülməsinin əsasına çevrildi və xüsusilə postkolonial ədəbiyyatda mövzu və təcrübələrinin birləşməsində mühüm rol oynadı.

XX əsr mədəniyyətinin inkişafında miqrasiya mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif qitələrdən Avropaya kütləvi insan axını, imperiyaların süqutu, dünya və eyni zamanda ölkələr daxilində baş verən vətəndaş müharibələri, global qarşudurma, iqtisadi və sosial böhranlar və s. bu kimi tarixi səbəblər miqrasiya üçün əsas yaratmışdır.

Bu bir həqiqətdir ki, miqrasiya insan tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olsa da, müasir dünyada beynəlmiləl və millətlərarası miqrasiya aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu halda miqrasiyaya coğrafi yerdəyişmə kimi deyil, psixoloji və mədəni aspektlərdən baxmaq lazımdır.

Postkolonial ədəbiyyat koloniyaların öz müstəqilliklərini əldə etdikdən sonra ortaya çıxardıqları mədəniyyətin tərkib hissəsi olan ədəbiyyatdır. Britaniya imperiyasının süqutundan sonra metropoliyalara gələn keçmiş koloniya sakinləri iki mədəni ənənənin daşıyıcısına çevrildilər. Bu problemin bədii və mədəni fenomen qismində tədqiq olunması Eduard Səid, Homi.K.Bhabha, Tariq Modood kimi dünyaşöhrətli ədəbi tənqidçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Eduard Səidin 1978-ci ildə nəşr olunan “Orientalizm” adlı kitabı XX əsr ədəbiyyat aləmində böyük əks-səda yaratdı və geniş mübahisələrə səbəb olan, hətta onun ölümündən sonra da sənəgməyən bu mübahisələr postkolonializm nəzəriyyəsi üçün zəmin rolunu oynadı. Səidin postkolonializm nəzəriyyəsi 1798-ci ildə Yunanıstanın Napoleon tərəfindən işğalından bəri qərb tədqiqatçıları, şair və yazıçıları, filosofları, siyasi tənqidçiləri tərəfindən uydurulmuş şərqin yanlış təsvirindən qaynaqlanır. E.Səidə görə, indi keçmişin aynasıdır. Bu zamanın formalaşmasında kolonialistlərin oynadığı rolu inkar etməklə indiki zamanı öyrənmək tamamilə yanlışlıq olardı. Bu səbəbdən E.Səid mübahisə edir ki, həm kolonialistlərin, həm də koloniyalaşdırılan ölkələrin tarixi ayrılmaz şəkildə bir-biri ilə əlaqəlidir və bu məsələ birtərəfli nöqteyi-nəzərdən öyrənilə bilməz. E.Səid R.Kiplinqin “Kim”(Kim), C.Ostinin “Mansfield Parkı” (Mansfield Park), C.Konradın “Qaranlığın ürəyi” (Heart of Darkness) əsərlərini tədqiq edərək imperiyanın tarixi ilə o dövrdə yazılmış ədəbi əsərlər arasındakı ayrılmaz əlaqəni vurğulayır. XIX və XX əsr Qərb imperiyalarının tarixini araşdırmaq, ədəbiyyat və imperializm arasındakı əlaqəyə daha da işıq salmaq üçün E.Səid roman janrını seçir və onu imperial mü-

nasibətlərin, rəylərin, təcrübələrin formalaşmasında mühüm rol oynadığını, eyni zamanda müstəmləkəçi xalqların öz identikliklərini və öz tarixlərinin mövcudluğunu təsdiq etmək üçün istifadə olunan bir metod kimi görürdü.

Postkolonial məkanda yaranan yeni intellektual nəsil müxtəlif mədəniyyətlərin təmsilçisi, hibrid şəxsiyyət tipi kimi xarakterizə olunur. Postkolonial məkan dedikdə təkcə coğrafi deyil, həmçinin mədəni mühit, müxtəlif mədəni (etnik, dini, milli) faktorların bir-birinə qarşılıqlı şəkildə təsir etdiyi mühit nəzərdə tutulur.

Müasir multikultural Britaniya ədəbiyyatı etnik cəhətdən ingilis olmayan, lakin müxtəlif səbəblərdən öz ölkələrini tərk edərək ingilis ədəbi mühitinə yerləşən, nəticədə iki fərqli mədəniyyətin daşıyıcısına çevrilən, ingilis dilində yazıb-yaradan müəlliflərin mətnlərini özündə ehtiva edir.

Multikultural aləmdə əsas rolu miqrant yazıçılar oynayırdı. Mühacir yazıçılar ictimai və şəxsi həyatda yeni identiklik yaradır və əcnəbi məkana adaptasiya prosesi zamanı öz ideologiyalarını yenidən dəyərləndirərək təəssüratlarını əsərlərində ifadə edirlər. Miqrant yazıçılar yerləşdikləri bu yeni mühitdə dil, din, və etnik bariyer ilə qarşılaşırdılar. Bir çox siyasətçilərə görə siyasətin ən önəmli xüsusiyyəti azlıq təşkil edən qrupların öz identikliklərini qəbul etdirmələri ilə bağlı problemdir. İdentiklik tanınma ilə bağlı bu tələbin qəbul edilib edilməməsindən asılıdır. Əgər fərd yaşadığı cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmirsə yaxud cəmiyyət fərdə mənfi münasibət göstərsə, onda fərd özünə inamı itirir. Milli mənşə ilə bağlı məsələlərin yenidən sərf-nəzər edilməsi, fərqli qanunlarla idarə olunan siyasi, mədəni və ədəbi məkan multikultural sənətkarlar üçün doğma mühitdən yad mühitə keçidi mürəkkəbləşdirən amillər sırasına daxildir. Mərkəz və kənar arasındakı emosional, metafiziki tərəddüd, doğma vətən həsrəti mühacir yazıçıların yaradıcılığında özünü bürüzə verən ümumi cəhətlərdəndir.

Müasir ingilis ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirən mühacir yazıçılar müxtəlif mədəniyyətin daşıyıcıları kimi hibrid identikliyə sahib olurlar. Miqrant yazıçıların ədəbiyyatdakı mövqeyini görkəmli postkolonial nəzəriyyəçi Homi.K.Bhabhanın irəli sürdüyü “aralıq məkan” (interstitial passage) anlayışı ilə ifadə etmək mümkündür. Müxtəlif mədəniyyət və millətlər arasında yerləşən miqrant yazıçılar əslində hər iki dünyanın siması kimi çıxış edir, amma eyni zamanda nə o, nə də o biri aləmə mənsub olmurlar. Həyatının böyük bir hissəsini İngiltərədə keçirən Salman Rüşdi üçün metropoliyaya köçmə “ev”ə geri qayıtmanı, bundan əvvəl mənəvi vətən kimi mövcud olan mühitə fiziki olaraq yerləşməni ifadə etsə belə, arzular diyarına köçmə yazıçı üçün tam mənada xoşbəxtliyi simvolizə etmir. Miqrasiya eyni zamanda doğma vətəni tərk etmək deməkdir. Öz şəxsi təcrübələrinə əsaslanaraq S.Rüşdi “aralıq məkan”da qalma hissini bu cür ifadə edir: “Təsdiq oluna bilər ki, bizim hamımız keçmiş adlı bir ölkədən mühacirət etmişik, onun itkisi bizim ümumi insanlığımızın bir hissəsidir. Bu, mənə açıq-aşkar doğru görünür, lakin zənn edirəm ki, ölkə xaricində və hətta dil xaricində olan yazıçı bu itkini güclü bir şəkildə hiss edir” [3].

Mühacir yazıçılar sərhəd zonalarında yaratdıqları əsərlərdə insanlar, irqilər və dillər arası qarşılıqlı münasibətləri fərqli prizmadan dəyərləndirərək təhlilə cəlb edirlər. Multikultural yazıçılar öz şəxsi hibridliklərini yeni varlıq kimi qəbul edir və cəmiyyətin mədəni təbəqəsində öz yerlərini tutmağa çalışırlar. “İngilisləşmə”

ilə öz etnik -mədəni kimliyini qoruyub saxlama cəhdləri paralel şəkildə gedir və bu proses yeni hibrid identikliyin formalaşması ilə nəticələnir. Multikultural sənətkarlar iki kimliyə sahibdirlər, iki mədəni dildə danışirlər, lakin onlar öz kimliklərini tamamilə itirmədən buna nail olurlar, eyni zamanda formalaşdırdıqları müəyyən tarixlərin, mədəniyyətlərin və dillərin izlərini özlərində daşıyırlar.

Müasir Britaniya ədəbiyyatı özünün qarmaqarışlıqlığını əks etdirən postkolonial mövzular və identiklik təsəvvürləri ilə bağlı əsərlərlə zəngindir. Bu xüsusilə, ingilis cəmiyyətinə mənsub olmayan, fərqli diasporadan olan, lakin yaratdığı ədəbi əsərlərlə Britaniya cəmiyyətində baş verənləri bütün təfərrüatı ilə olduğu kimi əks etdirən, bu cəmiyyətin ən önəmli hissəsinə çevrilən yazarlara aiddir.

Belə yazıçılardan biri Pakistan əsilli Britaniya yazıçısı Hənif Kureyşidir. 1954-cü ildə Cənubi Londonda, Brumlidə dünyaya gələn, anası ingilis, atası pakistanlı olan Hənif Kureyşi ilkin irqi ayrılıq, mədəni toqquşmaların hökm sürdüyü bir dövrdə böyümüş, bütün bu təcrübələr tez-tez onun əsərlərinin mövzuna çevrilmişdir. Eyni zamanda millətçilik, miqrasiya, identiklik kimi mövzulara müraciət edən Hənif Kureyşi multikultural ədəbiyyatın aparıcı simalarından hesab olunur. Onun “Şəhər ətrafından Budda” (The Buddha of Suburbia) əsəri multikultural roman janrının ən önəmli nümunələrindən sayılır. Müəyyən mənada bu əsəri avtobioqrafik əsər hesab etmək olar.

Təhkiyəçi və protoqonist Kərim Əmir siyasi və sosial dəyişikliklər fonunda özünün yetkinləşmə dövrünün hekayəsini danışır. Əsər onun 17 yaşından 23 yaşına kimi baş verən hadisələri, özünü yenidən və bu dəfə fərqli bir Kərim yaratmaq, həyatda öz yerini tapmaq, əslində kim olduğunu anlamasını əks etdirir.

Şəhər ətrafından Budda bir pastijdir : müəllif bilərəkdən 18-ci əsr Britaniya romanları olan Henri Fildinqin “Tom Cons” (Tom Jones), Lourens Sternin “Tristram Şandi” (Tristram Shandy) əsərlərinə müraciət edir, onların əsərlərində olduğu kimi oxucu təhkiyəçi vasitəsilə yetkinlik dövründən qəhrəmanın uşaqlıq illərinə səyahət edir. Bu pastijlər vasitəsi ilə Kureyşi ənənəvi ingilis romanına identiklik problemini, müasir sinfi və irqi mövzular gətirməklə cəmiyyətin ikiüzlülüyünü və riyakarlığını əks etdirirdi.

Atası hindli, anası ingilis, özü isə İngiltərədə doğulan Kərimin identiklik problemi əsərin mərkəzi xəttini təşkil edir. Həyatın ona oynadığı həqiqi ironiyadan xəbərdar olan Kərim özünün ikili identikliyinə – biri ənənəvi, ağ dərilili, orta təbəqəli ingilis, digəri isə hindli olan araşdırır. Romanın ilk cümlələri məhz Kərimin hibrid identikliyinə göstərir və eyni zamanda müəllifin özünün ambivalent (ikili) identikliyinə: “My name is Karim Amir, and I am an Englishman born and bred, almost. I am often considered to be a funny kind of Englishman, a new breed as it were, having emerged from two old histories. But I don’t care – Englishman I am though not proud of it” [8]. “Mənim adım Kərim Əmirdir. Və demək olar ki, doğulub-böyümə ingilisəm. Mən həmişə komik bir ingilis kimi görünmüşəm, iki fərqli tarixdən meydana gələn yeni bir nəsil kimi. Bu heç mənim vecimə də deyil, amma mən ingilis olmağımla da fəxr etmirəm” (tərcümə bizimdir – S.V).

Fikrimizi yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir Britaniya ədəbiyyatında postkolonial yazıçılar İngiltərənin ədəbi tarixini yenidən yazmaqla

bərabər, gələcəyini də müəyyənləşdirir və İngiltərədə yaşanan dəyişiklikləri, ingilis cəmiyyətindəki müxtəlifliyi və multikultural mühiti əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Edward W. Said, Culture and Imperialism, London, Chetto and Windus, 1993, p. 12.
2. Charles Taylor, 'The Politics of Recognition', Multiculturalism, compiled by David TheoGoldberg, Massachusetts, Blackwell Publishers, 1994, p.75.
3. Tariq Modood, 'Multiculturalism in the New Europe, The Politics of Multiculturalism in the NewEurope, compiled by Tariq Modood and Pnina Werbner, London and New York, Zed Books, 1997,p.11
4. Rıza Türmen, 'Contemporary Issues in Human Rights', Perceptions, Volume II, Number 1, Ankara, Intermedia International Communications, Inc., 1997, p. 48.
5. <https://theculturetrip.com/europe/united-kingdom/articles/reflecting-multicultural-britain-postcolonialism-and-the-literature-of-the-diaspora/>
6. <https://ru.scribd.com/doc/43336905/Hybridity-by-Homi-Bhabha>
7. <http://www.goodreads.com/book/show/10439055-an-immigration-history-of-britain>
8. <http://www.londonfictions.com/hanif-kureishi-the-buddha-of-suburbia>

Summary

Realization and development of the postcolonial literature in Britain

In recent years postcolonial british literature is one of the most studied topics. This is due to the fact that identity, self-determination problems that happen in postcolonial literature is the scope of human thoughts and modern human is trying to solve these problems. Writers such as V.S.Naipaul, H.Kureishi, K.Ishiguro are multicultural writers and they are interested in multicultural problems. This article examines postcolonial literature, phases of this literature and explores the reasons for its occurrence.

Резюме

Возрождение и становление британский постколониальной литературы

Постколониальная английская литература в последние годы является одним из наиболее изученных тем. Это связано с тем что присутствующий в постколониальной литературе проблемы самоопределения, идентичность притягивает человеческие мысли и современный человек пытается решить эти проблемы. Такие писатели как, Найпол, Курейши, Исигуро являются мультикультуральными писателями и они этим интересны. В статье изучается постколониальная литература и этапы, причины ее возникновения в литературоведение.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.Y.Abdullayeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokoldan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

AMERİKAN DRAMI VƏ YUCİN ONİL

Açar sözlər: Amerikan dramı, faciə, dramaturq, daxili aləm

Keywords: American drama, tragedy, playwright, inner world

Ключевые слова: Американская драма, трагедия, драматург, внутренний мир

Amerika teatrı ilk dəfə təşəkkül tapanda, demək olar ki, Avropa teatırını təqlid edirdi. Bu dövrdə Amerikada yerli yazıçıların əsərlərindən çox Avropa yazıçılarının əsərləri səhnəyə qoyulurdu və Amerika yazıçılarından çox az bir qisminin əsərləri Avropa dillərinə tərcümə edilərək səhnələşdirilirdi. Bu ayrışdırıcılıq aktyorların Avropadan Amerikaya dəvət olunması ilə daha da vüsət aldı. XIX əsrdə teatr daha çox kommersiya məqsədli idi və bir çox həvəskar yazıçılar qazanc naminə əsər yazırdılar, eyni zamanda bu əsərlər tipik düşüncə tərzii ilə səsləşir və əsasən xeyir və şərlə bağlı mövzuları əhatə edirdi. XX əsrdə isə Amerikan dramında çevriliş oldu və nəticədə tabular, şablonlar və klişelər dağıldı. Modernizmin gəlişi ilə yazıçıların əsas məqsədi əsərlərində xarici aləmdən çox, daxili aləmi əks etdirmək oldu.

XX əsrin birinci yarısında güclü estetik sistem kimi formalaşan modernizm daha çox insanın şəxsi həyatını, "mövcudluq anı" prosesində onun fərdi taleyinin özünə qiymətini təhlil etdi. Modernist baxışlara görə xarici reallıq şəxsiyyətə düşməndir, onun mövcudluğunun faciəsi bu amildən doğur. Modernist yazıçılar belə hesab edirdilər ki, mənəvi başlanğıcın öyrənilməsi özünəməxsus tərzdə ilkinə qayıdış və həqiqi "mən" in əldə edilməsidir, çünki insan subyekt olaraq ilk əvvəl özünü dərk edir, sonra isə dünya ilə obyektiv münasibətlər yaradır [2, s.4]

Amerikan dramaturgiyasında çevriliş etmiş və ənənəvi prinsiplərdən imtina edən amerikalı yazıçı və dramaturq Yucin Qladstoun O'Nil modernizmin bir mərhələsi kimi tanınan ekspressionizmin prinsiplərini əsas tutaraq dram əsərləri yazmışdı. Yucin O'Nilin dram əsərləri, xüsusi ilə də faciələri şəxsiyyətin daxili aləminə doğru özünəməxsus səyahətdir və o, cəsarətli eksperimentçi kimi psixoloji təhlilin xırdalıqlarına vararaq, insanda mənəvi başlanğıcın hüdudsuz dərinliklərinin üzə çıxarılmasına can atırdı. O, Amerika teatırını böhranlı vəziyyətdən qurtarmış və yüksək inkişaf səviyyəsinə görə seçilən Avropa teatrlarına yaxınlaşdırmışdır. Yaradıcılığının ilk dövründə realizmə istinad edərək yazan dramaturq sonralar, 1920-ci illərdə ədəbiyyatın bu qolunun çatışmazlıqlarını görüb ekspressionizmə meyillənmişdir. Realizmin onu qane etməməsinin səbəbi insan həyatının qaralıq tərəflərini aşkar etmək iddiası idi və nəticədə, o, həyatın ümumi mənzərəsini ayrı-ayrı fərdlərin faciəli taleyində əks etdirdi. Bu bədbəxtliyə məhkum insanlar isə Amerika cəmiyyətində yaşayan aktyorlar, fermerlər, dənizçilər və gənc aktrisalardır. Öz həyat təcrübəsinə və yazıçı təxəyyülünə əsaslanaraq XX yüzilliyin faciə yaradan yazıçıları sırasında yer alır və o, qəhrəmanları üçün firavan həyat vəd etmir. Lakin əsərlərindəki psixologizm, gizli də olsa, parlaq gələcəyə və qəhrəmanlarının kamilliyə çatmasına işarə edir. Buna misal olaraq, O'Nilin "Qarağac-

lıqda məhəbbət” əsərini göstərmək olar. Əsərin baş qəhrəmanları Ebbi və İbendə günahsız körpənin ölümündən sonra başlayan “yenidən doğulma”, Kəbotda daha tez, ailəyə özündən iki dəfə cavan bir xanım gətirməklə və bununla da dini qaydaları pozmaqla başlayır. O, insanlardan uzaqlaşır, xasiyyətə daha mülayim biri olur, heyvanlara qulluq edir və özünə əvvəlki həyatından daha fərqli yeni bir həyat qurur. O’Nil bununla istər insanın cavan, istərsə də ahıl yaşlarında kamilləşməyə bir şansının olduğuna və bu inhisasiya prosesinin hər bir şəxsiyyətin həyatında baş verə bilmə ehtimalına işarə edir.

O’Nil Ziqmund Freyd və Karl Qustav Yunqun psixoanaliz konsepsiyalarından, dahi filosof Nitschenin və İsveçrəli yazıçı, dramaturq, jurnalist, rəngkar Avqust Strindberqin yazılarından və o cümlədən, Marksın nəzəriyyələrindən təsirlənərək bir çox əsərlər yazmışdır. Yunqun konsepsiyalarını dərinlən araşdıran O’Nilin yaradıcılığında arxetiplər və simvollarla bağlı bir çox cəhətlər özünü göstərir. Freydin fərdi, Yunqun isə kollektiv şüursuzluğunu eyni zamanda mənimsəyən və onları yaradıcılığına gətirən bəlkə də ilk sənətkar Yucin O’Nil idi. O məqam və zaman etibarlı ilə hər iki konsepsiyayı məharətlə istifadə etmişdir. Halbuki, o bu konsepsiyalardan istifadə etdiyini boynuna almırdı və düşünürdü ki, yaxşı yazıçı ilə yanaşı, həm də yaxşı psixoloq olan istənilən yaradıcı şəxs dünyanı düşündürən problemlərdən Freydin və Yunqun fikirləri ilə tanış olmadan da yaza bilərdi. Lakin mifik tənqidçilər onun yaradıcılığında açıq-aşkar bu psixo motivlərini duyurdular.

“Yas Elektranın nəсібidir” (Mourning Becomes Electra) əsəri faciənin atası sayılan qədim yunan dramaturqu Esxilin “Oresteya” üçlüyü (“Aqamemnon”, “Xoeforlar”, “Evmenidlər”) əsasında yazılmışdır. Struktur baxımdan bu pyes demək olar ki, tamamilə Esxilin “Oresteya” əsərini təkrar edir. Lakin O’Nil müəyyən fərqləri nəzərə alaraq amerikan mühitinin təzahürlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Tanınmış ədəbi tənqidçi Porter yazırdı: “Dramda cərəyan edən hadisələri Afinadan Yeni İngiltərəyə gətirməklə O’Nil mədəni mühiti dəyişdi. Deməli o, öz qəhrəmanlarının davranışlarını əsaslandırmaq üçün müvafiq amerikan mədəni münasibətlər kompleksi də tapmalı idi”. Eyni zamanda Porter göstərirdi ki, Esxilin “Oresteya” əsərində mərasim səviyyəsində qəhrəmanın inkişafı onun yenidən doğulması ilə başa çatır. O’Nilin “Yas Elektranın nəсібidir” əsərində də mərasim səviyyəsi mövcuddur. Lakin bu pyesdə izzət yenidən doğulmağa yox, ölümə aparır. Tədqiqatçının fikrincə bu çağdaş amerikan dramaları üçün səciyyəvi olan yeni, qeyri-ənənəvi və perspektivsiz sonluq birbaşa Amerikanın mədəni mühiti ilə müəyyənləşir [1, s.173].

Ekspressionist elementlərlə zəngin olan pyeslər Yucin O’Nil yaradıcılığının əsasını təşkil edir. O, “Tüklü meymun” (“Hairy Ape”), “İmperator Cons” (“The Emperor Jones”), “Lazarus güldü” (“Lazarus Laughed”), “Uca Tanrı Braun” (“Great God Brown”) kimi əsərlərində ekspressionizm və simvolizmdən bəhrələnərək insanın daxili və xarici dünya arasında qaldığı çıxılmaz vəziyyəti, lakin sonda doğru yolu göstərəcək daxili səsi yox, xarici mühitdən təsirlənərək keçirdikləri faciəni məharətlə əks etdirmişdir. Təsvir etmək əvəzinə ifadə etmək, məntiq əvəzinə intuisiya ekspressionizmin əsas prinsipləridir [2, s.21]. O’Nil də məhz bu prinsiplərdən çıxış edərək qəhrəmanlarının daxili dünyasını açmağa çalışırdı. Obrazların daxili monoloqlarından istifadə edərək onların psixoloji vəziyyətlərinin dərin təsvirini ustalıqla verməsi O’Nilin fərdin faciəsi mövzusunda yazdığı çoxsaylı

əsərlərinin nəticəsi idi. Pyeslərində obrazların faciəsində birbaşa rolunu oynayan mənfi qəhrəman canlandırılmamışdır. Burada mənfi obrazları əvəz edən elə həyatın özü və ictimai-sosial mühitdir.

Müəllifin 1920-ci ildə Brodveydə oynanan “Üfün arxasında” pyesi Amerika teatrına yeni istedadın gəldiyindən xəbər verirdi. Bu əsərə görə Yucin O’Nil növbəti il Pulitser mükafatına layiq görüldü. Sonralar müəllifin “Anna Kristi” (1922), “Qəribə interlyudiya” (1928) və “Gecəyə çevrilən uzun gün” (1941) pyesləri də eyni mükafatla qeyd edildi və o, dördqat Pulitser laureatı oldu. 1936-cı ildə Yucin O’Nil “faciə janrını yeni şərhdə təqdim edən dram əsərlərinin dərinliyinə, həqiqiliyinə və təsir gücünə görə” amerikalı dramaturqları içərisində ilk Nobel laureatı oldu.

Bu dövrdə dramaturgiya sahəsində “ekonomik stil” deyilən bir anlayış üzə çıxmışdı. Bu isə faktiki olaraq, dram əsərlərinin dilinin sadələşməsi və aşağı təbəqənin də anlama biləcəyi yazı dilinə keçməsi tələbi idi. Yucin Onil əsərlərində dialoqlardan və danışqda çox istifadə olunan ifadələrdən istifadə edərək, bu taktikanı çox böyük ustalıqla həyata keçirdi. Eyni zamanda o, əsərlərində açar sözlərdən davamlı olaraq istifadə edirdi. Buna misal olaraq, “Üfün arxasında” əsərində “go”, “Qarağacılıqda məhəbbət” faciəsində “lonesome” sözlərini göstərmək olar. Əsasən baş qəhrəmanların dilindən verilən bu sözlər onların dilemmada, yəni çıxılmaz vəziyyətdə qalmasından xəbər verir [6, s.139].

Bir çox tənqidçilər və yazıçılar O’Nil haqqında müsbət fikir söyləmişlər. Oliver Saylor onu dirçəlmiş Amerikan dramının simvolu və ya unudulmaz siması kimi görürdü. O qeyd edirdi: “Onun indiyə kimi yazdığı əsərlərin bənzərsizliyi, təsəvvürünün inanılmaz gücü, tətbiq üsullarının orijinallığı və faciələrinin açıq-aşkar Amerikan ədəbiyyatında səs salması onun görkəmli və misilsiz dramaturq olmasının göstəricisidir” [4, s.28].

Tomas Dikinson isə iddia edirdi ki, O’Nildə sənətkar dolğunluğu var və o, bununla yanaşı nizam-intizamlı bir yazıçıdır. Beləliklə, O’Nil Amerikada dramaturgiyanı digər incəsənət növləri ilə bir sətərə qoya bildi [5, s.56].

O’Nil haqqında diqqətəlayiq faktlardan biri də onun yaradıcılığının məhsuldarlığıdır. O, 15 il ərzində (1914-1929) təxminən əlliyə yaxın dram əsəri yazmışdır və onlardan ən azı otuz doqquzunda ekspressionist elementlərdən istifadə olunmuşdur. Bu əsərlər isə onun həyat haqqında bildiklərini, özünəməxsus fəlsəfəsini dram sənəti vasitəsi ilə ədəbiyyata gətirmək istəyinin nəticəsidir [3, s.12].

XX əsr Amerikan dramının atası sayılan Yucin O’Nil Amerika teatrını Avropanın təsirlərindən azad etdi və onun yaradıcılığı Tennessee Uilyams, Artur Miller və xələfi Edvard Olbi kimi bir çox sənətkarlar üçün məktəb rolunu oynadı.

Ədəbiyyat

1. Qorxmaz Quliyev “XX əsr Amerikan ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar”, Bakı-2011, Çayıoğlu.
2. Yeganə Abdullayeva “XX əsr ədəbiyyatında modernizm”, Bakı-2005
3. Clark, Barrett, “The New O’Neill Play and Some Others”, The Drama Magazine, XVI, March 26, 1925 p. 226.
4. Saylor, Oliver M., Our American Theatre, Brentano’s, New York, 1923.

5. Dickinson, Thomas H., Playwrights of the New American Theatre, The MacMillan Company, New York, 1925, p. 56
6. Egil Törnqvist “Eugene O’Neill: A Playwright’s Theatre” McFarland, 2004
7. Коренева М.М “Творчество Юджина О’нилла и пути американской драмы” М., 1990
8. <https://www.britannica.com/biography/Eugene-O'Neill>
9. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/spankeren/36.php

Summary

American drama and Eugene O’Neill

In this article we investigate creative activity of American playwright and Nobel laureate Eugene O’Neill and revival of the American drama in the XX century. O’Neill’s first published play, *Beyond the Horizon*, opened on Broadway in 1920 to great acclaim, and was awarded the Pulitzer Prize for Drama.

Резюме

Американская драма и Юджин О’нилл

В этой статье мы исследуем творчество американского драматурга и лауреата Нобелевской премии Юджина О’нилла и возрождение американской драмы в XX веке. С 1920 года его пьесы начинают ставить на Бродвее. Его первая опубликованная пьеса «За горизонтом» (*Beyond the Horizon*, 1918) была очень хорошо принята публикой и удостоена Пулицеровской премии по драматургии.

Rəyçi: fil.f.d., dos.N.Nuriyeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
24.10.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 21.11.2016

Türkan Niyazova
ADU

HENRİ LONQFELLO YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU

Açar sözlər: Henri Uordsvort Lonqfello, "Paul Riverin səyahəti", "Gəminin hazırlanması", vətənpərvərlik ideyaları, Amerika Vətəndaş Müharibəsi

Keywords: Henry Wordsworth Longfellow, "Paul Revere's Ride", "The Building of the Ship", patriotic ideas, America Civil War

Ключевые слова: Генри Лонгфелло, Поездка Паула Ривера, Строительство корабля, патриотические идеи, Гражданская война в США

Amerika ədəbiyyatında romantizm mərhələsi həmin ədəbiyyatın mühüm dövrlərindən biri kimi ədəbiyyat tarixində öz mövqeyini möhkəmlətməmişdir. Sözü gedən ədəbi mərhələnin ən ümdə nümayəndələrindən biri də Lonqfello olmuşdur. Görkəmli ədəbi xadim Henri Uordsvort Lonqfello (Henry Wadsworth Longfellow) yaradıcılığı nəinki konkret olaraq Amerika, həmçinin dünya ədəbi səhnəsində önəmli mövqelərdən birini tutur. Henri Lonqfello 1807-ci ilin fevral ayında daha sonralar Mançester adlandırılan Portlandın Mayn şəhərində Stefen Lonqfello və Zilpa Uadzvorsun ailəsində anadan olmuşdur.

Onun ilk şeiri dörd sətirlik vətənpərvərlik və tarixi mövzunu əhatə edən "Lovel Pondun döyüşü" ("The Battle of Lovell's Pond") şeiri Portlandda "Gazette" nəşriyyatında noyabr ayının 17-si 1820-ci ildə nəşr etdirilmişdi. Döyüşdə vəfat edən döyüşçülər üçün kədərlənən şairin melanxolik notlar üzərində qurulmuş bu ilk şeirini Lonqfello "Henri" təxəllüsü ilə təqdim etmişdi.

Bodvin universitetində təhsil aldığı illər ərzində qazandığı həyat təcrübəsinin nəticəsi olaraq, şairin atasına yazdığı məktubdan aşağıdakı sitatı gətirmək istərdik: "...Mən tamamilə əminəm ki, mən nə zamansa bu dünyada tanınmış adam olsam, bu yəqin ki, ədəbiyyat sahəsində istedadımı təkmilləşdirdiyim üçün olacaq" (I am almost confident in believing, that if I can ever rise in the world it must be by the exercise of my talents in the wide field of literature) [1, s.82]. Həmin illər ərzində o əsasən müəllimi professor Tomas Koqsvell Afamin təkidi ilə bir sıra qəzet və jurnallarda öz qısa nəzm və nəsr əsərlərini nəşr etdirir. 1824-cü ilin yanvarından 1825-ci ildə Kolleci bitirənədək o artıq qurxadək kiçik həcmli şeirlər yazmış olur. Bunların arasında iyirmi dördü onun Bostonda yaşadığı müddətdə "The United States Literary Gazette"də nəşr olunmuşdu.

Ümumiyyətlə, Henri Uordsvort Lonqfello bir amerikalı şair kimi dövrünün və eləcə də sonrakı dövrlərin ən tanınmış nümayəndələrindən olmuşdur. Onun hələ sağlığında ikən yetişdiyi zirvə Birləşmiş Ştatlarda o zamanlar təkrarolunmaz bir məqam hesab olunurdu. Müəllifi olduğu "Paul Riverin səfəri" ("Paul Revere's Ride"), "Evangelina" (Evangeline), "Həyatın Zəburu" (A Psalm of Life), "Həyatvata haqqında nəğmə" (The Song of Haiawatha) əsərlər ona xalqının mədəni həyatında möhkəm yer almağa kömək oldu və həmin mədəniyyətin ictimaiyyətdə, məktəblərdə formalaşmasında əvəzsiz tövhə verdi.

Lonqfello ədəbi irsinin rəngarəng olmasına rəğmən onu Amerika ədəbiyyatı tarixində əvəzolunmaz edən cəhətlərindən biri də bir çox əsərlərində inikas

etdirməyə çalışdığı vətənpərvərlik ideyalarıdır. Dünya ədəbiyyatında mühüm hesab olunan mözulardan olan vətənpərvərlik mövzusu Henri Lonqfellowun bir çox əsərlərində aparıcı ideya kimi özünü göstərir. Bu əsərlər vaxtı ikən gənc nəsilin patriotik ruhunun formalaşmasında əvəzolunmaz rol oynamış və bugünkü gündə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Qeyd olunanlardan da aydın olduğu kimi Herni Uordsvort Lonqfello Amerika ədəbiyyatı tarixi boyunca qələmə alınmış vətənpərvərlik ideologiyalı əsərlərin müəllifi kimi öz yerini təsdiqləmişdir. Buna misal kimi "Paul Riverin səfəri" adlı şeiri misal göstərmək olar. O, Pol River haqqında əsərini hadisələrin cərəyan etdiyi vaxtdan 95 il sonra, 1861-ci ildə qələmə almışdı. Əlbəttə ki, şairin şahidi olduğu hadisələr onun əsərlərində öz inikasını tapmaya bilməzdi. O dövəmdə Azadlıq müharibəsi xatirələrdən silinməyə başlamışdı və cəmiyyətdə gərginləşməkdə olan Amerika vətəndaş müharibəsi əsas müzakirə mövzusu idi. Amerika tarixinin gərgin mərhələləri olan bu dövəmdə vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasına böyük ehtiyac duyulurdu ki birliyin bağları qırılmasın. Bu məqamda ədibin mövqeyi əsasən siyasi zəmində qurulurdu. O, oxucularına sələflərinin qoymuş olduğu dövlətin nəyin bahasına qazanıldığını, quldarlığın aradan götürülməsi üçün neçə-neçə qurbanlar verildiyini xatırlatmağa çan atırdı. Öz oxucularının diqqətini cəlb edə bilmək üçün ədib öz epik nəzmini ahəngdar musiqili üslubla birləşdirməyə çalışmışdı. Lonqfello qəhrəmanları oxucuları ruhlandırmağa, canlandırmağa köklənmişdi.

Demək olar ki, on doqquzuncu əsr boyunca Lonqfellowun bu şeiri tarixi dəyərini itirməmiş və 1775-ci il aprel ayının 18-də baş verənləri özündə parlaq şəkildə ifadə etdiyinə görə bir çox sonrakı dərsliklərin baza materialına çevrilmişdi. XX əsr boyunca bir sıra digər ədəbiyyatçı və hətta tarixçilər belə həmin tarixi hadisənin daha obyektiv və izahlı təsvirini verməyə cəhd göstərmişlər. Doğrudur, onların bir çoxu əsərin bədii təxəyyül nümunəsi olan hissələrinin dəyərini azaltmağa, şeirdəki romantik səhnələrin əhəmiyyətsizliyini qabartmağa çalışmışlar. Lakin bütün bunlara rəğmən, Henri Uordsvort Lonqfellowun sözü gedən şeiri hər bir amerikalının yaddaşına yazılmış və beləcə milli əfsanəyə çevrilmişdir. Bu əsər vətənpərvərlik rəmzi və Amerika mədəniyyətinin azadlıq simvolu hesab olunur. Əsərdə ədib qeyd edir:

"Çətin indi elə kəs tapılsın ki, həmin ili və günü xatırlaya." (hardly a man is now alive who remembers that day and year). (3) və bununla da, amerika vətəndaşlarında vətənpərvərlik hisslərinin dirçəlməsi ümidini ifadə edir. Elə əsərin ilk sətirlərindən müəllif tarixi xronika deyil, əsər yazmaq niyyətində olduğunu bildirir. Həmin əsərin əsas süjeti müəllifin niyyətinə görə Riverin individuallığını, vətənə bağlılığını, və azadlıq uğrunda mübarizəsini göstərəcək müstəqillik hekayəsi olmalı idi. Bu əsərdə ədib istədiyinə nail olur və yaşamış olduğu Masaçuses ərazisində belə güclə tanınan yerli qəhrəmanı xalq qəhrəmanına, onun qəhrəmanlıq simvoluna çevirə bilir. Onun yaratmış olduğu River obrazı əfsanəvi bir obraza çevrilir və yaddaşlara yazılır.

Patriotik mövzulara müəllifin müraciəti yalnız bir əsərlə yekunlaşmır. "Dəniz və Alov sahillərinə ithaf" ("Dedication to The Seaside and the Fireside") adlı kitabında 1849-cu ildə Lonqfello oxucularına ona qarşı olan böyük diqqətə görə minnətdarlığını bildirir və qeyd edir ki:

"Əgər mənim bəstələmiş və ya söyləmiş olduğum,
Hər hası fikrim zövq və ya təsəlli olarsa,
Siz mənə hər xoş kəlmə və işarətlə əvəzini
minlərlə dəfə ödəmiş olursuz.

"(If any thought of mine, or sung or told,
Has ever given delight or consolation,
Ye have repaid me back a thousand-fold,
By every friendly sign and salutation.) [4].

Bu nəzm əsərinin adından da bəlli olduğu kimi, burada şairin həm vətənin-
də, həm okeanın o tayında cərəyan edən həyat hekayəsinə əsaslanır. Kitabın adın-
da qeyd olunmuş "dəniz" və "alov" məvhumları metaforik şəkildə "Driftvudda
yanğın" ("The Fire of Drift-Wood") adlı şeirdə də ustalıqla təsvir olunur. Həmin
topluya daxil olan bir qism əsərlərdə şairin avropa səfərindən, ordakı təcrübələrindən
və avropa ədəbiyyatından bəhrələnsə də, kitabdakı əsərlərin ən dəyərli qismi
məhz vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərlərdir.

"Gəminin hazırlanması" ("The Building of the Ship") adlı şeirdə gəmini
hazırlayan ustanın bacarığının poetik təsvirləri ilə yanaşı onun qızının gözəl sevgi
hekayəsindən də bəhs olunur. Lakin, daha çox simvolik məna daşıyan bu şeirdə
gəminin hazırlanmasında iştirakçı olan gəncə bu gözəl qızın qovuşması alleqorik
şəkildə Birləşmiş Ştatların həmin dönmədəki tarixi vəziyyətini ifadə edir:

"Ey Dövlətin gəmisini, sən də üz!
həmin güclü və möhtəşəm Birlik boyunca!"
(Thou, too, sail on, O Ship of State!
Sail on, O UNION, strong and great!) [5]

Rəsmi məlumatlara əsasən hətta prezident Abraam Linkoln vətəndaş
müharibəsi dönməsində bu şeirlə tanış olduğu zaman qeyd etmişdi ki: "İnsanları bu
cür ruhlandırma bilmək möhtəşəm vegidir" ("It is a wonderful gift to be able to stir
men like that") [6, s.112].

Fikrimizi yekunlaşdıraraq, qeyd edə bilərik ki, aparılan ümumi araşdırmalar,
və təhlilər əsnasında belə bir nəticəyə gəlirik ki, Amerika ədəbiyyatında vətənpərvərlik
mövzusu əsasən XIX əsrdə yetərinə işıqlandırılmışdır. Məsələyə bu ra-
kursdan yanaşdıqda Henri Lonqfello yaradıcılığının da önəmli rolu kifayət qədər
əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Arvin, Newton. Longfellow: His Life and Work. Boston: Little, Brown and Company, 1963.
2. <https://www.americanpoems.com>
3. <https://www.poemhunter.com/poem/paul-revere-s-ride-the-landlords-tale>
4. Bayless, Joy. Rufus Wilmot Griswold: Poe's Literary Executor. Nashville: Vanderbilt University Press, 1943.
5. <https://www.poetryfoundation.org>
6. Sullivan, Wilson. New England Men of Letters. New York: The Macmillan Company, 1972.

Summary

Patriotic ideas in Henry Wordsworth Longfellow's creative activity

The article deals with patriotic ideas depicted in Henry Wordsworth Longfellow's creative activity. His works as "Paul Revere's Ride", "The Building of the Ship" and other poems are analyzed by the author from this point of view. According this investigation author of the article stresses the position of the poet in American literature.

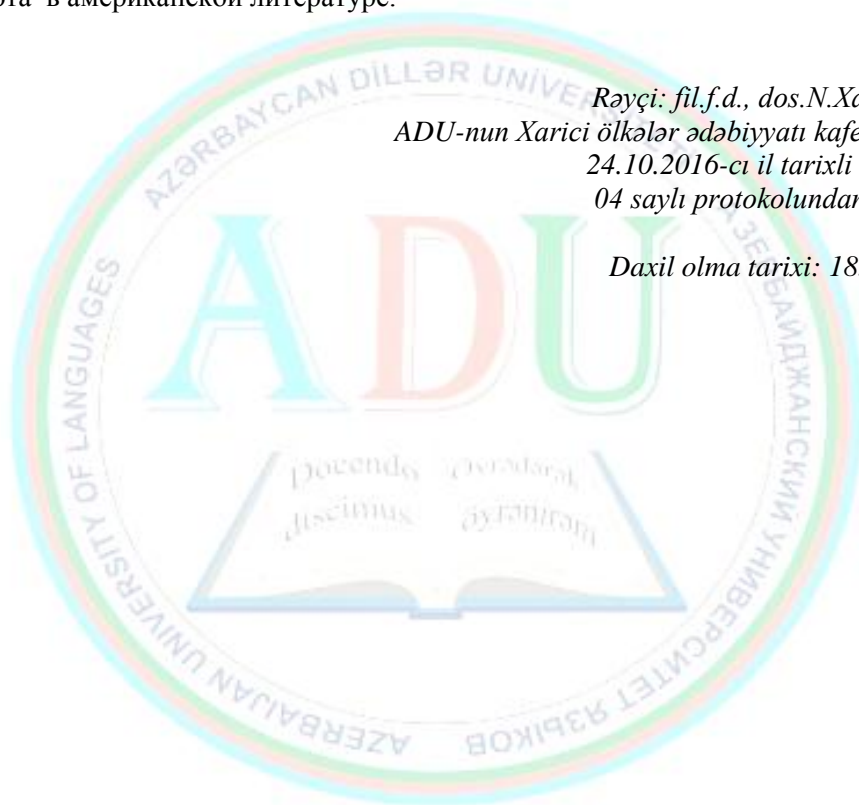
Резюме

Патриотические идеи в работах Генри Лонгфелло

В статье рассматриваются патриотические идеи в работах Генри Лонгфелло. Его работы как «Поездка Паула Ривера», «Строительство корабля» и другие стихи анализируются автором с этой точки зрения. В общем, статья подчеркивает позицию поэта в американской литературе.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.N.Xankişiyev
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
24.10.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

“QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANININ OBRAZLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: Amerika ədəbiyyatı, “Qəzəb salxımları”, obrazlar sistemi, “amerikan həyat tərzı”

Keywords: American literature, “The Grapes of Wrath”, images system, “american way of life”

Ключевые слова: Американская литература, “Гроздьба гнева”, система образов, “американский образ жизни”

C.Steynbek XX əsr Amerika ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun yaradıcılığında əsasən ölkəsinin tarixinin son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrü – dərin iqtisadi və mənəvi böhranla səciyyələnən 30-cu illər və tədricən xalqın bu böhrandan qurtulub özünə layiqli həyat şəraiti qurması kimi xarakterizə olunan 40-50-ci illər təsvir olunur. Con Steynbek XX əsr Amerika ədəbiyyatının ən böyük yazıçılarından biri, bütün dünyada məşhur “Qəzəb salxımları” romanının və bir sıra digər povestlərin müəllifi, mürəkkəb və ziddiyyətli insandır. Bildiyimiz kimi tarixi şərait bu və ya digər sənətkarın formalaşmasında aparıcı rol oynayır və müəllifə bu və ya digər problemi ön plana çəkməyi, hadisələri bu və ya digər görmə bucağından işıqlandırmağı təklif edir. C.Steynbekin yaşadığı şərait ABŞ tarixində çox gərgin bir dövrə təsadüf edir. XX əsrin 30-cu illəri ABŞ-ın ictimai-iqtisadi durumuna “bəlaların piki olmaqla bərabər, Steynbek yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. Düzdür Steynbek yaradıcılığı rəngarəngliyi ilə seçilir, lakin oxucular Steynbek dedikdə ilk növbədə böhranlı və qəzəbli 30-cu il Amerikasını göz önündə canlandırırlar. Sənətkarın irsinin bu cəhətini rus tənqidçi və nəzəriyyəçisi A.Mulyarçik aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “Uzun müddət Steynbek Amerika nəsrinin sosial-tənqidi istiqamətinin nümayəndələri arasında olmuş və qabaqcıl tənqidçilər onun “Qəzəb salxımları”nda doğru olaraq Con Ridin, Teodor Drayzerin, Epton Sinklerin adları ilə bağlı XX əsr tərəqqipərvər ABŞ ədəbiyyatı ənənələrinin gələcək inkişafını görürdü.” [1, s.89] Lakin ədib yalnız müəyyən ədəbi ənənələrin deyil, eyni zamanda “amerika psixologiyası”nın ona qədər qələmə alınmış cəhətlərini üzə çıxarmış və ən əsası bunları özünəməxsus ustalıqla kağıza köçürmək iqtidarında olduğunu sübut etmişdir. Onun qəhrəmanları xeyirxahlar və xəsislər, cəsurlar və qorxaqlar, ağıllılar və axmaqlardır və onların hər biri yalnız əsl sənətkara məxsus dəqiqliklə və hərtərəfliliklə təsvir olunmuşdur.

Steynbek Amerika ədəbiyyatında öz yerini tapmaq üçün çətin bir yol keçmiş, uzun müddətdən sonra Amerika ədəbi fikrində öncül mövqeyə çıxıb bilmişdir. O, həyata baş vurduqca, onu təhlil etdikcə, öyrəndikcə yaradıcı qabiliyyəti də artmış, yaşadığı dövrün ziddiyyətlərini başa düşdükcə, addım-addım ədəbi şəxsiyyət kimi ucalmışdır. Bunu onun ilk kitabı “Qızıl cam” və ən yaxşı əsəri “Qəzəb salxımları”nı müqayisə etdikdə daha aydın görmək olar. Bu iki əsər arasında həm yazı üslubu, həm də baş verən hadisələri duymaq baxımından çox böyük fərqlər mövcuddur. Steynbekin həyatını əvvəldən sona kimi izləmədən, o dövrdə yaşanan

hissləri yaşamadan müəllifin bu cür nailiyyətlərə necə çatdığını anlamaq mümkün deyil. Doğrudur, o, əsərlərini elə tərzdə yazırdı ki, oxucu həmin anda əsərdən müəyyən məna çıxara bilirdi. Amma bu, əksərən müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi əsas məna olmurdu. Daha doğrusu, Steynbek ilkin başa düşüldəndən əlavə əsərlərində daha dərin bir məna gizlədir. Elə bu cəhət də onu digərlərindən fərqləndirir. Bu cür nailiyyətlərə Steynbek uzun illərin gərgin əməyindən sonra nail ola bilmişdir.

Steynbek yaradıcılığı çoxçalarlıdır, zəngindir. Onun ədəbiyyat sahəsində ilk debutu olan "Qızıl cam" elə də uğurlu hesab edilə bilməz. Amma müəllif ümidini itirmirdi. O yazırdı: "İki səhifə yazıramsa da, üçünü atıram... Heç bir məna kəsb etməyən sözlərdən canımı qurtarmağı arzulayıram...". Hər yeni əsərdə o, bu istəyinə daha da yaxınlaşırdı. Lakin ədəbiyyat tənqidçilərinin onun əsərlərinə münasibəti heç də ürəkaçan olmurdu. Steynbek məktublarından birində yazırdı: "Fikir vermişəm ki, bəzi rəyçilər mənim işimin-gücümün anormallar və psixlərlə bağlı olmasından narazıdırlar. Əgər o tənqidçilər özlərinə əziyyət verib qonşularını yaxından öyrənsələr, onlar belə qənaətə gələrlər ki, mən normal və adi insanları tərənnüm edirəm." Bütün bunlar göstərir ki, Steynbek belə hesab edirdi ki, onun yaradıcılığı Amerika cəmiyyətinin əksi idi, əsərlər yalnız ayna funksiyasını daşıyırdı və onun gördüklərini ədəbiyyatın köməyi ilə kağıza və deməli əbədi olaraq yaddaşlara köçürmək idi. Lakin Timofeyevin göstərdiyi kimi "Hadisələrin seçimi onların bir-biri ilə əlaqəsinin təsviri və onların qiymətləndirilməsi – bütün bunlar ədibin dünyagörüşündə öz birbaşa əksini tapır" [2, s.156]/ Eyni sözləri sözü gedən ədibə də şamil etmək olar. Yəni Steynbek yaradıcılığının yönümünü müəyyənləşdirən məhz onun dünyagörüşüdür. Bu isə öz növbəsində tarixi şəraitdən, daha doğrusu, onun müəllif tərəfindən başa düşüldüyü prizmadan təsirlənir. Steynbek yaradıcılığının bu xüsusiyyətləri bir çox hallarda tənqid atəşinə tutulurdu. Hətta o müəyyən vaxt köhnə ədəbiyyat qalıqları timsalında verilən yazıçılar siyahısında göstəriləndə də, sonralar öz layiqli yerini tapa bilmişdi və bir müddət keçdikdən sonra isə o, klassik Amerika yazıçısı kimi şöhrətlənmişdi. Yazıçının artan ustalığına baxmayaraq, Steynbekin ilk kitabları geniş oxucu kütləsinin və tənqidçilərin marağını özünə yönəldə bilməmişdir. Lakin "Totillo Flet kvartalı"ndan sonra ədibin yaradıcılığında dönüş baş verdi. T.Drayzer 1939-cu ildə "Qəzəb salxımları" nəşr olunandan sonra Steynbeki "dövrümüzün ən yaxşı ədiblərindən biri" kimi adlandırmışdı və onunla bütün Amerika tənqidçiləri razılaşımağa hazır idilər. Onlar bir fikirlə razılaşırdılar ki, belə nailiyyətlərin əsas səbəbi müəllifin davamlı olaraq sosial problemlərə müraciət etməsi və əsərdə əməklə kapitalın kəskin mübarizəsinin təsviri olmuşdur. Əsər haqda fikirlərini bildirərən S.Baturin yazırdı: "Ədəbiyyatın biliciləri təsvirlərin bədii əyaniliyini, dialoqların tam dəqiqliyini, bir çox səhnələrin ifadəliyini, qəhrəmanların psixologiyasının və hissələrinin dərinindən başa düşüldüyünü qeyd edirlər" [3, s.197]. Böyük mətbuat "Qəzəb salxımları"nı elə həmin ayda təkcə ədəbi həyatın faktı kimi yox, həm də ölkənin ictimai-siyasi həyatının şəksiz hadisəsi kimi qəbul etdi. Məhz tarixi şərait ədibin yaradıcılıq prinsiplərinin formalaşmasına təsir etmiş və o, "Qəzəb salxımları"nda hər gün cəmiyyətdə rastlaşdığı adamları, onların acılarını, dərdlərini, qorxu və istəklərini, qəlblərinin dərinliklərindəki mübarizə arzularını, intiqam hissələrini, qəzəblərini göstərmək istə-

mişdir. Sözü gedən əsərdə konkret olaraq Coud ailəsini dövrün sosial problematikasının təcəssümü kimi təqdim edərək müəllif onlarla, bəlkə də yüzlərlə Coudların həyatını əks etdirməyə çalışmışdır. Müəllif təxəyyülünün bəhrəsi kimi formalaşmış bu ailə böhran dövrünün minlərlə amerikalı ailəsinin timsalında konkretləşmişdir. Əsərin məzmunu Coud ailəsinin başına gələn hadisələr, bəd-bəxtliklər, ideyası isə yoxsulların bir parça çörək üstündə özlərini daşa çalması, bir-birinin “ayağı altından torpaq aparmağa” hazır olması haqqındadır. Halbuki müəllif hesab edir ki, belə şəraitdə onlar birləşməli, vahid qüvvə olmalı idilər. Milyonlarla sadə amerikalıların həqiqi faciəsi bu romanda sadə, hər gün baş verən hadisə kimi təsvir olunmuşdur. Sanki bunlar kapitalist ölkəsinin, “amerika həyat tərzinin” ayrılmaz hissəsi idi. Əsər yoxsul insan həyatının, yoxsulluğun insanı nələrə sürüklədiyinin təsviridir. Bu əsərdə acından ölənlər uşaqlar, ələ keçən kağızdan, kartondan düzələn evlər, ailəsinə dolandırmaq üçün oğurluq edənlər sadəcə ədəbi gözəllik üçün verilməyib. Məhz bu səhnələr o dövrü əks etdirir, o şəraitdə yaşayanların acı taleyini geniş oxucu kütləsinə çatdırmağa çalışır. Əsərdən verilən aşağıdakı parçada deyilənlər aydın təsvir olunur. “Mövsümçülər özləri üçün belə acı qayda öyrəndilər: “Ələ nə keçdisə, götür, ya da acından öl, kiməsə nəşə desən, yenə də acından öl””. Əsərdə əvvəl ümitsiz, ideyadan, məqsəddən uzaq hərəkət motivləri, yalnız təbii tələbatları – qidalanmaq, istirahət, fiziki işlə məşğul olmaq olan nəslin sonradan həyat burulğanında itməmək üçün mövcudluq uğrunda mübarizəyə girməsi əks olunur. Əgər əsərin əvvəlində insanlar yalnız “bioloji varlıq” kimi çıxış edirdilərsə, çox keçmədən Coudlar sosial problemlərlə üzləşirlər. Cəmiyyətin problemləri ilə qarşılaşır və onların həlli yollarını axtarmalı olurlar. Ümumiyyətlə, ilk baxışdan primitiv görünən Coudların timsalında Steynbek böyük bir gözəllik və poeziya dünyası kəşf edir. O, insanların ölümün və ümitsizliyin dəhşətini üstələyən həyatı instinktlerini vəsf edir, onların məqsədlərindən əsası olan əməyi qabarıq göstərməyə çalışır.

Əsəri təhlil edərkən onun ifadə etdiyi ideya sanki ikiyə bölünür. İlk baxışda əsərin ideyası yalnız yoxsulların acı taleyini, cəmiyyətin təbəqələri arasında uçurumun təsvir olunduğunu qeyd edə bilərik. Və bu heç də yalnız deyil. Amma bir az dərinə vardığında görə bilərik ki, müəllif bunun da səbəbini verir, beləliklə ideya dərinləşir. O, səbəbi o vaxt cəmiyyətin ikinci dərəcəli nümayəndələri hesab olunan yoxsulların təbəqəsinin təfəkkürünün çox zəif inkişaf etmiş olduğunda görür. Beləliklə, əsər boyu önə çəkilən ideya kasıb təbəqənin nümayəndələrinin “fərdiyyətdən” “şəxsiyyətə” olan ziddiyyətli, enişli-yoxuşlu təkamül prosesinin təsviridir. Belə də, “fərddən şəxsə təkamül” qoyulan problemi tam ifadə etmir, amma bu problemin qayəsini daha aydın təsvir etməyə kömək edir. Ümumiyyətlə, müəllif tərəfindən verilən hər bir fikir bir-biri ilə bağlıdır, qarşılıqlı əlaqədədir. Onlar birlikdə vahid sistem təşkil edir, onları ayırmaq, ayrı-ayrılıqda təhlil etmək mümkün deyil. Belə ki, birini başa düşməyə çalışdıqda mütləq digərinə rast gələcək və nəticədə onların qarşılıqlı həllinə başlamalı olacağıq.

Əsərdə qoyulan suallar doğrudan da o dövr cəmiyyəti üçün qlobal idi. Doğrudan da o dövrdə insanlar öz yoxsulluğu, dar çevrəli dünyagörüşü ucbatından bir tikə çörəyi bir-birinin qanı bahasına qazanmağa hazır olurdular. Halbuki, məhz o vaxt onlar birləşməli, ayağa qalxmalı və mübarizəyə başlamalı idilər. O, məhz bu

halda mübarizənin müvəffəqiyyətlə başa çatacağına inanırdı. O, bununla bildirirdi ki, istismarçılara qarşı mübarizəyə tək-tək yox, vahid yumruq kimi birləşərək çıxmaq lazımdır. Məhz bu ideya əsərin artıq ikinci yarısında Keysinin və sonralar Tomun fəaliyyətinin əsas motivləri, orada hərəkətverici qüvvə olur.

Əsərdə təsvir olunan obrazlar həm zənginliyi, həm də rəngarəngliyi ilə seçilir. Əsas cəhət odur ki, müəllif həm müsbət, həm də mənfi obrazları eyni sənətkarlıqla təsvir edirdi. Müəllif cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin xarakteristikasını tuta bilmişdi. O, var-dövlətini itirmək qorxusundan dəlilik səviyyəsinə çatmış varlılar, acından ölən yoxsulları eyni dərəcədə inandırıcı yaradır. Ədib onları elə məharətlə təsvir edir ki, sanki onların hər birinin həyatını, hiss və duyğularını özü yaşayır. Nəticədə bu obrazlar canlanır, oxucunun gözü önündə real insan kimi sevinir, kədərlənir və bədbəxtlikdən usanır. Obrazların belə canlandırılması, onların "düyməyə qədər dəqiqliklə" verilməsidir. Axı istənilən obraz nə qədər dəqiq və canlı təsvir edilərsə, göz önündə canlandırılırsa, bir o qədər o obrazın hərəkətləri və hissləri canlı, anlaşılan, maraqlı olar. Məsələn, elə Tomun anasının təsvirinə ədib həmişə o qədər diqqət yetirir, onun üz cizgilərini elə xırdalqlarla təsvir edir ki, ilk andan oxucu qarşısında canlı, qüvvətli, dözümlü, yenilməz ana obrazı yaranır. Bu obrazın hər hansı hərəkəti təsvir olunmazdan qabaq oxucu artıq onun xarakterinə bələd olduğundan onun bu və ya digər hərəkətə qadir olub-olmadığı haqda fikir irəli sürə bilər.

Əsərin obraz sistemi də çox zəngindir. Burada qonşular, Floyd, dövlət məmurları kimi kiçik epizodik personajlar, həm Tomun atası, əmisi, Uinfild, Ruf kimi artıq formalaşmış tam xarakterlərə, həm də Tom, Ma, Keysi kimi Amerika gərçəkliyi üçün xas olan tiplərə rast gəlmək olar. Ümumiyyətlə, buradakı əsas obrazlar müəllif təxəyyülü nəticəsində yaransa da, onlar öz dövrünün Ma Coudlarının, Tomlarının, Keysilərinin, Roza Saronlarının və s. tipikləşmiş obrazıdır. Bütün qeyd olunanlarla yanaşı nəzərə almaq da lazımdır ki, bu obrazlar özlərinin individual xarakterlərinə, keyfiyyət və mənfiliklərinə malikdirlər. Onların hər biri konkret insan həyatı təsviridir. Sayıla biləcək yüzlərlə Rozaların həyatı məhz Steynbek qəhrəmanının həyatı kimi ola bilərdi. Çünki bu obraz məhz onların prototipidir. Eyni fikirləri Tom haqqında da bildirmək olar. Yazıçı dövrünün gənclərini tipik bədii əksi olan Tomu yaratmaqla, bu gənclərin şəraitdən asılı olaraq maraqlarının dəyişdiyini dələduz oğlanın hər şeyi götür-qoy edən birinə çevrildiyini göstərməyə çalışırdı. Polislərdən gizləndiyindən ailəsindən uzaq düşən Tom xalq hərəkətinə qoşulur. Anası onu harada axtarmaq lazım olduğunu soruşanda Tom cavab verir ki, "...aclar bir tikə çörəyə görə ayağa qalxacaq, mən də onlarla olacam..."

Əsərin əsas aparıcı obrazlarından biri də Keysidir. O, xarici görünüşcə ətrafdakılardan fərqlənməsə də, mənəvi cəhətdən daha çox axtarılda olur. İnsan duyğularını, düşüncələrini araşdırmağa, başa düşməyə çalışırdı. Məhz Keysi bu yoxsul, dar düşüncəli kütləni mübarizəyə qaldıran ilk şəxslərdən biri olmuşdur. O, insanlar arasında dostluq, ali qüvvə, insanlarla sonsuz məhəbbət mənbəyi haqqında dərin mənaya malik mülahizələr yürüdü. O, insan ruhunu müqəddəs sayır və Allahdan hər insanda bir zərrə olduğunu bildirirdi.

Bütün bunlardan əlavə əsərin digər diqqəti cəlb edən cəhəti də var. Bu isə özünü əsərin qeyri-adi kompozisiyasında, ümumi quruluşunda göstərir. Belə ki, əsərin əsas süjet xətti müəllifin hadisələrə və bu proses fonunda baş verənlərə sub-

yektiv münasibətini əks etdirən emosional-lirik ricətlərlə çulğalaşır. Bəzi ədəbiyyatçılar bu hissələri “əlavə” adlandırırlar. Müəllif özü isə onları “ümumiləşdirici fəsillər” hesab edirdi. Onların həcmi çox olmasa da, daşdıqları məna dərinliyi ilə fərqlənirdi. Məhz onların vasitəsilə ədib və oxucu arasında birbaşa kontakt yaranır. Oxucu hadisələrə artıq surətlərin gözü ilə yox, müəllif baxışları ilə baxmaq imkanı qazanır. Burada Steynbek siniflərarası münasibətlərlə - bəzilərinin kasıbların acınacaqlı vəziyyətindən şəxsi mənafeyi üçün istifadə etməsilə, ümumiyyətlə daha çox ümumbəşəri problemlərlə oxucuların diqqətini cəlb edir. Bu publisistik xarakter daşıyan hissələr birlikdə ayrıca süjetə malik bir əsəri xatırladır və bu hissələr əsərə özünəməxsus orijinallıq verir. Belə ki, onlar müəllifin dünyagörüşünün əksidirlər. Amma deyilənlərdən belə yalnız fikir də yarana bilər ki, Steynbek bu əsərində önəmli yeri yalnız ümumbəşəri problemlərə vermiş, əsər boyu yalnız onları araşdırmış, onların həlli yollarını axtarmışdı. Bu isə heç də belə deyil. Ümumiyyətlə əsər yarandığı dövr Amerikasını bütün müsbət və mənfilikləri, keyfiyyət və qüsurları ilə əks etdirir, cəmiyyət-insan münasibətlərini özündə cəmləşdirir. Əsərdə qarşı-qarşıya qoyulan problemlər öz qloballığı ilə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. А. С. Мулярчик “Социальные романы Джона Стейнбека”. Москва, 1988
2. Л.И.Тимофеев “Основы теории литературы”. Москва, 1966
3. С.Батурич “Джон Стейнбек и традиции американской литературы”. Москва, 1984
4. <http://www.biography.com/people/john-steinbeck-9493358>

Summary

Analysis of imaginary features in the novel “The Grapes of Wrath”

The novel “The Grapes of Wrath” is one of the best works in John Steinbeck’s creative activity. The image system is largely analyzed by the author of the article. As it is obvious from the article social issues are widely discussed in the novel. Accordingly the article deals with these specific features of the novel. The points mentioned are analyzed due to such characters as Tom, Casey and others. Relations between author and the novel are analyzed in details.

Резюме

Анализ особенностей образов в романе “Гроздь гнева”

Роман “Гроздь гнева” является одним из лучших работ в творчестве Джона Стейнбека. Система изображения в значительной степени проанализированы автором статьи. Как видно из статьи социальные вопросы широко обсуждаются в романе. Соответственно статья касается этих конкретных особенностей романа. Указанные моменты анализируются в связи с такими персонажами, как Том, Кейси и другие. Отношения между автором и романом анализируются в деталях.

*Rəyçi fil.f.d. dos. N. Nuriyeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.12.2016

DİGƏR SAHƏLƏR

Fidan Cəbraylova
E-mail: fjabrailova@yahoo.com
BSU

ŞİFAHİ NİTQ TƏLİMİNİN LİNQVİSTİK ƏSASLARI

Açar sözlər: linqvistika, mətn, morfoloji, şifahi nitq

Keywords: linguistics, text, morphological, oral speech

Ключевые слова: морфологический, текст, лингвистика, устная речь

Linqvistika, psixologiya, pedaqogika digər elmlərdən fərqli olaraq metodika ilə daha sıx əlaqədədir. Məhz buna görə də bu elmləri metodikanın əsas bünövrəsi kimi də qeyd etmək olar. Linqvistika ünsiyyət prosesi zamanı dil sisteminin müəyyən xüsusiyyətlərini öyrənir. Son vaxtlar isə linqvistika psixolinqvistika elmi ilə birgə nitq fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərini öyrənməyə istiqamətlənmişdir. Bildiyimiz kimi metodika dilin tədrisinin problemlərini, nitqin inkişafında yaranan problemləri öyrənir, bu səbəbdən də metodikanın linqvistika ilə sıx əlaqəsi danılmazdır.

Akademik L.V.Şerba hesab edir ki, nitq vahidi olan sintaqm, nitqin və ya ifadə etmənin ən kiçik hissəsidir [6, s.176].

Şifahi dil yazılı dillə müqayisədə daha dəyişkəndir. Şifahi dildə demək olar ki, daha çox dəyişkənliyə üstünlük verilir, istər lügəvi, istərsə də qrammatik cəhətdən. Burada o da nəzərə alınmalıdır ki, şagirdlər monoloji nitq zamanı qısa cümlələrdən nisbətən az istifadə etsinlər. Məsələn: She has a black bag in her left hand. Bu cümlə uzun formada belə ifadə olunur. Lakin qısa cümlələrlə belə ifadə oluna bilər: She has a bag. The bag in her left hand. It is black. Şagirdlər onlara tədris olunan xarici dilin bəzi xüsusiyyətləri ilə tanış olmalıdırlar, əks təqdirdə onlar bu dili anlaya bilməyəcəklər və bunun nəticəsində də onların nitqi suni səslənəcəkdir. Bu hal daha çox dioloji nitqə şamil edilir. Dioloji nitqin linqvistik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: [1, s. 12]

1) Cavablarda tamamlanmış cümlələrdən, ellipslərdən istifadə olunması

-Where do you live?

-In England

-How long do you live in Enland?

-5 years

Lakin bu o demək deyil ki, şagirdlərə cavabı tam olan cümlələrdən istifadə etmək olmaz, əlbətdə o da lazımdır. Bəzən elə cümlələr var ki, onlar hətta əlavə cavablar da tələb edir, məsələn:

-Do you go to cinema on Sunday?

-No, I can't. I have to go to somewhere

2) Doesn't, wont, cant kimi müxtəsər formalardan istifadə olunması, məsələn:

- She doesn't know how to do that.
- I can't help you in solving your problems.
- My sister won't come to party on Sunday.

3) Bəzi ixtisarlardan istifadə olunması, məsələn:

Lab (laboratory), mike (microphone), math (mathematics), p.m (post meridiem)

4) Danışiq söz birləşmələrindən (frazalardan) istifadə olunması

Bu o deməkdir ki, bu cür sözlər söhbətə başlayan zaman, mövzuya giriş vermək üçün istifadə olunur. Bu cür sozlərə misal olaraq aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- well, look here, i say, Id like to tell you və s.bu söz birləşmələri söhbətə başlayarkən istifadə olunur. You see, you mean, do you mean, to say that..., and what about söhbətə qoşulmaq üçün istifadə olunur. I believe so, i hope, yes, right, to be sure söz və ya söz birləşmələri isə hər hansı şəxsin dediyini təsdiqləmək üçün istifadə olunur [4, s.3-59].

Dialoglara gəldikdə isə onları 4 əsas qrupa bölmək olar:

1) Sual-cavab şəklində

- Hello, how are you?
- Hi ?am fine thank you
- What's your name?
- My name is Alice.

2) Sual- sual şəklində

- could you pass me that?
- You mean salt?
- Could you add a little pepper?
- Which one you want?Red or black?

3) Məlumat-təsdiq şəklində

I would like to know when he is going to visit us .it is hard to say. As you know he always promises but never comes.

4) Məlumat-sual şəklində

- I am going to meet with my friend tonight.
- Really?And who is your friend?
- My schoolmate , we havent seen each other for a long time .

Xarici dili öyrənən zaman şagirdlər bəzi linqvistik əsaslarla qarşılaşırlar. Bəzən bu əsaslar onlara yaranan problemlərin qarşısını almaga kömək edir. Xarici dili öyrənən zaman hansı linqvistik əsaslarla qarşılaşmaq olar? Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar.

1) Fonetik və fonoloji əsaslar

Bildiyimiz kimi ingilis dili fonetik dil deyil. Səslər və qrafemlər arasındakı uyğunluq fonetik və fonoloji səviyyələrdə formalaşır. Səs tellərindən necə istifadə etmək lazımdır ki, danışiq səsləri düzgün şəkildə tələffüz olunsun və yaxud da danışiq tərzii düzgün şəkildə alınsın. Aydın məsələdir ki, adi öyrənən şəxs sözlərin tələffüzünə, onların yazılmasına baxmaqla, nəticə etibarilə həm də öz səhvlərini

öyrənir. Adətən belə səhvlər tədris nəticəsində baş verir, buna səbəb kimi müəllim və tədris müxtəlifliyini və məşğələlərin azlığını göstərmək olar.

Fonetik və fonoloji əsaslara həmçinin monoftonq və diftonqları da misal göstərmək olar. Bir çox metodiki təcrübələr göstərir ki, ümumiyyətlə üç uzanan monoftonq [i:], [u:], [a:] ən problemlı səslərdir. Çünki bu səslər öyrənənin ana dilində olmadığı üçün onları tələffüz etmək çətin olur. Bundan başqa ingilis dilində olan neytral səslərin də tələffüzü şagirdlər üçün problemlı səslərdən biridir. Şagird bilirmir ki, [man] və [men] sözlərində hansı saiti tələffüz etsin. Bundan başqa ingilis dilində diftonqların da tələffüzündə problemlər yaranır, ana dilinin təsirinə görə. Məlumdur ki, ingilis dilində 8 diftonq var, və bu da 2 monoftonqun kombinasiyasıdır. Şagirdlərdə çox vaxt diftonqları səhv tələffüz edirlər, adətən də diftonqların birinci elementini tələffüz edir, ikinci elementə fikir vermirlər. Məsələn: nation –sözündə [eɪ] diftonqunun tələffüzündə [e] səsini tələffüz edirlər, [ɪ] səsini isə etmirlər və nəticədə [neɪʃn] əvəzinə [neʃn] kimi tələffüz olunur [1].

2) Vurğu və intonasiya

Vurğu və intonasiya da linqvistikanın əsaslarından biridir. Vurğu əsasən 4 faktorla müəyyən olunur: yüksək tonluq, uzunluq, səviyyə və keyfiyyət. İngilis sözləri istər ayrılıqda, istərsə də birləşmiş şəkildə vurğu qəbul edir. İntonasiya ifadələr zamanı sözün mənasını vurgulamaq üçün istifadə olunur. Bəzən isə bir sözü digər sözdən fərqləndirmək üçün istifadə olunur, bəzən isə bir səsi digərindən fərqləndirmək üçün istifadə olunur. Məşhur metodist Hens söyləmişdir ki, ingilis dili vurğulu dildir, yəni burada vurğulu hecalar həmişə bərabər intervallarda baş verir (www.tkt/methodology.com). Morfoloji və sintaktik əsaslar.

İngilis dilində sözlər bir və ya bir neçə sözdən ibarət ola bilər və onların hər biri kiçik mənalı və bölünməz sintaktik birləşmədir. Digər tərəfdən ingilis dilində cümlələr əsas sintaktik vahid ola bilər, cümlələrin də özü müxtəlif nitq hissələrinə məxsus bir və ya bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Burada bundan başqa suffiks və prefikslər də mövcuddur. Məlumdur ki, yeni sözlərin yaradılmasında prefiks və suffikslərin rolu böyükdür. Prefikslərə nümunə olaraq: in, un, dis, ir və s. misal göstərmək olar. Suffikslərə isə: ment, able, less, full və s misal göstərmək olar.

Sintaksisdə isə nitq hissələri və onların cümlədə sıralanmasından bəhs olunur. Nitq hissələri cümlənin tələbinə görə dəyişə bilərlər. Məsələn zərfi və ya sifəti cümlənin hansı hissəsində düzgün işlətməli və yaxud ismi sifətə necə çevirməli. Bundan başqa ingilis dilində olan sözlərinin müxtəlif nitq hissələri kimi fərqli ola bilər və bu da əsasən cümlənin kontekstinə görə baş verir. Misal üçün “round” sözü 5 fərqli nitq hissəsinin funksiyasını daşıyır; sifət, zərflə, sözonu, isim və fel. “University” sözü isə ismin xüsusiyyətlərinə malikdir, lakin “she is a university student” cümləsində “university” sözü sifətin xüsusiyyətlərinə daşıyır. Başqa bir misal olaraq sözün çoxmənalılığını, məsələn: parent-sözü ata, valideyn kimi, insanın əcdadı və xristianların din xadimi mənalınının bildirir [5, s.48-50].

3) Digər linqvistik əsas isə “wh” ilə başlayan sual cümlələridir. “why do you learn English?”

4) Artıqlar həm də işarə əvəzliyi kimi işlənilir (müəyyən artıqlar “the”). Bunlar şagirdlər üçün problem yaradan əsas amillərdən biridir. Çünki bu sözlər ana

dilində mövcud olmadığı üçün onlara xarici dildə olan materialı öyrənməkdə və istifadə etməkdə çətinlik yaradır.

Nitqin əsasında fikrin məzmununu və linqvistik əsası durur. Y.C.Maslova görə nitq mexanizminin birləşmələrinə dilin yuxarı və aşağı səviyyəsinin linqvistik işarələri aiddir. Linqvistik işarələr dil sahəsinə aid olur və nitq zamanı bu işarələr ünsiyyətin yaranması üçün konkret məzmun təşkil edir, sərbəst söz birləşmələrini və cümlələri birləşdirir, analoji cəhətdən cümlənin struktur modelini yaradır.

Ədəbiyyat

1. Красилникова В.С. Ситуативно-направленное обучение английского языка учащихся младших классов, Высшая школа, ИЯШ, N
2. Гюлнар Гусейнзаде –Обучение речевой коммуникации на иностранном языке, Баку -2001
3. Пассов Е.И. Стояновский А.М. Ситуация речевого общения как мет.категория N2,1989 ,ИЯШ, N2,1989,стр 18-22
- 4.Пассов Е.И, Ситуация,тема, социальный контакт,ИЯШ,N 1,1975. стр 53-59
5. Матецкая Е.И, Учебно-речевые ситуации в обучении иностранным языкам, ИЯШ, 1974, N 6, стр 48-53
6. Щерба Л.В.Преподавание иностранных языков в школе,1976 стр -176

Summary

Linguistical features of oral speech

This article is about methods of teaching oral speech at schools Besides here is mentioned some modern methods of teaching and there benefits for students. This methods are also used nowadays at schools and universities and it also helps students to improve their speech in a good way.

Резюме

Лингвистические основы обучения устной речи

Эта статья про методы преподавания устной речи в школах. Кроме того, в статье упоминаются некоторые современные методы преподавания, а также говорится о пользе, которую они приносят студентам. Данный метод также полезен в наше время в школах и университетах тем, что помогает студентам улучшить свою речь верным путем.

Rəyçi: dos. S.Fətəliyeva

*BSU-nun İngilis filologiyası kafedrasının
21.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.11.2016

Лала Бабаева
АУЯ

КОМПЛЕКС КОММУНИКАТИВНЫХ УПРАЖНЕНИЙ ПРИ КОММУНИКАТИВНОМ ПОДХОДЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА

Ключевые слова: коммуникативный подход, коммуникативные упражнения, аутентичные материалы, мотивация

Açar sözlər: kommunikativ yanaşma, kommunikativ tapşırıqlar, orijinal materiallar, motivasiya

Keywords: communicative approach, communicative exercises, authentic materials, motivation

К устной иноязычной речи выпускников языкового вуза - будущих преподавателей и переводчиков предъявляются высокие требования, так как она должна быть максимально аутентичной как стилистически, так и в плане оформления мысли языковыми средствами.

Английский язык, как предмет специфический, где объектом обучения является формирование практических умений и речевых навыков, отводит весьма скромное место для овладения языковыми понятиями, так как они играют подчиненную роль. Наиболее часто практикуемыми методами в процессе обучения следует считать демонстрацию, объяснение и упражнения. Последний из упомянутых методов – упражнение – играет доминирующую роль, так как все методы и приемы, используемые преподавателем, должны быть материализованы в упражнении, в практике пользования иностранным языком как средством общения.

Проблемам создания эффективной системы упражнений при обучении иностранному языку, а в частности английскому языку посвящены работы таких ученых-исследователей, как Л.Ш.Гегечкори, И.А.Зимней, Г.А.Китайгородской, Е.И.Пассова, Г.В.Роговой и многих других.

Первая попытка разработать основные типы и виды упражнений для обучения иностранному языку принадлежит академику И. В. Рахманову. Он выделил: а) языковые и речевые упражнения; б) упражнения, связанные и не связанные с текстом; в) переводные и беспереvodные упражнения [3, s.13].

Особого внимания заслуживает классификация упражнений, которую предлагает Е.И.Пассов (4). В качестве исходного критерия для определения типов упражнений он выделяет цель упражнений с точки зрения этапов становления речевого умения. Согласно этому критерию все упражнения делятся на: а) упражнения для формирования навыков (условно-речевые упражнения); б) упражнения для развития умений (речевые упражнения). Среди типов упражнений Е.И.Пассов выделяет их виды по 4 параметрам: а) по речевой задаче; б) по ситуативной соотнесенности фраз в) по обусловленности высказывания содержательной и структурной сторонами; г) по опорам, используемым при составлении высказывания.

В составе компонентов системы упражнений Н.И.Гез [5] выделяет постоянные и вариативные признаки. К постоянным признакам она относит: последовательность выполнения упражнений, этапы формирования навыков. Среди вариативных признаков она называет набор и характер речевых операций, зависящих от языкового материала, этапа обучения и вида речевой деятельности.

С.Ф.Шатилов определяет систему упражнений как «оптимальный набор необходимых типов упражнений, выполняемых в таком количестве и в такой последовательности, которые обеспечивают наиболее успешное овладение учащимися данным видом речевой деятельности в данных условиях при наименьшей затрате труда и времени для данной ступени обучения или данного класса, с учетом общедидактических и психологических закономерностей овладения этим видом речевой деятельности [6].

Существует ряд требований к разработке упражнений, направленных на развитие межкультурной компетенции [7]. Упражнения должны: 1) опираться на имеющуюся коммуникативную компетенцию студентов, вызывать их интерес к дальнейшей работе над языком; 2) учитывать внеучебные интересы студентов; 3) развивать независимость высказываний и критическое мышление студентов; 4) вовлекать студентов в проблемное разрешение задач, поиск новых решений, анализ ситуаций; 5) развивать у студентов умения и стратегии личностной автономии, самостоятельности и субъектности; 6) развивать специфические коммуникативные умения и навыки, необходимые для аутентичной коммуникации; 7) интегрировать развитие всех четырех видов коммуникативных умений (говорение, аудирование, чтение, письмо); 8) давать студентам возможность соотносить контексты культурного развития собственной страны и страны изучаемого языка, осознавать межкультурные различия; 9) развивать у студентов социальную компетенцию; 10) варьировать формы взаимодействия (ролевая, групповая, командные и другие формы); 11) иметь разнообразные цели и задачи; 12) базироваться на аутентичных текстах и реалиях; 13) привлекать разнообразные языковые материалы.

Проблемы системы и типологии упражнений, споры о том, какие упражнения считаются речевыми и способствуют обучению говорению – эти вопросы всегда были актуальны. Часто приходится наблюдать, как студенты, довольно бойко оперирующие тем или иным материалом в процессе выполнения упражнений, оказываются совершенно беспомощными, когда им приходится использовать тот же материал для выражения своих мыслей в реальном общении. Следовательно, нужен дополнительный арсенал средств, подводящий обучающихся к «свободному владению речью». Поскольку для данного исследования интерес представляет коммуникативные упражнения в обучении английского языка студентов языковых вузов, следует отметить роль аутентичных материалов.

Известно, что аутентичные материалы (стихи, объявления, меню или песни), которые дают студентам возможность увидеть язык в ее реальной роли средства общения в соответствующей культуре. Если эти (и другие) аутентичные материалы употреблять на максимально возможном уровне,

они дают студентам прямой доступ к культуре и помогают самим аутентично употреблять языковой материал, сознательно общаться в реальной ситуации, скорее чем демонстрировать знание грамматического явления или лексической единицы. Употребление таких материалов в полной мере, однако, может требовать как изменения перспективы, так и принятия некоторых новых подходов.

Условно аутентичные материалы можно разделить на следующие группы (2):

а) аутентичные материалы (написанные носителем языка для носителей языка без специальных педагогических целей);

б) аутентичный контекст (факты, сведения не вымышленные, а реальные, события происходят на фоне реалий стран, язык которых изучается);

в) аутентичные действия студентов по учебным материалам (мотивируемые действия, которые опираются на реальные потребности, то есть такие, какие бы носители языка могли бы выполнять с этими материалами). Именно аутентичный контекст должен обеспечить учебный материал, а аутентичные действия студентов должны стимулировать задание к нему.

При обучении говорению на английском языке применяются и должны применяться несколько разрядов упражнений разного уровня активизации. В статье В.А.Скалкина «Системность и типология упражнений для обучения говорению» [1, с.12-22] упражнения делятся на два типа «Первый тип – языковые, тренировочные, подготовительные, предречевые, первичные, элементарные, некоммунитивные, «дриллы». Назначение таких упражнений (1 типа) – целенаправленная активизация языкового материала, результатом которой должен быть навык оперирования определенными фонетическими, лексическими и грамматическими элементами или целыми предложениями. Сущность этих упражнений – в многократном и варьируемом повторении иноязычной формы, соответствующей заданному содержанию. «Второй тип – речевые, коммуникативные, ситуативные, синтетические, актуализированные, творческие упражнения в речи».

Назначение таких упражнений (2 типа) – нерегулируемая, конкретно ненаправляемая активизация языкового материала в условиях речевой практики при решении коммуникативных и содержательных задач. Результатом такого рода активизации должна явиться речевая компетентность, операционная готовность включения в реальную коммуникацию.

Согласно экспериментальным данным В.А.Гандельмана (1967, с.7), на начальных этапах (1 курс языкового вуза) соотношение условно-речевых и речевых упражнений должно составлять 40-45% и 55-60% от общего учебного времени соответственно. В дальнейшем, на 3-4-ых семестрах, считается методически целесообразным доминирование речевых упражнений, меняя процентное соотношение на 20% и 80%. Однако и условно-речевые упражнения с самого начала должны ориентировать студентов на творческую работу с языковым материалом.

Таким образом в современной методике обучения английскому языку наиболее эффективной формой подачи языкового материала является систе-

ма коммуникативных упражнений, в которых происходит знакомство, анализ, дальнейшая отработка и закрепление материала.

Литература

1. Системность и типология упражнений для обучения говорению / В.Л.Скалкин // Методическая мозаика: Приложение к журналу "Иностранные языки в школе" . – 04/2008 . – N4 . – С.12-22 .
2. Любченко О.С. Аутентичные материалы на уроке // Английский язык и литература . - 2003, No 22, 23
3. Рахманов И. В. Обучение устной речи на иностранном языке: учеб. пособие для пед. ин-тов. М.:Высшая школа, 1980
4. Пассов Е. И. Сорок лет спустя или сто одна методическая идея. М., 2006.
5. Гез Н. И. Система упражнений и последовательность развития речевых умений и навыков // Иностранные языки в школе. 1969. № 6
6. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе : учеб. пособие для студ. пед.ин-тов по спец-ти №2103 «Иностр. яз.». М.: Просвещение, 1986
7. Ломакина О.Е. Проективность в методике формирования коммуникативной компетенции студентов языкового вуза // Волгоград: Перемена, 2003

Xülasə

Dil universitetlərində kommunikativ yanaşmada kommunikativ tapşırıqlar sistemi

Müasir ingilis dilinin tədrisi metodikasında lingvistik materialın ən effektiv tədris vasitəsi kommunikativ tapşırıqlar sistemidir ki, burada material ilə tanışlıq, analiz, materialın işlənməsi və möhkəmləndirilməsi baş tutur.

Summary

The system of communicative exercises in communicative approach to the English language teaching at the language university

The most effective form of teaching of linguistic material in modern English language teaching methodology is the system of communicative exercises in which there is an acquaintance, analysis, further refinement and consolidation of the material.

*Rəyçi: ped.e.d., prof. D. İsmayılova
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
11.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

Fəxriyyə Qənbərova
E-mail:fganbarova@mail.ru
ADU

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM ÜSULLARI

Açar sözlər: interaktivlik, fəal təlim, təlim metodları, kommunikasiya

Keywords: interactivity, active learning, teaching methods, communication

Ключевые слова: интерактивность, активное изучение, методы обучения, коммуникация

Azərbaycan Respublikası bu gün dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrindən biridir və bu inkişafın əsasında duran səbəblərdən biri digər dövlətlərlə uğurlu əməkdaşlıq siyasətinin aparılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqil, zəngin iqtisadi potensiala malik bir dövlət kimi dünyaya inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin genişlənilib möhkəmlənməsi, informasiya axını xarici dillərə olan tələbatı həyati zərurətə çevirmişdir. Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də bu gündə təhsil sistemində xarici dillərin tədrisi, yüksək kommunikasiya bacarıqlarına malik olan mütəxəssislərin yetişdirilməsi ən vacib məsələlərdən biri hesab olunur. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda təhsil sisteminin institusional əsaslarının inkişaf etdirilməsi, innovativ təlim metodları və texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə sərəştəyə əsaslanan şəxsiyyət və nəticəyönlü təhsil modelinin yaradılması strateji hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu hədəfə çatmağın yollarından biri kimi istifadə olunan interaktiv təlim xarici dilin tədrisi prosesində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. İnteraktiv təlim metodları bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılmasına yönəldilən yeni forma və texnologiyaların tətbiqindən ibarətdir. Wilga M.Rivers özünün Interactive Language Teaching kitabında qeyd edir ki, “tələbələrin fikri autentik məlumatları ötürməyə və qəbul etməyə yönəldikdə onlar dili istifadə etməyə nail olurlar. Bu interaktivlikdir.” [6, s.4]. Wellsin ifadə etdiyi kimi : “Mübadilə diskursun əsas bölməsidir...Linqvistik interaktivlik birgə aparılan fəaliyyətdir” və özünə “göndərən, qəbuledici və situasiyanın məzmunu üçbucağının qurulmasını” daxil edir. [5, s.29,46-7]. Onun fikrincə kommunikasiyanın yazılı və yaxud şifahi olmağının burada fərqi yoxdur. Wellsə görə informasiyanın məzmunu “situasiya”nın bir hissəsidir.

İnteraktivlik sadəcə özünün fikirlərini ifadə etmək deyil həm də başqalarının fikrini anlamaqdır. Biri başqalarını dinləyir; cavab verir (birbaşa və ya dolaylı yolla); başqaları dinləyir və cavab verirlər. İştirakçılar bu interaktivlik vasitəsilə mənanın interpretasiyası üzərində çalışırlar ki, bu da fiziki və təcrübi kontekstdə verbal mənanın aspektlərinə qeyri-verbal işarələr əlavə etməklə başa düşülür. Bütün bu faktorlar tələbələrin ünsiyyət qurmağı öyrənməyi üçün təqdim edilməlidir: başqalarını dinləmək, başqaları ilə danışmaq, verilən kontekstdə mənanın müzakirəsi. Biz struktur ardıcillıq və ya struktur tapşırıqlardan həm istifadə edə həm də istifadə etməyə bilirik; biz induktiv və ya deduktiv öyrənməni və ya hər ikisini birlikdə

tətbiq edə bilərik; amma kommunikasiya – paylaşmağa hər hansı bir məlumatı olan insanlar arasında interaktivlik mütləq olmalıdır.

Bu təlim üsulu keyfiyyətli bilik və bacarığa yiyələnməyə xidmət etməklə yanaşı, tələbələrdə təfəkkürün inkişafına şərait yaratmalıdır. İnteraktiv təlimdə bu cür təfəkkür-idraki proseslərin inkişafına müxtəlif qrupdaxili işlər, qruplarda müxtəlif fəaliyyət layihələrinin hazırlanması, problemlərin fərdi və qrup şəklində həlli vasitəsilə nail olunur. Bu üsul tələbələri müstəqil düşünməyə, qərarlar qəbul etməyə və tədqiqata istiqamətləndirir. Nəticədə, tələbələrə öyrənməyi öyrətməklə onlara ömürləri boyu öyrənmək vərdişi aşılamağı, dərstdə inteqrasiya yaratmaqla tələbələrə problemlə situasiyalardan necə çıxış yolu tapmağı izah etmək bu metoddan istifadə edən bütün müəllimlərin qarşısında dayanan mühüm vəzifələrdən biridir.

Ali məktəblərdə əsasən I kurs tələbələri arasında dil biliklərində səviyyə fərqləri mövcud olur. Dərstdə fəallığı artırmaq üçün müəllim mütləq qrupla və ya individual şəkildə tələbələrlə işləməli onlar arasında səviyyə fərqi minimuma endirmək üçün çalışmalıdır. Dərsin səmərəli təşkili yalnız o zaman mümkün olur ki, bütün tələbələr aktivdirlər və onlar həqiqətən nəşə öyrənə bilirlər. Dərstdə passiv tələbələr olduqda interaktiv təlimin zəngin vasitələrindən olan intensiv sual cavaba, rollu oyunlara, cütlüklərlə və ya qrup şəklində işlərə müraciət etməklə onları aktiv iştiraka ruhlandırmaq lazımdır.

İnteraktiv təlim ənənəvi təlim metodlarından tamamilə fərqli yollarla həyata keçirilir. Onları qarşılıqlı şəkildə müqayisə etdikdə aydın olur ki, ənənəvi təlim metodlarında müəllim informasiyanın mənbəyi, tələbə isə passiv qəbuledici rolunu oynayır. Lakin interaktiv təlimdə müəllimin rolu köməkçi və bələdçi, tələbənin rolu isə aktiv tədqiqatçı və iştirakçı kimi dəyişir. Ənənəvi təlimdə nəzəri biliklər üstünlük təşkil etdiyi halda interaktiv təlimdə biliyin təcrübədə reallaşması mütləqdir. Əvvəlki təlim metodlarından istifadə zamanı müəllimin dominantlığı sinifdə kifayət qədər kommunikasiyanın olmağına imkan vermirdi və öyrənmə prosesi anlamağa deyil daha çox hafizəyə (oxuyub əzbərləməyə) əsaslanırdı. Beləliklə, kommunikativ bacarıqlar inkişaf etdirilmir və nəticədə tədris başa çatdıqdan sonra tələblər real situasiyalarda ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirdilər. Lakin interaktiv metodların istifadəsi zamanı müəllim tələbələrin səmərəli ünsiyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi üçün bütün lazımi şəraiti yaradır. Əsas rol tələbələrə verilir. Təlim prosesinin psixoloji mühitini müsbətə doğru dəyişmək üçün tələbələrin problemin həllinə yönəlmiş istənilən cəhdi və ya fikri yüksək qiymətləndirilərək, ciddi və hörmətlə qarşılıqlı. İnteraktiv təlimdən istifadə zamanı tələbəyə hörmətlə yanaşmaq, ona etibar etmək, onun cavablarını yaxşı və ya pis kimi qiymətləndirməkdən imtina etmək onda həm özünə inam, həm də müəllimə hörmət və etibar hissini daha da artırır. Ümumiyyətlə fəallıq, təşəbbüskarlıq və birgə fəaliyyətdə əməkdaşlıq interaktiv təlimi səciyələndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Fəal təlimdə tələbələrin fəallığının *fiziki* (danışmaq, yazmaq, dinləmək, rəsm etmək), *idraki* (müəllimin şərhinə əlavə və düzəlişlər etmək, problemin həllini müstəqil tapmaq) və *sosial* (sual vermək, suallara cavab vermək, fikir mübadiləsi) formaları bir-biri ilə sinxron şəkildə əlaqələnməmiş olur.

İnteraktiv təlimdə istifadə olunan əsas iş formaları individual, cütlüklərlə, qrupla, ümumi siniflə və İnternet vasitəsilə (online) aparılır. Müvafiq olaraq hər

bir iş formasının özünün xüsusi tapşırıqları və metodları vardır. Metodiki ədəbiyyatlarda interaktiv təlim metodunun aşağıdakı sadalanan üsulları mövcuddur:

- 1) Beyin həmləsi (Əqli hücum)
- 2) Müzakirələr
- 3) Rollu oyunlar
- 4) Təqdimatlar
- 5) Tədqiqatın aparılması
- 6) Məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş üsullar
- 7) Tənqidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş üsullar
- 8) Yaradıcılığa yönəldilmiş üsullar
- 9) Təşkilati metodlar

Beyin həmləsi (Əqli hücum) – 1953-cü ildə Amerika psixoloqu A.Osborn tərəfindən ideyaların yaradılması (cəmləşməsi, yığılması) və məsələlərin həlli vəsitəsi kimi təklif edilmişdir. Əsas məqsəd problemin həlli yollarınının araşdırılmasını öyrətmək, tələbələrin sərbəstliyini, fikir azadlığını inkişaf etdirmək, onlarda məntiqi təfəkkürü, yaradıcılığı və özünə inam hissini stimullaşdırmaq, şəxsi ifadə tərzlərini istiqamətləndirərək, müstəqil düşüncəni inkişaf etdirməkdir.

Müzakirələr – seçilmiş mövzu və ya məsələ ətrafında ideyaların, məlumatların, tənqidin və təkliflərin qarşılıqlı mübadiləsidir. Müzakirələrin əsas vəzifələri problemi təhlil etmək, həlli yolunu tapmaq, qərar qəbul etmək, müzakirə etmək, mənbələrlə işləmək, fərdi, cütlərlə və qruplarla işləmək bacarığının, fəal dinləmə mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Bundan əlavə məntiqi və tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, tolerantlığın aşılınması və şifahi nitqin inkişafı da buraya daxildir.

Rollu oyunlar – hər hansı bir problemə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşmalardan ibarətdir. İştirakçılar müxtəlif rolları öz üzərlərinə götürməklə hadisələri fərqli mövqelərdən qiymətləndirməyi bacarırlar. Rollu oyunlar tələbələrə vərdiş edilmiş stereotiplərdən uzalaşmağa və yeni davranış modellərinə yiyələnməyə imkan verir, rola girmək və ifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırır, yaradıcı və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirir və üzə çıxarır, əməkdaşlığı və tolerantlığı inkişaf etdirir.

Təqdimatlar – fəal təlimin mühüm elementlərindən biridir. Tələbələr öz tədqiqatlarının nəticələrini şifahi, yazılı, vizual, rollu və s. formalarda təqdim edirlər. Təqdimatların əsas məqsədləri tələbələrə tədqiqat fəaliyyətinin nəticələrini müxtəlif yollarla təqdim etməyi, öz fikirlərini dəqiq ifadə etməyi və mükəmməl nəticə çıxarmağı öyrətməkdir.

Tədqiqatın aparılması – interaktiv təlimdə problemin qoyuluşu və onun həlli yollarının axtarılmasını əhatə edir. Bu üsulların tətbiqi sayəsində tələbələrə tədqiqata cəlb etmək, onlarda idraki fəallıq yaratmaqla verilən problemi yaradan ziddiyyətləri aşkara çıxarmaq və onun səmərəli həllini tapmaq, məlumatı sistemləşdirmək bacarığını formalaşdırmaq mümkündür. Bu üsullar tələbələrin yaradıcılığının stimullaşdırılmasında da mühüm rol oynayır.

Məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş üsullar – adından da bəlli olduğu kimi bu üsullar tələbələrin məntiqi təfəkkürünün, onlarda analiz və sintez etmək qabiliyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu üsullardan istifadə məntiqi təfəkkürlə birlikdə tələbələrin kommunikativ səriştəyə maksimum yiyələnməsinə şərait yaradır.

Tənqidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəlmiş üsullar – bu üsullar tələbələrə hadisələr müxtəlif mövqelərdən yanaşmağa, nəticə çıxarmağa, ümumiləşdirməyə və ən əsası tənqidi təfəkkürün inkişafına nail olmağa imkan verir. Bəzi müəlliflər tənqidi təfəkkürə əsas bacarıqlar hesab edilən oxuma, yazma, dinləmə və danışma bacarıqları ilə eyni səviyyədə diqqət yetirirlər.

Təşkilati metodlar – “bu qrup metodların ümumi cəhəti bundan ibarətdir ki, onlar adətən ənənəvi şəkildə keçilən böyük və vacib mövzunu interaktiv təlim şəklində səmərəli formada təşkil etməyə imkan verirlər. Qrup işinin xüsusi formada təşkili şagirdlərə imkan verir ki, onlar dərstdə verilən hər bir mövzunu dərinlən və fəal şəkildə mənimsəsin” [2, s.120].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. B., “Təhsil” jurnalı, 2013, №10, səh.4-16
2. Veysova Z. Fəal/İnteraktiv Təlim. Müəllimlər üçün vəsait. UNİCEF, 2007
3. B. Kumaravadivelu. Understanding Language Teaching. From Method to Postmethod. London. Tylor&Francis e-Library, 2008
4. H. Douglas Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2007
5. Wells G. Learning Through Interaction (Language at home and at school Vol1). Cambridge University Press, 1981
6. Wilga M. Rivers. Interactive Language Teaching. Cambridge University Press, 1987
7. W. Littlewood. Communicative Language Teaching. Cambridge University Press, 1981

Summary

Interactive teaching methods in teaching foreign languages

The article gives detailed information about interactive teaching methods and their usage in modern educational disciplines. It illustrates that interaction is the main way of using language as a means of communication. In modern educational institutes the primary goal of language learning and teaching is to inculcate communicative competence. For attaining this goal there are various interactive teaching techniques that all educators working on teaching languages must be aware of.

Резюме

Интерактивные методы обучения в преподавании иностранных языков

В статье приводится подробная информация об интерактивных методах обучения и их использование в современных учебных дисциплинах. Это показывает, что взаимодействие является основным способом использования языка как средство общения. В современных образовательных институтах основная цель изучения языка и преподавания это прививать коммуникативную компетенцию. Для достижения этой цели существуют различные интерактивные методы обучения, которые все преподаватели, работающие на обучении языкам должны быть осведомлены.

*Rəyçi: fil.f.d.N.Əliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
11.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.11.2016

Aliyə Hacıyeva
aliyeugur1@gmail.com
Qafqaz Universiteti

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİNİN İNTERAKTİV METODLARLA TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: interaktiv metodlar, əyanilik, motivasiya, nitq hissələri

Keywords: interactive methods, clearness, motivation, parts of speech

Ключевые слова: интерактивные методы, ясность, мотивация, части речи

Hər bir dilin şüurlu dərk olunması üçün onun nəzəri əsasları öyrədilməlidir. Azərbaycan dili dərslərində ana dilimizin gözəl və mükəmməl şəkildə öyrədilməsi hər bir fənn müəlliminin əsas vəzifələrindəndir. Təhsil sahəsində dəyişikliklər aparılması, dərslərin yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi müəllimin imkanlarını daha da genişləndirir. Azərbaycan dili dövlətimizin rəsmi dili və təlimdə əsas dil olduğu üçün ibtidai siniflərdən başlanğıc kursu kimi bu dilin qayda-qanunları haqqında məlumatlar müəyyən həddə və elmi şəkildə şagirdlərə öyrədilməlidir. Belə olduqda, yəni şagird dilin qayda-qanunları ilə nəzəri cəhətdən tanış olanda həmin dili gözəl mənimsəyə bilər.

Morfologiya Azərbaycan dilində məktəb kursunda keçirilən ən vacib bölmələrdən biridir və bu, ilk olaraq ibtidai siniflərdən tədris olunmağa başlayır. Proqramda əsas yer morfologiyanın tədrisinə verilmişdir. Morfologiya bölməsinin əsasını isə nitq hissələrinin tədrisi tutur.

Nitq hissələri haqqında ilkin anlayışlar savad təlimi dövründən başlayaraq şagirdlərə verilməyə başlayır. I sinifdə şagirdlərdə tədrisən “Əşyanın adını bildirən sözlər”, “Əşyanın əlamətini bildirən sözlər”, “Əşyanın hərəkətini bildirən sözlər” mövzuları tədris olunur. II sinifdə bu sahədə işlər daha da genişləndirilir. III sinifdə isə onlar artıq bu anlayışlarla termin kimi, yəni isim, sifət, say (miqdar və sıra bildirən söz), zərf (hərəkəti izah edən söz), əvəzlik (nitq hissələrinin yerində işlənən söz) və feil kimi tanış olurlar.

Bir çox mövzuların tədrisində olduğu kimi nitq hissələrinin tədrisi də əyaniliyə əsaslanmalıdır. Dərsdə əyanilik şagirdlərdə maraq doğurur, tədris materialını onların gözü qarşısında canlandırır, sinifdə canlı mühit yaradır, şagirdləri öyrənməyə, axtarışlara sövq edir, onlarda müstəqil işləmək bacarıqları formalaşdırır. Məşhur Çin filosofu Konfutsi demişdir: “Mənə de – mən yaddan çıxarım. Mənə göstər – mən yadda saxlayım. Məni cəlb et – mən öyrənəm”. Mənim fikrimcə, həmçinin bu fikri də nəzərə alaraq, əyaniliyi əks etdirən metodlardan birinə təqdimat (prezentasiya) metodu gözəl nümunə ola bilər. Bu metodla müəllim dərsi “ağıllı lövhə”də əvvəlcədən hazırladığı slaydlar əsasında nümayiş etdirir və belə keçilən dərs şagirdlərin yaddaşında daha dərin dərk olunur və yadda qalır. Təcrübə göstərir ki, sözlə keçilən mövzuya nisbətən əyani olaraq keçilən dərs xeyli artıq səmərə verir. Şagirdlər gözlə gördüklərini daha tez qavrayırlar.

Məlumdur ki, müasir dövrümüzün tələblərinə uyğun olaraq məlumat şagirdlərə hazır formada verilmir. Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə müəl-

lim və məktəb rəhbərliyi interaktiv təlim metodları ilə işləməyə indi daha çox üstünlük verməyə başlamışdır.

“İnteraktiv təlim” “Ənənəvi təlimdən” fərqli olaraq hafizəyə (yaddaşa) yox, təfəkkürə, monoloji təlimə deyil, dioloji təlimə əsaslanır. Bu o deməkdir ki, interaktiv təlimlə keçilən dərslərdə müəllimlə yanaşı şagird də eyni dərəcədə rol oynayır. Burada şagirdlər bütün dərs zamanı fəal iştirakçı olurlar. Müəllim bu metodlarla dərs keçərkən onları müstəqilliyə sövq etməlidir, özü isə “bələdçi” (istiqlalət verən) rolunda olmalıdır.

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqində əsas məqsəd şagirdlərə müstəqil düşünmə, fikir yürütmə, bilikləri tətbiq etmək bacarığı aşılamaqdır.

İnteraktiv metodlar çoxdur. Hər bir müəllim keçdiyi dərsə və mövzuya uyğun bu metodları seçib işlətməyi bacarmalıdır. İbtidai sinifdə ana dili dərslərində əsas nitq hissələrinin tədrisi zamanı istifadə olunması səmərəli olduğunu düşündüyüm metodlardan bir neçəsinin adını qeyd edib, daha sonra onların hansı mövzuda necə işlənməsinin səmərəli olduğunu göstərəcəyəm. Fikrimcə, bu metodlardan təqdimat, beyin həmləsi, klaster (şaxələndirmə), auksion, Venn diaqramı, anlayışın çıxarılması, müzakirə, söz assosiasiyaları, karusel, iş vərəqləri və s. istifadə olunması daha məqsədəuyğun olar.

Hər bir keçilən mövzunun uğurlu alınması üçün fəal dərsin motivasiya mərhələsinin qurulması ən vacib şərtlərdən biridir. Çünki dərsin bu mərhələsi düzgün və maraqlı qurulduqda digər mərhələlər də uğurlu alınır, şagirdlərdə həmin keçilən mövzuya qarşı maraqlı oyanır və bu da onların mövzunu daha yaxşı qavramasına nə kömək edir.

Hələ məktəbəqədər yaşdan uşaqlar ətraf aləmdəki müxtəlif əşyaların adlarını bilir. I sinifdə savad təlimi dövründə cümlədən sözlərin alınması, onlara suallar verilməsi zamanı əşya anlayışı ilə (terminsiz) tanış olurlar. II sinifdə “əşyanın adını bildiren sözlər” mövzusu keçilərkən I sinifdə bu sahədə qazanılmış praktiki bacarıq və vərdislər möhkəmləndirilir, əşyaların nələrdən ibarət olduğu, kim? nə? suallarına (hansılara kim?, hansılara nə?) cavab verməsi müəyyən edilir. Şagirdlər “isim” anlayışı (termin kimi) ilə III sinifdə tanış olurlar.

İsmin mükəmməl şəkildə öyrədilməsidigər nitq hissələrinin də mənimsənilməsinə öz təsirini göstərir. A.S.Abdullayev yazır: “İsim məktəbdə tədris olunan ilk nitq hissəsidir: gələcəkdə başqa nitq hissələri də həmin əsasda isimlə müqayisə edilərək keçiləcəyindən bunun tədrisinə xüsusi diqqət yetirilməlidir” [1, s.130].

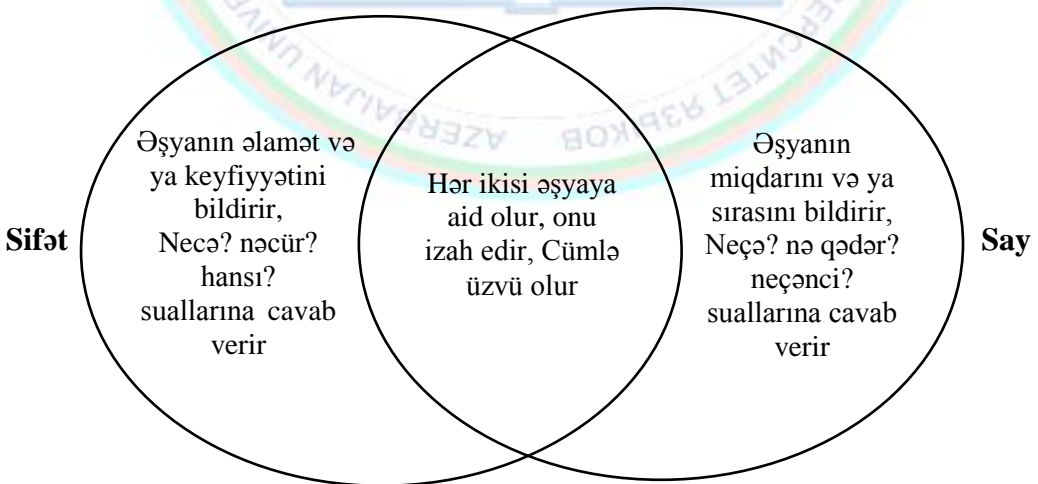
İbtidai sinifdə ismi tədris edərkən ən əsas və ən çox vaxt tələb edən məsələlərdən biri də onun hallanmasının öyrədilməsidir. Şagirdlər hələ I, II sinifdə kim? nə? sualına cavab verən sözlər üzərində işləsələr də, artıq III sinifdə onlar “ ismin cümlədə dəyişməsi” adı altında onun hallanmasını da öyrənməyə başlayırlar. Onlar başa düşürlər ki, isim cümlədə başqa sözlərlə əlaqəyə girdikdə müəyyən dəyişikliyə məruz qalırlar. Bu mövzunun tədrisi zamanı dərsin motivasiya mərhələsini qurarkən müəllim şagirdlərə belə bir mətn təqdim edə bilər: 1. (Mehdi) yaxşı oğlandır. 2. Sinif yoldaşları (Mehdi) çox sevir. 3. Onlar (Mehdi) ad günündə hədiyyə aldılar. 4. Hədiyyə (Mehdi) xoşuna gəldi. 5. (Mehdi) sevinc yarandı. 6. Uşaqlar (Mehdi) soruşdu. Dərsin sonunda şagirdlərə çatdırılır ki, isimlər cümlədə başqa sözlərlə əlaqəyə girdikdə dəyişir. Buna “ismin hallanması” deyilir.

“Əşyanın əlamətini bildirən sözlər” anlayışı ilə şagirdlər hələ I sinifdə səthi tanış olurlar. II sinifdə isə bu barədə işlər daha da genişləndirilir, qrammatika olaraq dərslikdə qeyd olunur. III sinifdə isə onlar bu anlayışla termin kimi – “sifət” olaraq tanış olurlar. Bu nitq hissəsinin tədrisi zamanı istifadə olunması səmərəli olan metodlara söz assosiasiyaları, anlayışın çıxarılması, auksion və klasteri aid edə bilərəm. Bunlardan birinə misal olaraq göstərmək olar: müəllim bu mövzunu tədris edərkən auksionmetodundan istifadə edərək şagirdlərdən “alma”nın əlamətlərini soruşa bilər. Bu metoddə şagirdlər bacardıqları qədər çox əlamət deməlidirlər. Ən sonuncu fikri deyən şagird qalib sayılır.

Təcrübə göstərir ki, morfoloji sualın qoyulması zamanı şagirdlər, xüsusən də I, II sinif şagirdləri səhvə yol verirlər: məsələn, “oturmaq” feilinə nə etmək? sualı yerinə, həmin sözə görə hara? sualını (hara oturmaq?) verir. Yaxud da “şirin” sifətinə necə? sualı yerinə, “şirin meyvə” deyib nə? sualı verir. Fənn müəllimi buna xüsusi diqqət yetirməli və şagirdləri düzgün istiqamətləndirməlidir.

Say (miqdar və sıra bildirən söz), onun yazılışı və nitqdə işlənməsinə dair praktik çalışmalar hələ II sinifdə yerinə yetirilsə də, onun haqqında qrammatik anlayış III sinifdə verilməyə başlayır. Burada sayın əşyanın miqdarını və sırasını bildirməsi, necə? nə qədər? neçənci? suallarından birinə cavab verməsi, ismə aid olması barədə məlumat verilir. Bu nitq hissəsinin yaxşı dərk olunması üçün müəllim dərs keçərkən motivasiyanın necə qurulmasına diqqət etməlidir. Məsələn, müəllim lövhədə yazır: Arzu (neçənci?) sinifdə oxuyur. O, dərslərindən həmişə (necə?) qiymət alır. Arzunun anası ona (nə qədər?) kitab aldı. Bu cür çalışmaların tətbiqi dərsdə həmçinin şagirdlərdə maraq doğurur, mövzuya həvəs yaradır.

Bundan başqa müəllim iki nitq hissəsinin – sifətlə sayın onların oxşar və fərqli cəhətlərini Venn diaqramı metodu ilə şagirdlərin zehnlərində daha da möhkəmləndirə bilər. Bu zaman müəllim lövhədə iki kəsişən dairə çəkir. Onun hər tərəfinə bir nitq hissəsinin adını qeyd edir. Kəsişən hissəyə isə ortaq cəhətlərini yazır. Məsələn:

Feil bəhsinin (hərəkət bildirən söz) tədrisinə I sinifdən başlanılır. II sinifdə bu sahədə biliklər daha da genişləndirilir. Feilin III sinifdə tədrisi şagirdlərin I və II sinifdə qazandıqları bilik və bacarıqlar üzərində qurulur. Bu mövzu I sinifdə

keçilərkən dərslərin motivasiya mərhələsi belə qurula bilər: müəllim şagirdlərə slaydda şəkillər təqdim edə bilər. Məsələn, müəllim gəmi nə edir? (üzür), külək nə edir? (əsir), uşaq nə edir? (qaçır), pişik nə edir? (yadır), təyyarə nə edir? (uçur), və s. hərəkətləri şəkillərlə şagirdlərə göstərərək soruşa bilər.

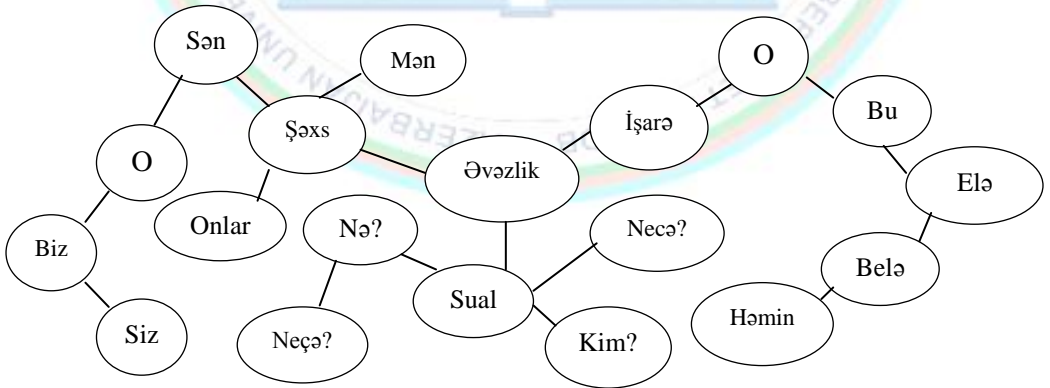
Digər nitq hissələrinin tədrisində olduğu feilin tədrisində də beyin həmləsi-metodundan geniş istifadə edilə bilər. Bu metod şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir. Onlar bu zaman fikir söyləyərkən çox zaman cavabın doğru olub-olmayacağına nəzərə almayıb fikirlərini birbaşa deməyə çalışırlar. Bu metodun tətbiqi dərslərdə şagirdləri aktivləşdirir, onların öz fikirlərini sərbəst deməyə şərait yaradır. Məsələn, müəllim “feil”in tədrisi zamanı şagirdlərə verilmiş mətndəki feilləri seçməyi tapşırıla bilər. O, belə tapşırıqların icrası zamanı passiv şagirdləri də aktivləşdirməyi bacarmalıdır.

Hər bir nitq hissəsinin tədrisi zamanı müəllim keçilən mövzunu daha da möhkəmləndirmək üçün iş vərəqlərindən istifadə etməlidir. İş vərəqlərinin tərtibi müəllimin təcrübəsindən və yaradıcı yanaşmasından asılıdır. Müəllim “düzəltmə feillər”in tədrisi zamanı iş vərəqində belə bir çalışma verə bilər:

Sözləri şəkilçilərlə birləşdirərək düzgün söz əmələ gətirin:

Su	↗	-lən
Sağol		-la
Xəstə		-laş

Uşaqlarda əvəzlilik haqqında praktik vərdişlər hələ məktəbəqədər dövrdən yaranır, amma onunla nitq hissəsi kimi III sinifdə tanış olurlar. Hər bir nitq hissəsinin, həmçinin əvəzliyin tədrisindən sonra verilmiş bilikləri möhkəmləndirmək üçün klastermetodundan istifadə oluna bilər. Məsələn, əvəzliyin tədrisinin sonunda müəllim belə bir klaster çəkə bilər:

Bir nitq hissəsi kimi hərəkəti izah edən sözün, yəni zərfin tədrisinə III sinifdən başlanılır. Şagirdlər bəzən zərfi isim, sifət və say ilə qarışdırıla bilərlər. Bu isə zərfin suallarının həmin nitq hissələrinin bəzi sualları ilə eynilik təşkil etməsindən irəli gəlir. Zərfin ən çox oxşadığı nitq hissəsi sifətdir. Şagirdlərə bu iki nitq hissəsini bir-biri ilə qarışdırmaması üçün əvvəlcə Venn diaqramı ilə fərqli oxşar cəhətlərini göstərmək olar. Şagirdlər başa düşməlidir ki, sifət əşyanı, zərf isə hərəkəti

izah edir. Bəzi sözlər vardır ki, onlar cümlədə həm sifət, həm də zərf ola bilər. Müəllim bu fərqi izah etmək üçün beyin həmləsi metodundan istifadə edərək löv-hədə yaza bilər: yaxşı kitab – yaxşı oxudu, gözəl qız – gözəl danışdı və s. Həmçinin də sayla zərfin qarşılaşdırılmasını da şagirdlərə bu cür başa salmaq olar.

Göründüyü kimi ibtidai siniflərdə nitq hissələrinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə edilməsi daha uğurlu nəticələr verə bilər. Fənn müəllimi bu metodlardan hər mövzuya uyğun düzgün və yerində istifadə etməyi bacarmalıdır ki, onun dərsi uğurlu alınsın.

Morfologiya Azərbaycan dilinin ən maraqlı və əsas bölmələrindən biridir və bu bölməni şagirdlər üçün daha da maraqlı etmək üçün interaktiv təlim metodlarından istifadəyə geniş yer vermək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, “Maarif”, Bakı, 1978.
2. Cəfərova N. B. İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisinin nəzəri və praktik əsasları. “Elm”, Bakı, 2006.
3. Kərimov. Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. “Kövsər”, Bakı, 2011.
4. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. “RS poliqraf”, Bakı 2009.
5. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. UNİSEF, Bakı 2007.

Summary

On teaching the main parts of speech with interactive methods at primary classes

In the article, the significance of the use of interactive methods in teaching the main parts of speech at primary classes is emphasized. The efficiency of interactive methods in teaching the main parts of speech, also the importance of motivation stage of the lesson and ways of forming are delivered with comprehensive examples.

Резюме

О преподавании основных частей речи в начальных классах интерактивными методами

В статье рассказывается о значении использования интерактивных методов в преподавании основных частей речи в начальных классах. Представляется эффективность интерактивных методов в преподавании основных частей речи, а так же важность и построение мотивационной части урока в конкретных примерах.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Ş.İsgəndərova
Qafqaz Universitetinin Pedaqogika kafedrasının
29.11.2016-cı il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.11.2016

Emin Cəfərov
E-mail: Emin@rambler.ru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

MALIYYƏ İNSTİTUTLARININ STRATEJİ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: maliyyə, strategiya, fəaliyyət, iqtisadiyyat

Keywords: finance, strategy, action, economy

Ключевые слова: финансы, стратегия, действие, экономика

Maliyyə institutlarının fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatına və maliyyə vəziyyətinə, maliyyə göstəricilərinə birbaşa təsir etdiyi üçün onların fəaliyyətinə istər dövlət tərəfindən, istər fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən, istərsə də, xarici maliyyə qurumları və ya əcnəbi vətəndaşlar tərəfindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də hər bir maliyyə institutunun fəaliyyəti, maliyyə vəziyyəti, orada baş verən cüzi dəyişikliklər belə maraq doğurur və diqqət mərkəzindədir. İri maliyyə qurumlarında maliyyənin idarəçilik sisteminin quruluşu xeyli mürəkkəbdir. Maliyyə menecerləri institutu bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısında yerinə yetirilən ümumi vəzifələri müəyyən etmişdir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

Maliyyə təhlili və planlaşdırma. Buraya iqtisadi amillərin və səmərəliliyin təhlili, uzunmüddətli, qısamüddətli və ümumi maliyyə planlaşdırması, ticarət, maliyyə və kapital məsrəfləri əməliyyatları üçün büdcə tərtibi, satışın proqnozlaşdırılması və qiymət siyasətinin gerçəkləşdirilməsi daxildir.

Ssudaların verilməsi. Maliyyə menecerləri qısa və uzunmüddətli ssudaları, onların mənbələrini müəyyənləşdirməli, daxili mənbələrin səfərbər olunmasını təşkil etməlidirlər.

Fondların idarə olunması. Maliyyə menecerlərinin bu istiqamətdə görəcəyi işlər pul və bank əməliyyatlarına, kassadakı nağd vəsaitlərlə və qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlara nəzarət etməkdən, onları tənzimləməkdən, pensiya vəsaitlərini və investisiya portfellərini idarə etməkdən ibarətdir.

Vergi işləri. Maliyyə menecerləri şirkətlərin vergi siyasətini müəyənləşdirir, planlaşdırır və vergi hesabatlarını hazırlayırlar.

Əmlakın qorunması. Sığortalama və daxili nəzarət yaratmaq da maliyyə menecerlərinin səlahiyyətinə aid edilir.

Mühasibat uçotu və nəzarət. Maliyyə menecmentləri uçot (mühasibat) siyasətini müəyənləşdirir, muhasibat hesabatını hazırlayır, uçot sistemi qurur, uçot və daxili təftiş işi görürlər.

İnvestorlarla münasibətlər. Maliyyə menecerləri bu istiqamətdə investorlarla əlaqə saxlayır, ictimai informasiya xidməti təhlilçilərinin tövsiyələrini qiymətləndirir və onlardan istifadə edirlər.

Qiymətləndirmə və məsləhətlər. Şirkətin başqa bölümlərinin rəhbərləri ilə məsləhətləşmələr aparılır, onlar üçün təşkilati - siyasət, ticarət-maliyyə əməliyyatları, məqsədləri və səmərəlilik məsələləri üzrə tövsiyələr hazırlayırlar.

İdarəetmənin informasiya sistemləri. İdarəetmənin informasiya, texniki kompüter vasitələri sistemlərinin hazırlanması, onlardan istifadə edilməsi və s. ki-

mi məsələlər də maliyyə menecerlərinin vəzifələrinə daxildir.

Ümumiyyətlə maliyyə strategiyasını təhlil edərkən aşağıdakı vəzifələri göstərmək olar: 1) bazar münasibətləri şəraitində maliyyənin xarakterinin və formalaşma qanunauyğunluqlarının araşdırılması; 2) müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşmasının mümkün variantları üzrə şərtlərinin və maliyyə durumunun qeyri – sabit və yaxud böhranlı olduğu halda rəhbərliyin atacağı addımların, edəcəyi hərəkətlərin işlənilib hazırlanması; 3) mal göndərənlərlə və alıcılarla, bütün səviyyəli büdcələrlə, banklar və digər maliyyə institutları ilə qarşılıqlı maliyyə münasibətlərinin müəyyən edilməsi; istehsal gücündən, əsas və dövrüyyə vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə etmək üçün ehtiyatların aşkar edilməsi və resursların səfərbər olunması; 4) müəssisənin istehsalat - təsərrüfat fəaliyyətinin zəruri olan maliyyə resursları ilə təmin olunması; 5) müvəqqəti sərbəst olan pul vəsaitlərinin maksimum mənfəət əldə etmək məqsədilə səmərəli yerləşdirilməsi; 6) müvəffəqiyyətlə maliyyə strategiyasının həyata keçirilməsi, maliyyə imkanlarından gələcək üçün istifadə edilməsi üsullarının müəyyən edilməsi, yeni məhsul növlərinin, texniki təchizatın təşkil edilməsi, ixtisaslı kadrların hazırlanması; 7) ehtimal olunan rəqiblərin strateji baxışlarının, onların iqtisadi və maliyyə imkanlarının öyrənilməsi və maliyyə dayanıqlılığının təmin olunması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi; 8) böhranlı vəziyyətdən çıxmağa hazırlıq üsullarının, maliyyə durumunun qeyri – sabit və yaxud böhran şəraitində müəssisəyə rəhbərlik metodlarının işlənilməsi və belə vəziyyətdən çıxmaq üçün kollektivin səylərinin əlaqələndirilməsi; 9) Maliyyə strategiyası pul gəlirlərinin aşkarlanmasının əhatəliliyinə, daxili resursların səfərbər edilməsinə, məhsulun maya dəyərini maksimum aşağı salınmasına, mənfəətin düzgün bölüşdürməsinə və istifadə olunmasına, dövrüyyə vəsaitlərinə olan tələbatın müəyyən edilməsinə, müəssisənin kapitalının səmərəli yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Adətən maliyyə institutunun rəhbərliyi müxtəlif məqsədlər arasında seçim qarşısında qalır. Bu cür seçim zamanı rəhbərlik nəzərə almalıdır ki, maliyyə institutunun fəaliyyətinin nəticələrində ayrı-ayrı maraq qruplarının gözləntiləri fərqlidir. Məqsəd seçimi və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi zamanı bu maraqlar diqqətdə saxlanmalıdır.

Maraq qrupları üzrə gözləntilər belədir:

Səhmdarlar (təsisçilər, mülkiyyətçilər) – mənfəət, dividend, kapitalın artması və sərmayə etibarlılığı;

Maliyyə institutunun menecmenti – mükafatlandırma, nüfuz, səlahiyyətlər;

Istehlakçılar – məhsulun keyfiyyəti, xidmət səviyyəsi, qiymət;

Maliyyə institutunun işçiləri (əməkdaşları) – məşğulluğa təminat, əmək ödənişləri, işdən razıqalma və s.;

Kreditorlar – hesablanmış faizlər, kreditin qaytarılmasına zəmanət, kredit öhdəliyinin həcmi və s.

Tərəfdaşlar - əməkdaşlığın etibarlılığı, davamlı və problemsiz birgə iş.

Belə maraq qrupları sırasına dövlət və yerli icra hakimiyyət orqanları, tədarükçülər, ictimaiyyət və başqaları da daxil ola bilər.

Məqsəd və vəzifələrə qarşı qoyulan tələblər:

- Fəaliyyətin subyektləri tərəfindən qəbul edilə bilən olması;

- Kəmiyyət xarakteristikasının mövcudluğu – qoyulmuş bütünhədəflərin və vəzifələrin ölçü meyarı mövcud olmalıdır ;
- Vaxt intervalı və məqsədə çatma müddəti aydın edilməlidir – hər bir hədəf və məqsədə nail olma vaxtıdəqiq qeyd olunmalıdır;
- Operativ və mümkünlük xüsusiyyətinə malik olması;
- Cəld olması;
- İmperativlik xüsusiyyətinə malik olması;
- Qarşılıqlı dəstəklənmə - hər bir hədəf və istiqamət bir-birilərini qarşılıqlı tamamlamalıdır, məqsədlər arasında hər hansı uyğunsuzluq yolverilməzdir.

Strateji hədəflərin dolğun müəyyənədirilməsi üçün bəsit metod olan – SMART prinsiplərindən istifadə edilə bilər:

Bu metoda əsaslanan hədəflər:

- Konkret (specific)
- Ölçülə bilən (measurable)
- Razılaşıdırılmış olan (agreeable, accordant)
- Real olan (realistic)
- Zamanla təyin edilmiş (timebounded) olmalıdır.

Strateji məqsədlərlə bağlı nümunələr:

- İstehlakçıların 100 % məmnunluğuna nail olmaq
- Hədəf bazarı üzrə 1 milyonmüşəri cəlb etmək
- Səhmlər üzrə 30 faizlik dividend səviyyəsinə nail olmaq
- Ölkənkreditvə yamüştəribazarının 40% - ni əhatə etmək
- Dünyanın ən kompetensiyalı təşkilatı olmaq

Maliyyə institutlarının inkişaf faktorlarının kompleks qiymətləndirilməsi SWOT (GZİT) təhlil metodundan istifadə etməkləyinə yetirilir. Belə system əhəmiyyətli qiymətləndirmə ona görə mühimdir ki, maliyyə institutu gələcəkzaman üçün gözlənilən təbəddülatlara müvafiq olaraq, özünün güclü cəhətlərini bilməli və bundan istifadə etməlidir. Maliyyə institutu həmçinin özünün zəif cəhətlərinə bələd olmalı və bunları ləğv etmək və ya baş verə biləcək neqativ təsirləri necə azaltmaq haqqındatədbir görməlidir.Maliyyə institutu xarici muhitdə baş verə biləcək dəyişikliklərin hansı imkanlar yaratdığını və maliyyə institutunun bundan yararlanmaq üçün nə etməli olduğu barədə qərar verməlidir.Habelə maliyyə institutu xarici muhitdə baş verə biləcək dəyişikliklərin yarada biləcəyi təhlükələri, bu təhlükələrin maliyyə institutu üçün neqativ təsirlərini araşdırmalı, belə təsirlərin azaldılması və ya ləğv edilməsiistiqamətində addımlar atmalıdır.Yalnız bu tiparaşdırma əsasında maliyyə institutu qarşıya qoyulmuşhədəfə çatma strategiyasını müəyyənəşdirir.

Maliyyə institutunun fəaliyyətinin xarici və daxili muhitinin kompleks analizi və araşdırılması vaxtı SWOT - analiz alətləri tətbiq olunur. Bu mənada strateji planlaşdırmaya təsir edən amillərin təhlili və öyrənil-məsində GZİT (SWOT) təhlilin mahiyyəti və strateji idarə etmədə onun rolu əvəzedilməzdir.

1963-cü ildə ABŞ-nın Harvard universitetində keçirilən biznes siyasəti problemləri üzrə beynəlxalq konfransda professor K.Endyu (Kenneth Andrews) ilk dəfə olaraq SWOT modelini səsləndirib və matrisasın təsvir edib. Bu termin onun ifadə etdiyi kəlimələrin baş hərflərindən – akronim olaraq yaradılıb.

Strengths - Güclü tərəflər

Weaknesses - Zəif tərəflər

Opportunities - İmkanlar

Threats - Təhlükələr

SWOT modeli vizual (görüntülü) olaraq matris şəklində təqdim edilir.

Cədvəl 1. SWOT modeli

	Müsbət təsirlər	Mənfi təsirlər
Daxili mühit	Strengths -digər layihələrlə (rəqib maliyyə institutlarla) müqayisədə bu layihəyə (bu maliyyə institutu) üstünlüklər verən əlamətlər	Weaknesses - layihəni (maliyyə institutunun) digər layihələrlə (rəqiblərlə) müqayisədə zəiflədən amillər
Xarici mühit	Opportunities – məqsədə çatmaq üçün əlavə imkanlar yaradacağı güman edilən xarici amillər	Threats – məqsədə nail olmağı çətinləşdirəcəyi ehtimal edilən xarici amillər

Həmin dövrdən bura SWOT təhlili ifadəsi elmi dairələrdə və elmi jurnallarda geniş tanınmaqda və əhəmiyyətli analiz aləti olaraq istifadə edilməkdədir. SWOT modelinin təqdimatı ilə təhlilçilər fərdi intellektual əsərləri üçün çox mühim bir alət əldə etdilər. Bu model təhlilçilərə imkan verdi ki, maliyyə institutu və onun rəqabət mühiti barədə məlum, amma dağınıq və sistemsiz olan təsəvvürləri güclü və zəif tərəflərin, imkan və təhlükələrin qarşılıqlı təsirlərinin məntiqi əlaqələndirilmiş sxemi kimi təqdim etsin.

SWOT təhlil - maliyyə institutunun inkişaf perspektivləri ilə bağlı onun fəaliyyətinin xarici və daxili mühit amillərinin təhlilinin ortaya çıxardığı faktların məqsədyönlü şəkildə sistemləşdirilməsi və bunun əsasında maliyyə institutunun inkişaf strategiyasının seçilməsi üçün tətbiq edilən metodoloji alətdir.

Maliyyə institutunun inkişaf strategiyasının işlənməsi zamanı SWOT matrisin tərəfləri arasındakı ortaq bölmələrdə aşağıdakı suallar cavablandırılır:

Cədvəl 2. SWOT matrisi

	O - İmkanlar (İ)	T - Təhlükələr (T)
S - Güclü tərəflər (G)	bu güclü tərəflər potensial imkanlardan yararlanmaqla qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa yetərlidirmi?	bu güclü tərəflər qarşıya qoyulan məqsədə doğru fəaliyyət zamanı gözlənilən təhlükələri aradan qaldırmağa yetərlidirmi?
W - Zəif tərəflər (Z)	bu zəif tərəflər qarşıya qoyulan məqsədə doğru fəaliyyət zamanı potensial imkanlardan faydalanmağa mane olurmu?	bu zəif tərəflər qarşıya qoyulan məqsədə doğru fəaliyyət zamanı gözlənilən təhlükələrdən yan keçməyə mane olurmu?

SWOT matrisin qurulması və strategiyanın işlənilməsi üçün bu əlamətlər əhəmiyyətinə görə sıralanır (ranglaşdırılır) və hər əlamət üzrə ən vacib 3-ü seçilir.

SWOT-matrisin qurulması və strategiyaların qruplaşdırılmasını aşağıdakı şəkildə göstərmək olar.

Cədvəl 3. SWOT matrisi üzrə strategiyanın qruplaşdırılması

	İ - İmkanlar (O)	T - Təhlükələr (T)
	Seçilmiş 3 imkan	Seçilmiş 3 təhlükə
	1	1
	2	2
	3	3
G - Güclü tərəflər (S)	1-ci strateji fəaliyyət	2-ci strateji fəaliyyət
Seçilmiş 3 güclü əlamət	G-İ - Güclü tərəflərdən və potensial imkanlardan maksimum faydalanma (Maxi-maxi)	G-T - güclü tərəflərdən maksimum faydalanma və potensial təhlükələrin təsirinin minimumlaşdırılması (maxi-mini)
1		
2		
3		
Z - Zəif tərəflər (W)	3-cü strateji fəaliyyət	4-cü strateji fəaliyyət
Seçilmiş 3 zəif əlamət	Z-İ - potensial imkanlardan maksimum faydalanma və zəif tərəflərin təsirinin minimumlaşdırılması (maxi-mini)	Z-T - zəif tərəflərin və potensial təhlükələrin təsirinin minimumlaşdırılması (mini-mini)
1		
2		
3		

Lakin yuxarıda adları çəkilən təhlil üsullarından yalnız biz daha çox istifadə olunan SWOT, PEST və Porterin “5 qüvvə” təhlillərindən istifadə edəcəyik. Bu strateji analiz alətlərinə baxış mövzuya girişi təmin edəcək. Bu alətlərdən istifadə maliyyə institutlarında strateji planlaşdırmaya təsir edən amillərin təhlil edilməsinə, onların müəyyən edilməsinə yardımçı olacaq. Təhlil üsulları və alətləri müvafiq səviyyədə ciddi təhlilin tətbiqi üçün əsas verir.

Ədəbiyyat

1. J.Cadle, D.Paul . SWOT Analysis. Strategy skills 2013
2. Sadıqov M.M., Balayeva E.Ə., Həmişəyeva Ş.Ü. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Bakı-2003
3. Tağıyev və başqaları. Maliyyə, pul tədavi və kredit”, Bakı-1999
4. Vəliyev D. Beynəlxalq Maliyyə. Bakı-2000
5. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Dərslük Bakı 2007

Summary

The strategic activities of financial institutions

The article is devoted to the activities of financial institutions policy. Financial institutions and the financial position of the country's economy, because it directly affects the financial performance of their activities by the state, whether natural or legal persons, as well as foreign financial institutions a foreign citizen is important. Therefore, activity of each financial institution, financial situation, where even slight changes in the focus of interest.

Резюме

Стратегическая деятельность финансовых институтов

Статья посвящена стратегической деятельности финансовых институтов. Деятельность финансовых институтов влияет на экономику и финансовое положение страны, финансовые показатели напрямую зависят от состояния их деятельности, будь это физические или юридические лица, а также иностранных финансовых учреждений или иностранных граждан, деятельность которых имеет важное значение. Деятельность каждого финансового учреждения, финансового положения, представляет интерес, и даже небольшие изменения в центре внимания, что и освещается в статье.

*Rəyçilər: prof. K. Şahbazov
dos. Ş.Əliyev*

YUBİLYAR HAQQINDA

İSMAYIL MƏMMƏDLİ - 70

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıl Oruc oğlu Məmmədlinin anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə keçirilən yubiley günlərində onun haqqında söz demək bizim üçün xoşdur. İsmayıl müəllim gələcək nəsillərə örnək ola biləcək şərəfli ömür yolu keçmişdir. Bu ömür yolu çox da hamar olmamış və onu bir çox çətin sınaqlardan keçirmişdir. Lakin elmə olan marağın, zəhmətkeşliyin və istedadın nəticəsində o bugün dilçiliyimizin, elmi ictimaiyyətimizin və xalqımızın fəxr etdiyi alimlərdən biri kimi tanınmışdır.

İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli 1946-cı il noyabr ayının 15-də Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər rayonunun Sədənağac kəndində Aşıq Oruc Əhmədovun ailəsində doğulmuşdur. 1948-53-cü illərdə Azərbaycan türklərinin Ermənistandan - ata-baba torpaqlarından deportasiyası zamanı ailələri Azərbaycan Respublikasının Gədəbəy rayonunun Zəhmət kəndində məskunlaşmışdır. İ.Məmmədli 1952-1962-ci illərdə Zəhmət orta məktəbində oxumuşdur. 1962-1067-ci illərdə isə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dillər Universitetinin) “Alman-Azərbaycan dilləri” fakültəsində təhsil almışdır. 1967-1970-ci illərdə Azərbaycan Ensiklopediyası Baş redaksiyasında əvvəlcə transkripsiyaçı-redaktor, daha sonra böyük elmi redaktor vəzifələrində çalışmışdır.

Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq İ.Məmmədli həyatını Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna bağlamışdır. 1974-1980-ci illərdə institutun “Nitq mədəniyyəti” şöbəsində kiçik elmi işçi, 1980-1988-ci illərdə böyük elmi işçi vəzifələrində çalışmış, 1989-cu ildən isə “Lüğətçilik” (indiki “Tətbiqi dilçilik”) şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışır.

İ.Məmmədlinin ömür yoluna diqqət yetirdikdə gözlərimiz önündə istedadlı lingvist-alim, fədakar tədqiqatçı, sözün əsl mənasında müdrik bir elm adamı canlanır. Çoxsaylı əsərləri onun yüksək analitik təfəkkürünün dərinliyinin, ən mürəkkəb problemin həlli yollarını araşdırıb yüksək nəticəyə malik olmaq qabiliyyətinin göstəricisidir. Bu illər ərzində o, elmdə və ictimai həyatda şərəfli bir yol keçmişdir. Onun tədqiqatları Azərbaycan dilçiliyinin üslubiyyat, lüğətçilik, onomalogiya, etnoqrafik leksika, tətbiqi dilçilik məsələlərini əhatə edir. İ.Məmmədli 1974-cü

İldə “Kommunist” qəzetinin leksikası” mövzusunda namizədlik, 1993-cü ildə isə “Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası” mövzusunda doktorluq dissertasiyaları ilə Azərbaycan xalqının soykökü, maddi-mənəvi mədəniyyəti, habelə ana dilimizin zəngin söz yaradıcılığı ilə bağlı problemləri dərinlən araşdırmış və dilçiliyimizdə etnolinqvistika kimi yeni bir elmi istiqamət açmışdır.

İ.Məmmədli dilçilik elminin müasir inkişaf perspektivlərini mütəxəssis həssaslığı ilə duyan və dilçiliyin ən aktual problemlərində, mübahisəli məsələlərində öz sözünü deyən alimlərdəndir. İsmayıl müəllim Azərbaycan dilində sahə leksikası ilə məşğul olan ilk tədqiqatçıdır. O, leksik qatın ilkin və orijinal təsnifatını vermiş, etnoqrafik leksika əsasında söz yaradıcılığının aparıcı mövqeyini aşkar etmiş, sinxron və diaxron planda linqvistik və etnokulturoloji təhlilini aparmışdır.

İsmayıl müəllim 200-dən artıq elmi əsərin və məqalənin müəllifidir. Bunlardan 13-ü monoqrafiya və lüğətlərdir. Ayrı-ayrı illərdə yazdığı “Ekran, efir və dilimiz”, “Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti”, “Axtarışlar, anımlar, yozumlar”, “Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası”, “Qəzet dilinin leksikası” və digər əsərləri müəllifin səmərəli fəaliyyətinin nəticəsidir.

Hazırda o, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda “Lüğətçilik” (indiki “Tətbiqi dilçilik”) şöbəsinə rəhbərlik edir. Respublikamızda leksikoqrafiya sahəsində aparıcı mütəxəssis kimi tanınmış İ.Məmmədlinin “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” (üç cildə), “Yeni sözlər lüğəti”, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”, “Azərbaycan dilinin məcazlar lüğəti”, “Səməd Vurğunun bədii dilinin lüğəti”, “C.Cabbarlının dilinin lüğəti”, “Azərbaycan dilinin orfoepiya lüğəti”, “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”, “Azərbaycanca-İspanca lüğət”, “Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminləri lüğəti” və s. lüğətlərin hazırlanıb çap olunmasında xüsusi əməyi olmuşdur.

İsmayıl müəllim dilçiliyimizin müxtəlif sahələrinə aid qiymətli əsərlər yazmaqla, fundamental elmi axtarışlar aparmaqla yanaşı ictimai işlərdə də fəal iştirak edir və Azərbaycan dilinin təbliğində xidmətləri böyükdür. O, 1981-1989-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Teleradio verilişləri şirkətində “Azərbaycan dili” və “Dil xalqın mənəvi sərvətidir” proqramlarını hazırlamış və aparıcısı olmuşdur. Uzun illərdir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının üzvü, AMEA-nın Dilçilik üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi verən Birləşmiş Müdafiə Şurasının üzvü, institut Elmi Şurasının üzvü, dilçilik üzrə Problemlər şurasının üzvü, AMEA-nın Terminologiya Komitəsinin üzvü, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi və Jurnalistlər birliyinin, Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin idarə heyətinin üzvüdür.

O, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə “Tərəqqi” medalına, 2004-cü ildə Həsən bəy Zərdabi diplomu və mükafatı laureatı, 2014-cü ildə isə Səməd Vurğun mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.

İsmayıl müəllim həmişə öz zəhmətsevərliyi və prinsipiallığı ilə tanınan bir şəxs olmuşdur. Onun işıq üzü görmüş fundamental əsərləri, elmi kadrların hazırlanmasında çəkdiyi zəhmət, dilçilik elminin inkişafına verdiyi töhfələr uzun illər elmi axtarışlarının və təşkilatçılığının məntiqi nəticəsidir.

Bu il professor İ.Məmmədlinin 70 yaşı tamam olur. Ömrünün 70 ilini arxada qoyan görkəmli alim öz yaradıcılığının ən məhsuldar dövrünü yaşayır. O bu gün də elmi və təşkilatçılıq fəaliyyətində gənclik enerjisi ilə yorulmaq bilmədən

çalışır. İnanırıq ki, İsmayıl müəllim bitib tükənməyən arzusu və enerjisi ilə Azərbaycan filologiyasına hələ çoxlu töhfələr verəcək. Biz bu yolda ona yeni-yeni uğurlar və cansağlığı arzulayırıq.

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent SİTARƏ ƏLİYEVƏ*

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

Dünyamin Yunusov (ADU) NİSBİ ƏVƏZLİKLƏRİN MƏHDUDLAŞDIRICI TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	3
Həbib Mirzəyev (Azərbaycan Texniki Universiteti) ASSONANS LİRİK JANRIN FONOLOJİ ETALONU KİMİ	9
Малахат Велиева (АУЯ) ЯВЛЕНИЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ, ОБУСЛОВЛЕННЫЕ ЭКСПОНЕНТНЫМ ВАРЬИРОВАНИЕМ МОРФЕМ.....	15
Elmar Abdurəhimov (Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialı) İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ AGENTİVLİK BİLDİRƏN SİNTAKSEMLƏRİN VARIANTLARI.....	19
Fərəh Niftəliyeva (ADU) NİTQ ETİKETİNİN BƏZİ ELEMENTLƏRİ	23
Aynur Quliyeva (ADU) SİNTAKTİK YOLLA YARANAN AVİASİYA TERMİNLƏRİ.....	27
Röya Abdulrahimova (ADU), Rəna Tahirova (Avropa Azərbaycan məktəbi) İSİMLƏRDƏ CANLILIQ-CANSIZLIQ KATEQORİYASININ TƏZAHÜRÜ.....	31
Dürnisə Ağayeva (ADU) İSPAN DİLİNDƏ EKSPRESSİVLİK.....	34
Elmira Zülfüqarova, Şəfiqə Qocayeva (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ İNTONASIYANIN MÜNASİBƏT VƏ AKSENTUAL FUNKSIYALARINA DAİR	38
Zemfira Aliyeva (ADPU) THE MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF THE ENGLISH ADJECTIVES.....	42
Nigar Abdulkərimova (ADU) SKANDİNAVİYA ÖLKƏLƏRİNDƏ MULTİKULTURAL TƏCRÜBƏ	46
Xatirə Qocayeva (ADU) KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ DİSKURSUN TERMİNOLOJİ ŞƏRHİNƏ DAİR	50
Aytən Əliyeva (ADU) KOQNİTİV DİLÇİLİYİN VARIATİV ASPEKTLƏRİ	53
Роя Казымова (Московский Государственный Университет имени М.В.Ломоносова Бакинский филиал) МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДЕЛОВОЙ ДИСКУРС В ОТОБРАЖЕНИИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКИ В ЯЗЫКЕ ДЕЛОВЫХ ПЕРЕГОВОРОВ.....	57
Aysel Şükürova (ADU) MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ SİYASİ DİSKURSUNUN YARANMASINDA ÜMUMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	62

Misgər Məmmədov (ADU) SÖZ SIRASININ PSIXOLINQVİSTİK ŞƏRHİNƏ DAİR	68
Röya Əzizova (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏDƏ FELLƏRLƏ BAĞLI YARANAN LEKSİK VƏ QRAMMATİK ÇƏTİNLİKLƏR	76
Rəna Tahirova (Avropa Azərbaycan məktəbi) CANLILIQ-CANSIZLIQ KATEQORİYASININ BAŞQA KATEQORİYALARLA OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ	80
Jalə Məmmədova (ADU) AVSTRALIYA İNGİLİSCƏSİNDƏ BOTANİKA MƏNŞƏLİ SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN BƏZİ CƏHƏTLƏRİ.....	83
Aynurə Bağirova (SDU) İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏZİZLƏMƏ VƏ KİÇİLTMƏ MƏNALI ADLAR	87
Aytən İbrahimova (ADPU) AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI	91
Ниса Гулузаде (Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента) О ТИПОЛОГИИ ЗНАНИЯ И ИХ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В ЯЗЫКЕ	97
Könül Məmmədova (ADU) EKZOTİZMLƏRİN LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	100
Aytəkin Tağıyeva (ADU) BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA KƏND TƏSƏRRÜFATI TERMİNLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ.....	105
Lalə Balabəyova (ADU) CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA İŞLƏNƏN DİNİ TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ.....	109
Oqtay İsmayılzadə (ADU) CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ SİMVOLİZMLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI.....	113
Günəl Əliyeva (ADU) CON STEYNBEKİN “QƏZƏBDƏN TÖRƏMİŞLƏR” ADLI ƏSƏRİNDƏ YER ADLARININ TRANSFORMASIYASINA DAİR	116
Aydan Abdurəhmanova (ADU) DEYKTİK ELEMENTLƏRİN MƏTNYARADICI ROLU HAQQINDA.....	119
Ülkər İsmayılova (ADU) OBRAZLI İFADƏLƏRİN TƏDQIQINƏ DAİR	122
Xəyalə Süleymanova (ADU) DİLÇİLİKDƏ SÖZ YARADICILIĞININ BƏZİ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR	126
Nigar Qurbanova (ADU) MÜRƏKKƏB QURULUŞLU ATALAR SÖZLƏRİNDƏ VARIATİVLİK MƏSƏLƏSİNƏ DAİR	130
Aygün Əliyeva (ADU) CON STEYNBEYKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANININ TƏRCÜMƏSİ PROSESİNDƏ TRANSLİTERASIYA VƏ TRANSKRİPSİYA ÜSULLARININ TƏTBİQİ	134

Fərrux Əhmədov (ADU) CÜMLƏNİN SEMANTİK STRUKTURU	137
Çinarə Abdullayeva (ARPDİA) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ TABELİLİK BAĞLAYICILARININ NOMONAL BUDAQ CÜMLƏLƏRDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	144

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

Nizami Muradoğlu (AMEA Folklor İnstitutu) MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA AĞAC OBRAZI.....	149
Afaq Eminli (SDU) VİKTORİYA DÖVRÜNDƏ BÖYÜK BRİTANİYADA QADINLARIN YERİ VƏ ROLU	155
Rübabə Vəkilova (ADU) HENRİX BÖLLÜN ƏSƏRLƏRİNDƏ (“O İLLƏRİN ÇÖRƏYİ”, “ÇÖRƏYİN DADI” HEKAYƏLƏRİ ƏSASINDA) MÜHARİBƏNİN TÖRƏTDİYİ AQLI VƏ SƏFALƏT MÖVZUSU	160
Нармин Мурадова (АУЯ) РОМАНТИЧЕСКАЯ ПОЭЗИЯ В АМЕРИКЕ.....	164
Türkan Əliyeva (ADPU) İSKƏNDƏR PALA VƏ “MÜHAFİZƏKAR” TÜRK ƏDƏBİYYATI.....	168
Nurlana Axundova (ADU) İST KOKER POEMASINDA BAŞLANĞIC VƏ SON İDEYALARININ ƏKSİ	172
Zəhra Xankişiyeva (ADU) AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA TƏNQİDİ REALİZİM	176
Suqra Vəlizadə (ADU) BRİTANİYA POSTKOLONİAL ƏDƏBİYYATININ YARANMASI VƏ TƏŞƏKKÜLÜ	180
Afaq Yusifova (ADU) AMERİKAN DRAMI VƏ YUCİN ONİL	184
Türkan Niyazova (ADU) HENRİ LONQFELLO YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU.....	188
Şölə Allahverdi (ADU) “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANININ OBRAZLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ	192

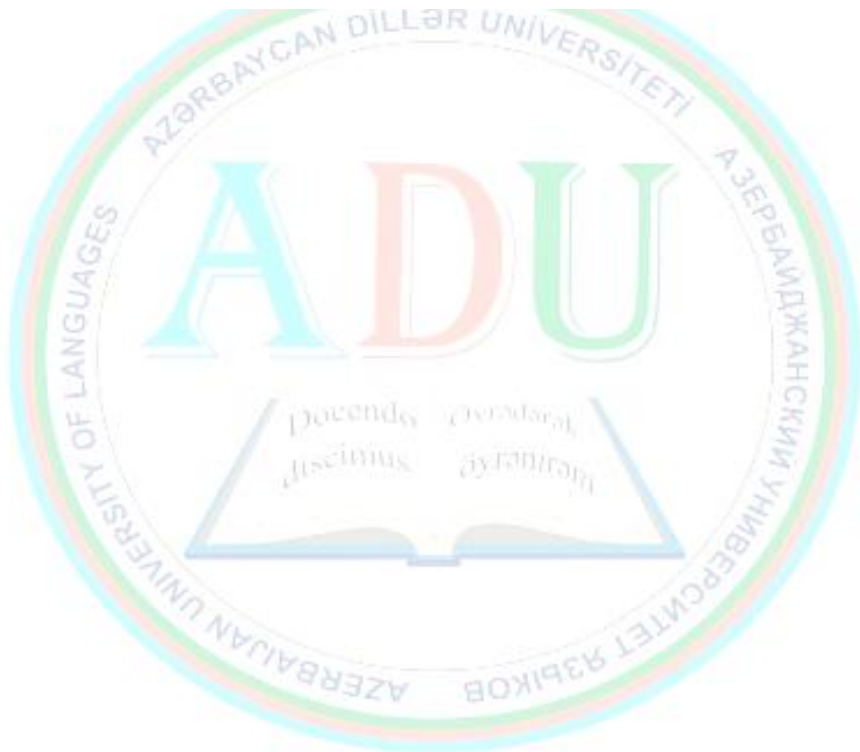
DİGƏR SAHƏLƏR BÖLMƏSİ

Fidan Cəbraylova (BSU) ŞİFAHİ NİTQ TƏLİMİNİN LİNQVİSTİK ƏSASLARI.....	197
Лала Бабаева (АУЯ) КОМПЛЕКС КОММУНИКАТИВНЫХ УПРАЖНЕНИЙ ПРИ КОММУНИКАТИВНОМ ПОДХОДЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА.....	201

Fəxriyyə Qənbərova (ADU)	
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM ÜSULLARI.....	205
Aliyə Hacıyeva (Qafqaz Universiteti)	
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİNİN İNTERAKTİV METODLARLA TƏDRİSİNƏ DAİR	209
Emin Cəfərov (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)	
MALİYYƏ İNSTİTUTLARININ STRATEJİ FƏALİYYƏTİ.....	214

YUBİLYAR HAQQINDA BÖLMƏSİ

İSMAYIL MƏMMƏDLİ - 70	220
-----------------------------	-----

Məcmuə «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində çap olunub.

Çapa imzalanıb: 16.12.2016
Format: 60x84 ¹/₈. Qarnitur: Times.
Həcmi: 27,85 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 287.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

ADU-nun “Dil və ədəbiyyat” adlı elmi məqalələr məcmuəsində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və pedaqoji elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərməlidir.

* Məqalələr kompüterdə yığılmış formada (1,5 interval, şrift 14, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm; mətnlər Times New Roman şrifti ilə) təqdim edilməlidir.

* Məqalədə açar sözlər (3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə yaxud, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. (Məsələn: [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır.)

3. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Kitablar üçün - müəllif, nəşrin adı. Nəşr olunduğu yer. Nəşr olunduğu il. Məsələn: **Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008, 164 s.** Qəzet, jurnal və ya məcmuə məqalələri üçün – Müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşr, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn: **Qaraşarlı Ç. Etrusk dilində ismin hal kateqoriyası // ADU-nun “Elmi xəbərlər”i, 2008, №-1, s. 38-42.**

* Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.

* Məqalələr CD- diskdə təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin rəy verməsi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Dil və Ədəbiyyat” məcmuəsinin ildə 4 nömrəsi nəşr olunur.